

84/8900 кара 16

9890567

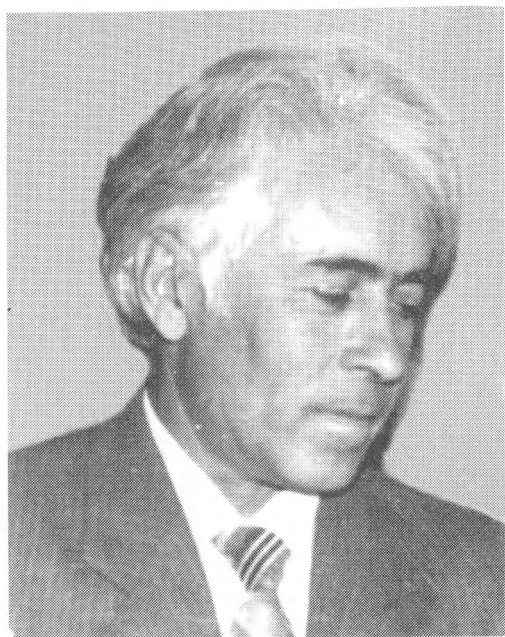

АППАЛАНЫ

Билял

ХАЛКЪНЫ
КЪАНАТЛАРЫ

АППАЛАНЫ БИЛЯЛ

ХАЛКЪНЫ КЪАНАТЛАРЫ

Черкесск 2008

Ал сёзню орнуна

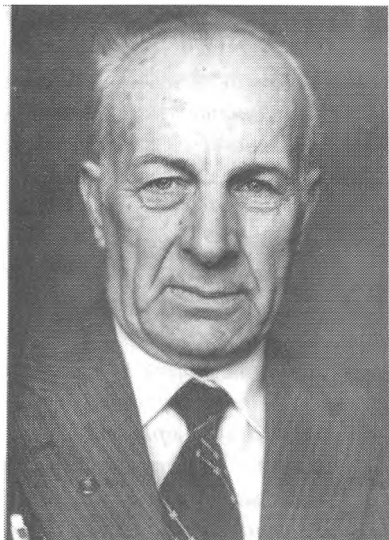
Иги этеме деб айтханлыгъым тюлдю, алай болса да бир кере басмаланган затымы экинчи кере джангыртхан, джараидыр-гъан адетим джокъду. Аны чуруму неди десегиз, джылланы озуулары бла къайсы джазыучуну да дунягъа къарауу, джашауну ангылауу, бу ишде сынамы тюрленедиле. Ол себебден, артда къарай башласанг, кёлюнге джетмеген затла аслам чыгъадыла да, не къадар иги этер муратда къол джетдирмей болмайса. Алай бла окъуучула джазыучуну алгъыннгы хатын, алгъыннгы болумун, анга кёре билиминде, фахмусунда, энчи шартларында, джашауну тинтиуюнде башхалыкъланы ангыларча болмайдыла. Ол биринчиси. Экинчиси уа, хар джазылгъан зат кесини заманыны кюзгюсюдю, аны тарих магъанасы барды. Бююннгю кюннге бетсиниб, аны тюрлендирген джарамайды, мени сартын. Алайды да, мен да бу очерклени газетде чыкъгъанларыча, радио, телевидение бла берилгенлерича къыйгъанма. Къайсы джыллада джазылгъанлары да барды.

Бу адамланы арасында мен иги танымагъан, билмеген, къазанлашмагъан джокъну орнундады. Аланы хар бирини юсюнден сау китабны, уллу илму ишни джазаргъа боллукъду. Мен а джашауларына, ишлерине, ич дуняларына терен кириб айланмай, аланы да къысхасы бла айта, энчи шартларыны, адамны эсинде къалырча бир-бир айтханларыны, этгенлерини юслери бла аланы къаллайла болгъанларын (образларын) къуурагъа кюрешгенме. Ол муратыма джеталгъан, къалгъан эсем да билмейме, аны окъуучула айтырла.

АППАЛАНЫ Билял,

КъЧР-ни халкъ джазыучусу, Россия Федерацияны культу-расыны махтаулу къуллукъчусу, республиканы махтаулу жур-налисти.

Эбзеланы Шахарбий

Биз тин байлыгыбызны ёсдюрюр джанындан кюрешиб, ол иште джамагъатны кёлюне джетгенни юсюнден айтхан сагъатыбызда, фахмулу джазыучуду, композиторду, уста кьобузчуду, сурат салыучуду, сейир артистди деб сёлешибиз. Алай бла ол адамны халкъгъа магъанасын чертебиз, кыйынына уллу багъа бергенибизни билдиребиз. Аны айтхан, башхалагъа айыртхан да тынчды. Алай болмай, бу затланы бары да бир адамны юсюнде болсала уа къалай айтыргъа керекбиз?

Эшта, аз тууа болурла аллай адамла ансы, тилде бу шартланы барын да билдирген бир сёз болур эди. Алайды да, фахмулу, уста, чемер, дагъыда былача сёзле бирер тюрюлю санагъатны юсюнден хапарыбызда келишселе да, мен кёлюмдегин айтыргъа излеген, къарачайны махтаулу джашларыны бири, Эбзеланы Кёккёзню джашы Шахарбийни творчествосун толу кёргюзаллыкъ тюлдюле, аны бизни халкъгъа болуб да къалмай, Кавказны башха миллетлерини да тин байлыкъларын ёсдюрюуде магъанасын ангылатыр деб да айталмайма. Башында сагъынылгъан санагъатланы бирине болмай, барына да кьошулгъандан тышында да, аланы кёбюсюню тамалларын да ол салгъанын чертсек, аны кыйынына, ишине бирден багъа бериб кьоярча сёзле табхан кыйынды. Тюзю аллай сёзле излерге да керек болмаз. Отузунчу джылладан башлаб бюгюннге дери

халкъ анга багъа бергенлей, бюсюреу этгенлей, разылыгъын билдиргенлей келеди. Мындан ары да алайлай къаллыгъына, мени сартын, чыртда ишегим джокъду.

Биз, къыркъынчы джыллада туугъан сабийле, Шахарбийни атын бек гитчеликден эшите тебрегенбиз. Аналарыбыз, къарт аналарыбыз бешик джырланы орнуна аны джырларын айтыб тургъандыла, аталарыбыз бир къууанча, оюннга джыйылгъан джерлеринде аны ийнарларын айтхандыла, уллу эгечлерибиз тойлада аны тартыуларын согъуб тепсегендиле, ол салгъан, ол джазгъан пьесаланы юсюнден хапар да тау элде джюрюгенлей тургъанды. Шахарбийни чыгъармалары ал джыллада огъуна алай терен сингиб эдиле халкъны тин байлыгъына. Андан бери озгъан заманны ичинде джазыучула, композиторла, артистле, режиссёрла, сурат салыучула джылдан джылгъа кёб бола, литератураны, искусствону, культураны бююннге уллу ёсюмге джетдиргендиле. Аланы арасында саулай Ата джуртубузгъа, тыш къраллагъа да атлары белгили адамла бардыла. Алай болса да, бу затланы тамалын салгъан Эбзеланы Шахарбий бир уллу джыйылыуда оноу эте, адамланы джангы джетишимлеге кёллендире тургъан акъсакълча, кесини сыйлы орнунда ачыкъ кёрюнеди.

Отузунчу, къыркъынчы джылладан бери да Шахарбийни творчествосуну юсюнден газетледе, журналлада, китаблада джазыла, радио бла бериле тургъанды. Ол огъай, илму ишле да чыкыгъандыла. Бу адамны джашау джолуну джарыкълыгъы бююн-бюгече да джазычуланы, илму къуллукъчуланы, журналистлени эслерин бёллор ючюн къалмайды. Аланы бир къауумуча алыб джазыб къояргъа базмай тургъанма ансы, мен да ол адамланы бирлериме. Башында айтылгъаныча, Шахарбий асыры кёб санагъатда ыз кёйгъанды. Аланы барыны да юсюнден айтыб джетишдиралмам, бир затны алыб джазсам, аны образы, этген унутулмазлыкълары толу кёрюнмезле, деген къоркъуу тыя келгенди мени. Быладан сора да мурукку этдирген - ол кеси асыры махтау, сый тартхан адам тюл эди. Мен аны таныгъан джыйырма джылгъа джууукъл заманны ичинде уллу кёллю болуб, кесини фахмусун, билимин, усталыгъын чертерге умут этиб билмейме, уллугъа уллуча, къартха къартча, сабийге сабийча, джашха джашча сёлеширге излеген болмаса. Ол себебден биреу энтда сени махтаб джазгъанды десе тарты-

нырмы, джунчурму деб, ол да кёлюме келе эди. Алай болса да, биз бирге телевидение бла радиону область комитетинде иш-леген джыллада, артда ол солургъа чыкыгъандан сора да тю-бешген кёзюулерибизде, иш этиб соргъанча да этмей, сёзню башха затланы юсюлеинден бардыра келиб, джашауундан, творчествосундан да сора туруучан эдим.

Бир джолда бизни кабинетге киргенинде: “Шахарбий, ол Ростовда Кавказны халкъларыны биринчи олимпиадаларыны юсюнден айтчы, ма магнитофонум, пленкагъа джазыб къояй-ым”, - дедим. “Да мен аны хапарын айтхан шой эдим да, плен-кагъа нек джазаса?” – деб сорду. “Хапарны сенден болуб да къалмай, башхаладан да эшитгенме, ауазынгы тарихинде къал-дырыргъа излейме”, - дедим мен. “Асыры эртде” ашырмаймы-са мени “ары?” – деб ышарды ол, бармагъы бла полную кёргю-зуб. “Огъай, бир джюз джылдан-затдан джарар деб этеме, - дедим мен, джунчуяракъ болуб. – Сенден да джаш болуб кеси-ми ауазымы да пленкагъа джазыб, асыраб турама. Ким биле-ди, ол да керек болса уа тёлюлеге бара-баргъан заманда”, - деб оюннга бурдум. “Ай джазыкъ тарих а, бизни ауазларыбызгъа къараб къалгъан”, - деб, этиучюсюча джарыкъ кюлдю. Сора, къоймазлыгъымы билди дейме, джарашдырыб хапар айтды. Ол кюн мени джети джукълаб эсимде да джокъ эди, ёмюрюнде ауруйма демеген бу джарыкъ адамдан тюгел джыл да турмай айырыллыкъбыз деб. Ол кюн сёлешгени уа бюгюн да область радиону фондунда сакъланады.

Къалай да болсун, адам сау сагъатда биз аны ишине, этген игилигине, ёсюмбюзге кьошхан юлюшюне тыйыншлы магъ-ана бералмайбыз, багъалаталмайбыз. Ол “кетиб”, джашауубуз-да не эсе да бир зат джетишмегенча болуб тебресе ангылайбыз къаллай адамдан айырылгъаныбызны. Мен да бюгюн ол зат-ны толу сезиб, аны культураны, искусствону, литератураны юсюнден оюмларын ол санагъатланы къурагъанланы юсюн-ден хапарларын джаза бармагъаныма, оноуна, юретгенине хар къуру да бирча эс бёлуб турмагъаныма сокъуранама. Эшта, менича аны таныгъанладан кёбле да алай болурла. Нек десенг, ол кесини творчествосу бла хар кимни джюрегине джол табха-ны бла къалмай, алтмышынчы, джетмишинчи джыллада лите-ратурада, артыкъ да бек культура бла искусствода, ал атламла этген тёлюден джашла бла кызлада уллу кыйыны барды. Аны

мен кесимден да билеме. Джарыкълык ишлени ёсдюрюр джанындан кюрешген бла бирге, бизге да таймаздан эс бёлгенлей, кёл этгенлей тура эди.

1962-чи джылны биринчи джарымында мени телевидение бла радиону область комитетине ишлерге чакырдыла. Эртдеден хапарын эшите, джырларына тынгылай тургъанлыкъга, ары дери Шахарбийни кесин кёрмеген эдим. Орта бойлудан мийигирек, сары шинли, суююмлю адам эди. Ол кёзюуге джылы эллиге джууукълашса да, гимнастикадан спортну устасы джашча, саны алай ариу эди. Аны къарамында, атламында, сёзюнде тирилик, таукеллик, джигитлик ачыкъ таныла эди. Ол шартла джашаууну ахырына дери юсюнде сакъланганлай да къалдыла. Дагъыда айырыб айтыргъа излегеним, накъырда ны, чамны, оюнну бек сую эди. Ол аны пьесаларында да кёрюнуб турады. Алагъа сценада къарагъанла да эс бёлген болурла. Мынга чыртда адам харх этиб кюлмей кесин тыяллыкъ тюлдю деген затлагъа Шахарбий ышармай да кёюучан эди. Эшта, ол адам кесин къалайда къалай джюрютюрге, тутаргъа кереклисин бизден эсе иги биле болур эди. Былайда бир юлгю келтирирге излейме.

Шахарбий къызчыкны кюл аязына алыб истемеге барады. Бу сурат почта открытка болуб саулай Совет Союзгъа джайылгъанды. Отузунчу джылла.

Бизни кабинет экинчи этажда эди. Музыка бѐлом а биринчи этажда орналган эди. Бир кюн эртденбла. ишге джангы джарашханлай, биринчи этаждан бир дауур чыкъды. Сѐлешген ким эсе да, биз къадалыб радио бериулени хазырлаб кюрешген сагъатыбызда эсибизни бѐлгенин онгсунмадыкъ. Энди тохтарыкъ болур десенг, ол адам уллудан уллу къычырыб барган болмаса, тохтар акылы кѐрюнмеди. Алайда менден джаш джокъ эди да, къайсы эсе да кабинетдегилени бири, бар да бир къара, неди бу, дегенинде тюбюне тюшдюм. Дауур, десем да, джангыз бир адам сѐлеше эди, Шахарбийни кабинетинде. Барыб эшикни ачханымда, ол дерсин этмей келген окъуучуча джерге къараб, джылы андан аз уллуракъ, бир токъ битген киши да юсюне ѳре сюелиб, ауузуна келгенни къуя тура эди. Шахарбий алай уллу неда артыкъ сѐлешгенни кѐлтюрюр адамладан тюл эди, ариу ышаннга салыб къоярыкъ эселе да. Ол себебден сейирсиннген да, сескекленнген да этиб, босагъадан кирген джерде экисине кѐзюу къараб тохтадым.

- Этерин да этиб, кѐресе муну турууун, - деди ол киши, меннге бурулуб.

- Не болганды? - деб сордум мен. - Акъырыныракъ сѐлешигиз...

- Кѐрюрем, мени орнумда болсанг къалай сѐлешиюнгу... Не болганын а андан сор, - деб, ол адам Шахарбийни бармагы бла кѐргюздю.

- Огъай, кесинг айт, мен кесими терслигими юсюнден сѐлеширге къачан да суймейме, - деб Шахарбий эшик таба атлады. (Андан ары кесими тыялмай, кюлюб иерме деб, къоркъуб джанлагъан эдим, деген эди артда).

- Терслигинги ангылагъанынг ючюн да сау бол, - деди хыны ол адам, эшикден чыгыб барган Шахарбийни ызындан, сора ачыуланыб, сен да терссе дегенча меннге да къолун силкиб, биягынлай ауузу от чагъа кетди.

Бир кесекден ызына къайтханында Шахарбий кеси айтды хапарын.

Къачан да музыка бѐломге бир ыйыкъгъа элли, алтмыш письмо келиучен эди. Аланы барында да адамла суйген джырларын эшитирге излегенлерин джаза эдиле. Ол бѐломде ишлегенле, Шахарбий да башчылары болуб, мадаргъа кѐре урунганланы бу тилеклерин толтурур джанындан кюреше эдиле.

Письмоланы арасында кёзююлю концертге орус халкъ джыр “Ой вы гуси, до свидания” деген джырны беригиз деген да бири болады. Тилек къагъытны тюбюнде тукъумлары толу джазыл-маса да, талай адамны къол салгъанлары бар. Кеслери да бир тенглери бу джырны бек суюгенин билдире, ол адамны джа-шагъан, ишлеген джерин да айта, анга атаб беригиз деб джаза-дыла. Аны атын, тукъумун унутханма, кеси Черкесскеден бол-гъаны уа эсимдеди.

Шахарбий, адاملаны тилеклерине кёре джарашдырылгъ-ан кёзююлю концертин къурай келиб, бу письмону да бир кесе-гин дикторгъа окъутуб, джырны эфирге береди. Комитетге ке-либ, дауур-суююр этген ол джыргъа “суююб тынгыларыкъ” адам болады. Мындан талай кюнню алгъа уа аны кимле эселе да къазларын урлаб кетедиле. Тенглери бир къаууму аны ючюн джазадыла ол джырны анга атаб беригиз, деб. “Да бир тарыгъыу зат болмаса, хар письмону да, артыкъ да джыр бери-гиз деб джазылгъанны алгъа тинтиб кёрген адет джожьду, де-сенг а”, - дедим мен анга.

- Асыры тебген эди да, сёзюмю ангыламазлыгъын билиб къойдум, - деди ол. — Ала меннге тиш къысхан адамла болурла, сиз да ала джанлысыз деб, ол оюмну тутхан болмаса, аууз да ачдырмады. Бир кесек суууса, юйюне барыб ангылатырма, ад-реси барды, кеси да менден узакъ болмай джашайды.

Ол джол болмаса, Шахарбий адамгъа айтханын ангылат-май къалыб билмейме. Къартны, джашны, сабийни, уллуну да джюреклерине джол таба, илешдире биле эди. Аны къатында бир кесек олтурсанг, къайгъынгы, сагъышынгы да унутуб, джа-рыкъ болуб чыгъа эдинг. Ол себебден Шахарбийни кабинети адамдан къуру болуб хазна билмейме. Ол заман область радио джангы джараша, бегий башлагъан кёзюу болгъаны себебли, барыбызны да ишибиз кёб эди, аны уа — артыкъ да. Башха къа-лай болса да, музыка къыт эди. Фонотекада миллет джырла бла тартыула бек аз эдиле. Ол кемликни къоратыргъа иши бла да, фахмусу бла да кимден да алгъа Шахарбий борчлу эди. Джууаблылыкъны толу ангылаб, заманын, билимин аямай къорешгенине, ол джыллада аны биргесине ишлегенле барыбыз да шагъатбыз. Бусагъатда радиону кесини хору барды, къал-лай джырны, тартыуну да пленкагъа джазыб, халкъгъа эшит-дирирге къолларындан келеди. Ол джыллада уа элlege, шахар-

лагъа айланыб, уста къобузчуланы, джырчыланы излеб, алагъа тубеб, Черкесскеге радиогъа чакъырыб, хазырлаб джазгаргъа керек бола эди. Кюндюз кесини ишин этгени себебли, ол затла бла эртден, ингир кюреше эди. Джырчыла, къобузчула не Шахарбийни сыйын кёрюб, не тилесе, джалынса амалсыздан келе эдиле. Радио бла саулай областха фахмусун кёргюзюрге къайсыны да огъайы болмагъаны хакъды, не келсин, хар кимни иши, джашагъанлары узакъда, автобуса да бусагъатдача джорюмегени тыйгъыч болгъанына сёз джокъду. Аны себебли, адам келсе, не этиб да, пленкагъа джазмай ийген оюмсузлукъ боллукъ эди. Шахарбий аланы кимине эжиу этиб, кимине къобуз, пианино, къыл къобуз кеси согъуб, кёргюзюб, юретиб, ол кюн джарашдырыб пленкагъа джазалмасала, тамблагъа дери тохта деб, кече къалыргъа не кесини юйюне элтиб, не къонакъ юйде орун излеб, ишни тындыргъынчы тынгы табмай айланыучан эди.

“Чыртда азаб чекди, мынга адам не бла болушсун” деучен эдиле радиода къуллукъчула. Мен джангы келген эдим. Алай бир селешген кёзюуде школда, институтда окъугъан заманымда суратлау коллективледе, хорда, солист болуб да джырлаучан эдим дегенимде, дженгил Шахарбийге бар, кёресе, хазыр джырланы джаздырыргъа адам табмай айланады, деб мени биринчи этажгъа ашырдыла. Мен да, кертда деб, аны кабинетине кириб, берчи бери ол джырларынгы, бек дженгил джырлаб берейим, деб таукел айтдым. Сейирсиниб бир кесекни меннге джити къараб турду да: “Сени ауазынг джыргъа чыртда келиширик тюлдю” дегенинде, ауузума ургъанча болдум. Мен джырлагъан суратлау коллективле къалайлада концертле салгъанларын, къайсы джырланы джырлагъанларымы, къайда да джаратханларын тизе тебрегенимде, “кел студиягъа барайыкъ” деб аллымда тебреди. Ол мен алгъын джырлагъанма деген джырланы экисин пианинода ол согъуб, мен да джырладым. Оператор пленкагъа джазды. Сора бери чыкыгъаныкъда, “энди тынгылайыкъ”, деб шиндикге олтурду. Мен да олтурдум. Оператор джаш аппаратны къурду. Джырны биринчи тизгинлеринден сора Шахарбий айтхан тюз болгъанын ангыладым, кесим да ийнанмагъанча этгениме уялыб, джерге кирирча болдум. Ол кюннге дери анда-мында радио бла бир селешсем да, къалай джырлагъаныма пленкадан кесим тынгыламагъан эдим. Сени

джауунг эшитсин аллай ауазны. Андан сора мен джырлагъан огъай, тюз бир эрикген кёзюуде мурулдагъанны да кьойдум. Шахарбий тюз сёлешгенимден билгенни, суратлау коллективлени тамадалары джырлагъанымдан да билалмаймы тургъандыла, огъесе адам джетишмей, амалсызданмы кьошхандыла, аны бюгюн да ангыламай барама.

Джырчыланы излегенден да кыйын эди джырланы табхан. Не аз да назмугъа макъам салгъан барды деб эшитсе, Шахарбий ол адамгъа тюбегинчи тынчлыкъ табмай эди. Мен ангылагъаннга кёре, джаш композиторланы биринчи джырларын джазыб фонотеканы кенгертирге излегенден да бек, аланы кеслери бла танышыргъа, сёлеширге, ёсюмлерине болушургъа талпый эди. Бусагъатда областда, андан тышында да белгили миллет композиторла Дауров Аслан, Къочхарланы Марат, Джабаланы Ибрагим, Сидаков Султан, Байрамукъланы Азрет-Алий, Цекон Пасарбий, Гожев Абрек-Заур, дагъыда башхала ол джыллада искусствода, культурада ал атламларын этгендиле. Аланы барыны да 1963—1976 джыллада лентагъа джазылыб, радиону фондуна тюшген джырлары Шахарбийни башчылыгъы бла этилгендиле. Бусагъатда да алагъа миллет суюб тынгылайды.

Шахарбий кеси да таймаздан джаза эди джырла. Алтмышынчы-джетмишинчи джыллада “Рахатлыкъ”, “Омакъ таула”, “Комсомол марш”, “Пионерле” деген, дагъыда башха чыгъармалары да бизде, Къабарты-Малкъарда да радио бла берилиб башлайдыла. Бир къаууму пластинкала болуб да чыгъадыла. Джырларыны кёбюсюне Шахарбий сёзлени да кеси джазгъанды. Къуру къарачай болуб да къалмай, башха тилледе джазгъан поэтле бла бирге джарашдыргъан джырлары да аз тюлдюле. Быланы барысыны да бизни джарыкълык-культура ёсюмбюзде магъаналары болгъанлай келедиле. Аны ол джыллада джазылгъан бир къауум джырлары, бир къауум тартыулары халкъ джырла, халкъ макъамла болуб бошагъандыла.

Шахарбийни джырлары нени юсюндендиле, деб къарасанг, ала кёб затлагъа аталгъанларын кёресе. Алай болса да, асламысы бизни областны дуниягъа белгили сейир табигъатыны юсюндендиле, дерге боллукъду. Бу джырла кёб джылланы узагъына тёлөлеге тауларыбызны, чегетлирибизни, сууларыбызны, мелхум джайлыкъларыбызны ариулукъларын кёргю-

зюб, аланы джашауубузда магъаналарын ангылатыб, бу байлыкны, сейирликни кёз гинджича сакъларгъа юретиб келгендиле. Ол затланы юсю бла адамланы туугъан джерлерине, саулай ата джуртларына суймекликлерин ёсдюргенди, къайда да, не къыйын кёзюуде да туугъан тийресини, джамагъатыны, халкыны да атларын иги бла айтдырыргъа кереклисин ангылатханды. Былада, башха джырларында да адамгъа сый да, насыб да, къууанч да келтирген, аны иннетини тазалыгъы, халал къуллугъу, кертилиги болгъаны чертиледди. Кеси да джашауу-ну ахыр кюнлерине дери ол нюзюрге тюзлей къалгъан эди.

Шахарбий юйде дыккылыкъда джашагъаны, аякълана келгенинде уа кёб тюрлю санагъатны къолгъа алыб юрешгени анга окъуб, терен билим алыргъа онг бермегендиле. Аллай мадары, аллай заманы болмагъанды. Алай а уллу ангысы, оюму болгъан адам эди. Анга джашау устазлыкъ да, институтлукъ да этгенди, заманны алгъа силкиннген толкъунлары чыныкъдыргъандыла. Ол кеси да джагъагъа чыгъыб солуу алыргъа излемей, толкъунланы къалы-нында болгъанды. Шахарбий революция, Ленин, эркинлик деген сёзлени тёрт джыл болгъан кёзюуюнде эшитеди. “Ала не болгъан-ларын билмесем да, туугъан элим Джёгетейни джамагъатыны джа-рыгъаны, къууанганы бир да кёз аллымдан кетмеиди”, деб эсге тюшюрюучен эди. Андан сорагъы джылланы хапарын а, китабдан окъугъанча, джарашдырыб айтыучан эди. Анга да не сейирсиниу, ол кёзюуде кеси толу магъана бермесе да, джангы джашаугъа къуллукъ этиб онбир джылындан башлайды. Олсагъатда была Нарсанагъа (къарачайлыла Нарсана деб Кисловодскеге айтадыла) кёчген эдиле. Шахарбий школгъа джюрюй эди. Аны музыкагъа, джыргъа, тепсеуге суймеклигин, фахмусун сезиб юйде, артда уа школда да сабийге кёл эте, юрете тура эдиле. Ол кеси да кёргенин, эшитгенин бир да дженгил ала эди. Школда суратлау кружок къуралгъанында уа биринчи аны джазадыла. Узаймай уста джыр- чыгъа, тепсеучюге аты чыгъады. Хазна адам да болушмагъанлай къобузда, пианинода, къыл къобузда согъуб да башлайды. Шахар-дан адамла юйде уллуладан, устазладан клубха да джибере туру-гъуз, фахмусун джамагъатха да кёргюзтсюн, деб тилей тебрейдиле. Олсагъатда уа Нарсанада ичине беш-алты джюз адам сыйыннган къарачай клуб бар эди. Анда оркестр, орусча, къарачайча драм-кружокла, тепсеучю,

джырлаучу кѡауумла кѡуралгѡан эдиле. Аланы барыны да баш борчлары залимликни, кѡарангылыкѡны, эски-чирик адетлени хыртха уруу, джангы джашауну магѡанасын кѡргюзюу, джаш тѡлюню арасында эм фахмулу адамланы табыу, джарыкѡлыкѡ-культура ишлени аякѡ юсюне салыу эди.

Шахарбий биринчи кере уллу сахнагѡа ол клубда чыгѡады. Кеси залда олтургѡан адамланы кѡол кѡакѡгѡанларына кѡуу-анингандан озуб, кѡаллай ишни башлагѡанын ангыламаса да, кѡарагѡанладан кѡбле бу келир заманда уллу фахмусу бла халкѡыны атын айтдырлыгѡын сезген эдиле. Ала ол оюмларында джангылмагѡанлары кѡб да турмай белгили болду. Тогѡузджылыкѡ школну бошагѡанлай комсомолчу джашны клубха тамадагѡа салдыла. Ол заманда былайы джарыкѡлыкѡны, культураны, литератураны да саулай халкѡгѡа джаярыкѡ уя эди. Аны себебли бек уллу, бек джууаблы кѡуллукѡгѡа санала эди. Шахарбийге уа ол кѡзюуде тѡгел онджети джыл да толмагѡан эди. Аны ол ишге джарашдыргѡан адамла кѡуру фахмусуна кѡарагѡан бла кѡоймай, джаш тѡлюню арасында сыйын да эсге алгѡан эдиле. Сыйы уа керти да уллу болгѡанды аны. Ол джыллада Нарсанада, аны тѡгерегинде элдеде джашагѡан, энди джыллары келген адамладан Шахарбийни джаш тѡлю кѡалай багѡалатханыны, сѡзюне кѡарагѡаныны, кесине башчыгѡа санагѡаныны юсюнден кѡб эшитгенме. Муну бла байламлы кесим кѡзюм бла кѡрген бир затны юсюнден айтыргѡа излейме.

1970-чи джылы кѡачы эди. Эртденбла келиб ишге джангы джарашханлай, кабинетге мен иги таныгѡан бир джаш кирди. Джукѡ джазгѡан адам тѡл эди. Тышында тѡбешеек ансы, ары дери радиогѡа келиб да билмейме. Кеси да бек мыдах эди. “Кел, олтур. Нек мыдахса?” дедим мен, саламлашыб бошагѡандан сора. — “Кабинетде кесинг болгѡанынг не иги болду”, — деди ол, кѡатымда шиндикге олтура. Сора олсагѡатдан дагѡыда ѡрге турду да: “Мени Шахарбийге бир элт”, — деди. Шахарбийни ким да таний эди. Не арбазда, не биринчи этажда кимге сора да аны кабинетин кѡргюзюрюк эди. Сора бу меннге не келди, мени нѡгерге не излейди? Ол сорууну бергенимде, Шахарбийге бир табсыз иш бла келгенин, аны айтхан сагѡатында мен да алайда болмасам артыкѡ да бек джунчуругѡун билдирди. Экибиз да музыка бѡлюмге тѡшдюк. Хапарны кѡысхасы бла айттайым.

Бу Нарсанада турбазада солугъанды. Бир кюн аны арбазында волейбол ойнай тургъанлай, къаллайла эсе да, бир джаш бла ёрелешедиле. Тюз сёлешген бла да къалмай, бу андан дженгилик болуб, джаягъына тартады. Адамла бир-биринден айырадыла, болса да бу хапар турбазаны тамадаларына дженгил джетеди. Алай джугъу чыкъгъанны уа, сюдге-джолгъа бермеселе да, къыстаб ийген, джашагъан джерине терслигини юсюнден джазгъан адетди. Ол бегим алынырны аллы бла турбазаны тамадасы джашны “ушакъгъа” чакъырады. Бу эшикден киргенинде, джылы келген, суююмлю адам олтур деб, столну бирси джанында шиндикни кёргюзюб, сора “тебиб” тургъанын да джашырыргъа кюреше, къайдан келгенсе деб сорады. Джаш Черкесскеден болгъанын айтханында, Эбзеланы Шахарбийни таниймыса, деб сорады. Бу ариу танийма, деб джууаб береди. Алай айтханында, аны танышларында сенича оюмсуз адам болмазгъа керек эди, деб, бир кесек сагъыш этиб, сора: “Барыб терслигинги анга айт да, ол этсин тёрелик сеннге”, - деб, мынга джукъ да айтмай, ашырады. Джаш алай къутулгъанына къууаныб келмей да къаллыкъ болур эди, ол адамны ышаннганы, Шахарбийге бу къадар магъана бергени кеси кесинден уялтыб келтирген болур, деб ачыкъ айтмасам да, ол оюмда тохтадым. “Къонакъ” турбазаны директоруну тукъумун айтханында, Шахарбий эсине дженгил тюшюрдю. Была сабийлик, джашлыкъ джылларын бир тийреде ашыргъандыла. Энди бусагъатда ол адамны тукъумуна къалай айтханларын унутханма, алай а Шахарбийни: “Ваня, Ваня!” деб, талай кере къайтарыб айтханы эсимдеди.

Алай болса да энтда Нарсанада къарачай клубха къайтайым. Къысха заманны ичинде аны аты областда, крайда да айтила теб-рейди. Алгъын былайда салыннган, кёргюзюлген оюнлагъа, концертлеге къараргъа анда-мында бир тишируу келе эди. Энди ала эркишиледен эсе аслам бола башлайдыла. Шахарбий анда ишлеген биринчи джылда бу затны эм уллу джетишимге санаргъа боллукъду.

Узаймай клубда ууакъ кружокла бирикдирилиб, уллу ансамбль къуралады. Шахарбий алай этгени бла къалмай, аны программасын да джангыдан джарашдырыб кюрешеди. Кеси джырла, гитче пьесачыкъла джаза да тебрейди, джырлагъан, салгъан да кеси этеди. Клуб эришиуледе, къараулада алгъа

чыгъа башлагъанында, къуру Нарсанада, аны тегерегинде эл-леде оюнла, концертле кѣргюзгенден сора да, башха шахарлагъа да чакъыра тебрейдиле. 1934-чю джыл ансамбль Пятигорскени урунганларына концерт кѣргюзеди. Ол концертни программасын Шахарбий саулай да джангыдан джарашдыргъан эди. Анга ол кѣзюуде Пятигорскеде болгъан Серго Орджоникидзе да къарайды, бек джаратады, уллу сый да береди. Аны экинчи джылында Къарачай автоном областны советлерини бешинчи съезди ачылады. Ары келген делегатлагъа концерт кѣргюзюрге Шахарбийни ансамблин Микоян-Шахаргъа (бусагъатдагъы Карачаевскеге) чакъырадыла. Делегатла концертге суюуб къарайдыла, бу джолгъа дери туура быллай таб къурулгъан затны кѣрмегенлерин айтадыла, коллективни башчысына разылыкъларын билдиредиле. Тюзю, бюсюреу этселе да этерча эди. Ансамблге башчылыкъ этгенден сора да, джырланган джырланы бир къаууму, согъулгъан тартыуланы уа асламысы Шахарбийни кесиникиле эдиле. Аны кесин да, башхаладан айырыб, эм уста джырчы, эм ариу сокъгъан къобузчу, истемейге эм иги баргъан тепсеучю деб, концертге къарагъанла бу адамны хар неде да уллу фахмусу болгъанына сейирсиниб сѣлеше эдиле. Ол кюнле Къарачайда джарыкълыкъ-культура ишлени тамалы

болуб озадыла. Областны тамадалары Шахарбийге Микоян-Шахарда да быллай ансамбль кьуараргъа борч саладыла. Ол область ансамбль болургъа керек эди. Узаймай Эбзе улу ол ишни кьолгъа алады, сый бла да тындырады. Андан сора Къарачай областда биринчи кьрал ансамбль кьуралгъаныны юсюнден кьууанч хапар тау ёзенлеге сюйюмчю айтылгъанча джайылады. Аны башчысы, джырда, тепсеуде, музыка инструментледе согуууда солисти да Шахарбий кеси эди.

Энди талай джылгъа ызыбызгъа кьайтыб, аны актерлукъ, ре-жиссёрлукъ ишлеринден да кысхача айтмасакъ, хапарыбыз толу боллукъ тюлдю. Башында чертгенибизча, Нарсанада къарачай клубда драмкружок да бар эди. Ары джюрюб тебрегенинден башлаб, Шахарбий ол кружокда да ролланы ойнаб башлайды. Тюзю, ролла дерча биз бусагъатда къарагъанча уллу спектаклле да джокъ эдиле. Алгъы бурун башхала, артда Шахарбий кеси кьу-рагъан интермедиялача гитче пьесачыкъланы салыргъа кьошула эди. Аланы бары да ол заманны излемине кёре джарашдырылгъан оюнла эдиле. Отузунчу джыл Шахарбий салгъан “Алмасты” деген спектаклни аладан эм уллугъа, эм магъаналыгъа санаргъа бол-лукъду. Анда къарангылыкъгъа къаршчы айтыла эди. Аны Шахарбий кеси джазгъан эди. Уллудугъу да бусагъатдагъы бир актлы пьесалагъа джете эди. Спектаклде баш ролну Шахарбий ойнай эди. Артда ол Батчаланы Абдул-Керимни “Ахмат Батыр” деген пьесасын сахнада кёргюзеди. Аны ызындан орус тилден кеси кёчюрюб да талай пьесаны салады. Алай бла миллетни башха халкъланы драма чыгъармалары бла танышдыра тебреген да Шахарбий болады. Анга дери къарачайда башха тилледен кёчюрюлген спектаклге киши къарамагъанды.

Кружокну иши андан да алапат боллукъ эди, тиширыу роллагъа адам табылса. Къызла кеслери оюнлагъа кьошулургъа огъай дегенликге, ол джыллада эски адетлени хорллаб сахнагъа чыгъыб къалмакълыкъ бек кыйын эди. Аталары бла аналары ол сагъатдагъы хауагъа кёре адамдан уялмай, Аллахдан кьоркъмай къыз сабийлени алай бошлаб кьоярыкъ тюл эдиле. Аны себепли тиширыу ролланы джашла, къызча кийиниб, ойнаб тургъандыла. Алай бла ёсюм болмазлыгъын культура-джарыкълыкъ ишлеге кьошулгъанла бары да ангылай эдиле. Не келсин, биринчи атлапны этерге киши унамай эди.

Болмагъанында Шахарбий кесини эгечи Соняны къолгъа алады. Кёб кюнлени юйде уллуладан таша аны бла сёлешиб, аныгълатыб кюрешеди. Аны “хо” этдиргенден сора, башхалагъа джалыныб, ала бла демлешиб, аманнга, игиге джетиб, кесини айтханын этдиргинчи къоймайды. Ол халда къарачай тишируладан биринчи болуб Эбзеланы Соня спектаклде ойнаргъа сахнагъа чыгъады. Узаймай ол къаллайла этсе да, тенг кызычыгъы Таукелланы Кулистанны да драмкружокга келтиреди. Ма алай къошулуб башлайдыла таулу кызыла джарыкълыкъ ишлеге.

Шахарбийге артыкъ да уллу сый келтирген “Огъурлу” деген пьесасы болады. Аны 1931-чи джыл джазады. Нарсанада къарачай клубда андан спектаклни кеси салады, баш ролну да кеси ойнайды. Ол джылны къачында Дондагъы-Ростовда Шимал Кавказны халкъларыны олимпиадасы боллукъду деген хапар, башха джерлегеча, бизни областха да джетеди. Шахарбийге ары бизни областдан барлыкъ адамланы хазырларгъа, программаны да джарашдырыргъа буйрукъ бериледи. Ол кёзюуге “Огъурлу” спектакль тау эллени барында да кёргюзюлген эди. Халкъ бирден сюйюб къарагъаны, суратлау, магъана, режиссёрлукъ джаны бла да махталгъаны себебли, аны да комиссия олимпиадагъа элтирге тыйыншлы кёреди. Дондагъы Ростовда Шимал Кавказны башха областларындан, республикаларындан баргъан сегиз спектаклни ичинде бу биринчи орунну алады. Олимпиада бошалгъан ингирде шахарны Горький атлы театрында уллу концерт болады. Анда эм игиге саналгъан коллективле кеслерини чемерликлерин кёргюзедиле. Бизни областдан баргъан тепсеучю, джырлаучю къауумгъа саугъагъа Къызыл байракъ бериледи. Ол джылладан бери да “Огъурлу” сахнадан тюшмегенни орнунда келеди.

Алтымышынчы джыллагъа дери областда профессионал театр болмагъанды. “Огъурлуну”, туура аныча алапат джазылмагъанлыкъгъа, башха пьесаланы да шахарлада, район аралыкълада, бир-бирде уа тюз эл клублада драмкружоклагъа джюрюген джашла бла кызыла сюйюб салыб тургъандыла. 1962-чи джыл, къарачай бла черкес актёрла Ленинградда институтну бошаб келгенлеринде, область драмтеатрда бу эки тилде труппала къуралалыла. Къарачай къауумну эм алгъа салгъан спектакллери бири

ОПЕРАТИВНО-КУЛЬТУРНАЯ СЛУЖБА
СИСТЕМА КАРАЧАЕВСКОГО

7
ГОРОДСКОГО ОКРУГА

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКАЯ РЕСПУБЛИКА

кабрны онбиринде иги кесек джууаблы адам джыйылыб, область драмтеатрны юйюнде пьесаны джангыдан профессионал артистлеге кёре сюзюб, репертуаргъа саладыла. 1963 джыл мартны онусунда “Ленинни байрагъы” газетде быллай билдириу басмаланады: “Къарачай-Черкес область драма театрны къарачай труппасы кесини биринчи спектакли “Огъурлуну” бюгюн ингирде Черкесскени урунганларына биринчи кере кёргюзеди. Аны режиссёру Тохчукъланы Борисди. Ролланы ойнагъанла профессионал артистле Орусланы Джаммолат, Хапчаланы Роза, Ёртенланы Борис, Джабаланы Ибрагим, Аджиланы Амбий, Алийланы Чотай, Лайпанланы Люба, Алийланы Шахарбий, Джатдоланы Асият, дагъыда башхаладыла”. Арадан төрт кюн озуб, Къарачай шахарда, Чапаев элде кёргюзюб бошагъанларындан сора, спектаклге толу анализ этилиб, баш ролланы ойнагъан артистлени да суратлары салыныб, газетни сау бир бетин, толтуруб чыгъарадыла. Дагъыда ыйыкъ да кетмегенлей “Джолугъуз джарыкъ, махтаулу болсун” деген башны тубюнде газет илму къуллукъчула Гочияланы Софья бла Суйюнчланы Ханапийни уллу статьясын басмалайды. Ала пьесагъа, артистлени ойнагъанларына да уллу багъа бере, театр тууду, деб аны бегитиб джаза эдиле. Мартны отуз биринде спектаклни режиссёру Тохчукъланы Борис “Огъурлу” биринчи спектакллери эмда ала туудургъан сагъышла” деген статьясын басмалайды. Ол “Огъурлуну” юсю бла мындан ары культура бла искусствону ёсдюрюр ючюн не этилирге кереклисини юсюнден кесини оюмларын джаза эди. Быллай уллу статьяла бла бирге газетде элдеде, шахарлада бу спектаклни кёрюб, анга къууаныб, уллу багъа бериб, культурабызны ёсдюрюуде мындан ары да дагъан боллугъун чертиб, урунганла джазгъан письмола да чыкыгъанлай турадыла. Къайда да къарачай труппаны артистлерин ашыгыб сакълагъанларыны юсюнден да тохтаусуз джазадыла. “Бизни областны джаш артистлери “Огъурлу” пьесаны салдыла, деген хапар тау элlege бек дженгил джайылгъанды, — деб джазады Хурзукдан Къоджакъланы Добай 1963 джыл мартны джыйырма экисинде чыкыгъан газетде. — Таулуланы джюреклерине уллу къууанч киргенди. Ныгъышда къартланы къатларына келсенг да, ол “Огъурлу” деген пьесаны Хурзукга къачан келтирликдиле, биз анга къараргъа бек термилебиз, дегенлерин эшитесе. Школда окъугъан

сохтала уа къарачайны эски эллерине алгъа нек келтирмейдиле, дейдиле. Багъалы джолдашла, сизни джамагъат бек ашыгъыб сакълайды”. Башханы айтмай къойсакъ да, газетни бетлеринде къуру бир айны ичинде уллу, гитче да джыйырмагъа джууукъ материал басмаланнганы “Огъурлугъа” къаллай магъана берилгенине шагъатлыкъ этеди. Бизни областны шахарларында, эллеринде джамагъат экишер-ючюшер кере къарагъан бла да къалмай, Къабарты-Малкъарны уруннганлары да бу спектаклге уллу багъа бердиле. Бусагъатда РСФСР-ни искусстволарыны махтаулу къуллукъчусу, область драмтеатрны баш режиссёру Тохчукъланы Борисни да бу къарачай авторланыкъы болуб салгъан биринчи спектакли эди. Джаш режиссёрну биринчи атламы да бара-баргъан заманда бизни искусствобузгъа, культурабызгъа уллу къыйын къошарыгъына уруннганланы ийнандыргъан эди. Шахарбий да пьесасын алай таб салгъаны ючюн, анга кёб кере разылыгъын билдиргенине мен да шагъатма. Кесини пьесасына кёре салыннган спектаклле уа, асламысына, авторланы кёллерине джетмейдиле. Арадан он джыл озгъандан сора, миллетни тилеклери бла “Огъурлуну” джангыдан саладыла. Бу джол аны режиссёру Алийланы Шахарбий болады. Ойнагъанла Тбилисиде институтну бошаб келген джаш актерла Акъбайланы Азрет, Текеланы Роза, Тебуланы Шукур, Акъбайланы Ума, Къоркъмазланы Кемал, Тамбийланы Мариям, дагъыда башхала эдиле. Спектаклге къарт, джаш да суюб къарайды. 1973 джыл аны бизде да, Къабарты-Малкъарда да кёргюзюб чыгъадыла. Бу пьесаны мындан ары да салына турлугъуна мени ишегим джокъду.

Шахарбийни образы толу болур ючюн, аны сурат салыугъа усталыгъын да айтыргъа излейме. Нарсанада клубну башчысы болгъан заманында къабыргъалада тагъылгъан суратланы, ариу джазыуланы барын да кеси этиб тургъанды. Ол джыллада, артда Микоян-Шахарда ишлеген кёзююнде да, спектаклени декорацияларын джарашдыргъан да кеси болгъанды. 1933-чю джыл “Правда” газетни ючюнчю бетинде В. И. Ленини ташдан ариу этилген гитче эсгертмесини фотоаппарат бла алыннган сураты чыгъады. Аны тюбюнде “Искусство горцев”, деб джазылыб болады. Ташны джонуб, ол эсгертмени Шахарбий ишлеген эди. Ол сагъатда “Правда” газетни корреспонденти Ю. Лебединский аны эртдеден таный эди. Бир джолда Эбзе-

лагъа къонакъгъа келгенинде, Шахарбийни столунда ташдан ким да сейирсинирча ариу ишленнген эсгертмени кёреди. Аны суратха алыб, редакциягъа ийген да ол болады.

Шахарбий бла юй бийчеси Софья. Джетмишинчи джылла.

Арт джыллада да Шахарбий, адамны кесине эслетмей, къагъытха суратын салыб, къолуна бериб сейирсиндириучен эди. Областны ариу табигъатына къараб салгъан суратлары бусагъатда да джууукъда-тенгде болгъан хапарлары барды. Джетмишинчи джыллада бир кёб ишим барды деб, юйюне ашыгъыб туруучусу эсимдеди. Ол не иш болгъанын биз талай замандан билдик. Шахарбий къазауатны кёзююнде Белоруссияда партизан отрядны командири, Совет Союзнун Джигити Къасайланы Османны уллу суратын салыб кюрешгенди. Артда ол сурат рамкагъа джарашдырылыб, Гитче Къарачай районда Къасай улуну атын джюрютген джарыкълыкъ юйге салыннган эди. Бу затланы барыны да тамалында айтсакъ, Шахарбий тин байлыгъыбызны бу санагъатында да кесини ызын къойгъанды.

Алай болса да ол баш ишине драматургияны санай эди. Ёмю-рюню арт он-онбеш джылында джырла, назмула, хапарла джаз-гъанын къурутмаса да, заманыны асламысын пьеса-

лагъа къората эди. Аладан “Хамамны директору” деген пьесасы область драм-театрда салыннганды. Анга бизни областны, Къабарты-Малкъарны шахарларында, эллеринде да бек уллу эс бёлюб къарагъандыла. Сабийлеге аталыб джазылгъанды “Кечеге чегет” деген пьесасы. Эшта, бара-баргъан заманда ол да театрны репертуарында орун аллыкъ болур. Пьеса, къачан да Шахарбий джазыучусуча, ким да сейирсинирча, кюльорча, чамы, накъырдамы бла джазылгъанды. Бу чыгъарма кеси да табигъатны сакълаугъа аталгъанды. Анда баш орун бизни тауларыбызда, чегетлерибизде асыл джаныуарланы ёлтюрюб, аланы этлерин, терилерин сатыб айланнган бузукъланы айгъакълаугъа бериледи. Баш геройлары сабийледиле. Пьесаны ёсюб келген тёлнюю юретиуде, ангысын кёлтюрюуде, туугъан джуртун мындан да бек сюерча этиуде магъанасы боллукъду.

Шахарбийни ёмюрюню ахыр кюнлерине дери (ол 1913 джыл 24 октябрда туугъанды, 1982-чи джыл ауушханды, Эски Джёгетейде, къарт атасыны къатында асыралгъанды) таймаздан кюрешгени “Огъурлу” комедияны экинчи бёлюмю болгъанды. Бирге ишлеген заманыбызда, артда да аны юсюнден айтханлай тура эди. Джангы чыгъармасында “Огъурлу” комедияда адамланы Совет властны ал джылларында джазыуларын, аланы юслери бла джангы джашауну бегитир ючюн кюрешни кёргозюрге излей эди. Шахарбийни пьесаларындан, джырларындан, хапарларындан китаб къурауну юсюнден оноу этилиб, аланы джыяргъа, джарашдырыргъа меннге борч салыннганында, айгъа джууукъ заманны ичинде аны архивине къараб чыкъдым. Ичлери къол бла джазылгъан, машинкада басмаланнган къагъытладан толу онеки папканы асламысында ол пьесаны планлары, бир къауум суратлары, башдан аякъ джазылыб бошалгъан беш-алты варианты бар эди. Къачан да Шахарбий этген ишин джигине дери джетдирмей хазна къоймай эди. “Огъурлу” пьесаны экинчи бёлюмюн джазгъан сагъатда да ол шарты сакъланнганды. “Къалай да болсун, мен умут этгенча болмайды, — деучен эди, бир-бирде окъургъа бермеймисе десек. — Былай тамам кесими кёлюме джетерча этсем берирме”. Кеси алай айтханлыкъгъа, пьесаны бек алапат джазылгъан джерлери, суратлары бардыла. Джашауну, тилни, драматургияны джорукъларын барыбыздан да иги билген адам, аланы чыгъармасында хайырландыргъан да этгенди. Алай болса да, сау-

лугъунда тюбей, сёлеше тургъан кёзюулерибизде айта туруучусуна къарасам, эшта, Шахарбий кеси да алкъын аны китабда чыгъарыгъыз дерик болмаз эди, деб кёлюме келеди. Аны себебли пьесаны бу джол мен да кьошмагъама. Бара баргъан заманда энтда къаралыб, джарашдырылыб не басмада чыгъар, не бир джерде салыныр деб умут этеме.

Мен бу статьяны джазгъан сагъатымда не Шахарбийни пьесаларына, не музыкасына, не назмулары бла хапарларына толу къараргъа, тинтерге, анализ этерге, неда аны джашауу бла терен танышдырыргъа кесиме борч салмагъанма. Ол затланы хар бирини юсюнден илму ишле, таб сау китабла да джазаргъа боллукъду. Шахарбийни творчествосу анга тыйыншлыды, алай этерikle да чыгъарла. Мен а бу адамны фахмусуна, арымай-талмай кюрешгенине къачан да сейирсингенлей тургъаным себебли, окъуучулагъа кёлюмю билдирирге, аны джашау китабыны бир къауум бетлерине эслерин бёлюрге, деб джазгъанма.

Дагъыда черте кетерге излеген бир затым — Шахарбий назму джазама деб бир тизгин да джазмагъанды, макъамларына сёзле джазгъан болмаса. Биз джырланы сёзлерине да назмуду, деб кьо-яргъа ёчбюз. Алай да болады. Мен ангылагъаннга кёре уа асла-мысына тыш къарамлары ушагъанлыкыгъа, джазылгъанларында башхалыкъ барды. Биз эшитген, биз билген джырланы кёбюсюн макъамлары бла джырламай, назмуча окъуб тебресек, аланы авторларына асыры разы боллукъ тюлбюз. Нек десенг, поэзияда излемге къараб алсакъ, алада иги кссек келишмеген затны эслерге боллукъбюз. Джыр, адам биринчи эшитгенлей огъуна хар сёзюн, хар тизгинин айырыб, ангылаб барырча, биз хар къуру да эшите тургъан сёзле, айтымла бла джазылыргъа ёчдю. Суратлау кючу назмудача кючлю хазна болмайды. Быланы барын да айтханым, китабда окъугъан назму тизгинлеригиз джырла болгъанларын энтда бир кере эсигизге сала тургъанлыгъымды. Аны бла да кълмай, аланы бир къаууму къыркъ, элли джылны алгъа джазылгъандыла, ол заманны излемина кёре джарашдырылгъандыла. Бу затха да эс бёлюрюгюзню излейме...

Адамны джашауу джылла бла тюл, аны этген ишлери, аланы халкъгъа магъаналары, хайырлары бла саналады, деб айтыу барды. Ол бек тюздю. Бу оюмгъа кёре алыб къарасакъ, Шахарбий дуняда эм узакъ ёмюрлю адاملаны бириди. Халкъ

ёлюмсюзю. Халкъны уа эм сыйлы джол нёгери джарыкълыкъ-
ды, ол ёмюрлени аны биргесине барлыкъды. Байрамлада джыр-
ланган джырланы, келин келгенде айтылган орайданы, са-
бий туугъанда согъулган къобуз тартыуланы ичинде биз, ке-
лир тёлюле да Эбзеланы Кёккёз-ню джашы Шахарбийни
ауазын эшитгенлей турлугъубузга мени ишегим джокъду.

1986 джыл.

Тин байлыгыбызда - тейри джарыкъ

Байрамукъланы Башчыны къызы Халимат керти дунягъа кетди, Аллах джандетли этсин. 1996 джыл ноябрь айны сегизинде, ингир сагъат бешден атлай ауушуб, экинчи кюнюнде Юбилейный элни кюн чыкъгъан джанында орналгъан, Черкесскени муслиман джамагъатыны къабырларында асырадыкъ.

Ёлюм къачан келсе да бушууду, кыйынлыкъды. Артыкъ да бек джууукъларына, тенглерине. Халиматча адам арабыздан кетсе уа, ала бла къалмай, саулай джамагъатха,

саулай халкъгъа бирден къаты да, ауур да тиеди. Бизни бир къауумубуз алкъын ийнанмагъанча болуб, къалгъанла эс джыялмай, кимден айырылгъаныбызны толу ангылаялмай турабыз. Бёлек заман озуб, аны чыгъармаларына джангы зат къошулмай, биз да таза хауа излегенча бола тебресек ангыларыкъбыз, билликбиз.

Халимат кеси саулукъда аны творчествосуна бирден, башха-башха чыгъармаларына аталыб да Къарачай-Черкесияда, Россияда, алгъыннгы СССР-де да статьяла, рецензияла, таб китабла да басмалана тургъандыла. Аланы менден онглу адамла джазгъандыла, энтда джазарыкъларына да ишегим джокъду. Ол себебден мен, талай затны эсигизге салгъандан озуб, аны чыгъармаларына терен кирирге излейме. Халимат отуздан артыкъ проза, поэзия, публицистика китабны авторуду. Ол

чыгъармаланы асламысы 52 халкъны тилине кёчюрюлгенди. Бу затла аны творчествосуна къаллай магъана берилгенине шагъатлыкъ этедиле. Къарачайлылада Халиматны талай китабы болмагъан юйдеги джокъду. Муну барын да айтханым: окъуучуланы бу авторубузну чыгъармачылыкъ иши бла шагъырей этерге керек болмагъанын билдирирге излегенимди. Литературабыз бла байламлы болса да, мен кёбле билмеген, эсгермеген адамлыкъ шартларыны, халисини, айырыб магъана берген затларыны бир къауумуну юсюнден, ахыр кюнлеринден, ахыр джолуна къалай ашыргъаныбыздан айтыргъа излейме. Аны къыркъ джылгъа джууукъну таныгъаным, терк-терк тюбеше, ушакъ эте тургъаныбыз, кёб тюрлю джыйылыулада, окъуучула бла тюбешиуледе, къол джазмаланы сюзген заманларыбызда бирге болгъаныбыз, юйюне да сормай кирирча илешдиргени меннге ол эркинликни бередиле.

I. Биринчи тюбешиу

1958 джыл, Ючкёкенде орта школну бошай тургъан кёзююмде, письмо келди. Конвертинде “Джазыучуланы область бёлюмю” деб джазылгъан штамп урулуб тура эди. Меннге Черкесскеден письмола газетни редакциясындан келиучен эдиле. Ала да ийген назмуларым, хапарларым газетде чыкъмазлыкъларын билдириб. Сан бир затым басмалана эди да, алагъа джууаб иймей эдиле, газетде окъуй эдим. Джазыучуланы бёлюмюзат деб джукъ билмей эдим да, бу уа не болду деб, конвертни ашыгъыб ачдым. Къарачай джаш джазыучуланы биринчи семинарларына чакъыргъанларын окъугъанымда, ёмюрюмде къууанмагъанча бир къууандым. Ол Карачаевск шахарда боллугъун, эки кюнню барлыгъын да билдире эдиле, “Джазыучуланы бёлюмюню джууаблы секретары” деген джерде Гашиков Хусин деб джазылыб тура эди. Аны ким болгъанындан, анда мени къайдан билгенлеринден, адресими кимден алгъанларындан а чыртда хапарсыз эдим.

Кёчюнчюлюкден къайтхан джылларыбыз, хар ким джуртунда джангыдан тамал салыб кюрешген заман, мен да, кесим тенглилеча, дерсlege баргъан бла юйде ишlege къарагъандан озуб, элден тышына чыкъмагъан эдим. Карачаевск, Черкесск шахарлагъа къалай барыргъа боллугъун, мен огъай, тийребизде

уллайгъан адамла да айталмадыла. Ол себебден, бусагъатда тыш къраллагъа атланганла этмеген сагъышланы да эте, юйде да “узакъ” джолда не боласа, не къаласа дей, алай чыкъдым. Черкесскеге тюшмегеним эсимдеди. Карачаевск шахаргъа не бла, къалайы бла джыйылгъанымы унутханма. Ол джыллада, Нарсана бла Гитче Къарачайны арасында болмаса, Ючкёкенден башха джерлеге автобуса да джорюмей эдиле.

Ингир ала джетдим. Къонакъ юйде орунларыбыз боллугъу мен алгъан письмода джазылыб эди. Аны кёргюзгенимде орун бердиле. Шахарны къыйырындан киргенлей огъуна да, ариулугъуна, тегерекде табигъатны сейирлигине эсим кетиб, “джан-дет деген буду”, дерча болгъан эдим. Джазны аягъы сюрем эди да, хар не артыкъ да кёзбауча кёрюне эди. Къонакъ юйге джарашхандан сора чыгъыб, кёргениме ышанмагъанча, шахарны узунуна, кенгине да айланыб къайтдым. Тамбла эртденбла семинар башланлыкъ эди да, менича келгенле кёб эдиле. Кесим тенглилени талайы бла да танышдым. Семинарны бардырлыкъла келген эселе да, биз аладан кишини эсле-медик ол ингирде.

Эртденбла “ёретин” ауузланыб, шахарны Джарыкълыкъ юйюне ашыкъдыкъ. Семинар алайда боллукъ эди. Мен баргъанымда иги кесек адам аны аллында джыйылыб тура эди. Дагъыда келдиле. Китаблада суратларын кёрген эдим да, аланы арасында Хубийланы Осман бла Байрамукъланы Халиматны таныдым, Къалгъан беш-алты адам кимле эселе да хапарыбыз болмады. Мен сейирсинген зат – уллайгъан, аскер кийимлери, кёкюреклеринде орденлери, медаллары бла келгенле да бар эдиле чакъырылгъанланы арасында. “Джаш джазыучула джыйыла эселе, была не айланадыла” деб, ал ингиринде танышхан талай джаш бир-бирибизге сордукъ. Джууаб табхан чыкъмады. Онтёрт джылны быллай затладан айырылыб тургъан, алай а джазаргъа тырмашхан, энди газетге-затха назмуларын, хапарларын ийиб башлагъанланы барын да, джылларына къарамай, джангы башлагъанлагъа санаб, “джаш джазыучула” деб чакъыргъанларын артда ангыладыкъ.

Мен да, мени тенглилени кёбюсю да атларын эшитгенликге, бир-бир чыгъармаларын окъугъанлыкъгъа, керти джазыучулары биринчи кёре эдик. Патчахла, фыйгамбарла, мёлекле бла саламлашханча, алай къолларын тутдукъ. Биз, уялыб, тартыныб, дженгил огъуна ызыбызгъа турдукъ. Джыллары кел-

ген адамладан аланы таныгъанла чыкъдыла. Алагъа сукъландыкъ.

Барыбыз да залгъа кирдик. Семинаргъа келгенле элли адамгъа джууукъ бар эдик (аланы беш-алтысындан къалгъаны, талай джылдан сора, джукъ джазыб баджаралмазлыкъларын билиб, бу ишни къоюб олтургъан эдиле). Семинарны Гашиков Хусин ачды. Сахнада адамла бла танышдырды. Ставрополдан профессор Попов, критик Кабаченко, поэт Исаков, бизден Осман бла Халиматдан сора да ногъай литератураны тамалын бегитгенлени бири Абдулжалилов Фазиль да бар эди. Хусин ишни бардыргъандан озуб, кеси доклад этгени, селешгени болмады. Ставрополдан келгенле бла Фазиль проза, назму джазыуну джорукъларыны юсюнден лекцияла окъудула, ол огъай, устазла сохталагъа кёргюзгенча, доскагъа джазыб да ангылатыргъа кюreshдиле. Бизни аллай затладан хапарыбыз джокъ эди. Уллу магъана бериб тынгыладыкъ, къб затны да ангыладыкъ, джазгъан биз умут этгенча тынч болмагъанын да билдик асламыбыз. Аладан сора бизни эки джазыучубуз селешдиле. Осман джазыучулары бълюмюнде консультант, Халимат да газетде чыгъармачылыкъ джаны бла ишлеге къарай кёре эдим. Ала, семинаргъа джыйылгъанла ийиб, редакциягъа, джазыучулары область бълюмюне келген назмулары, хапарлары, повестлени юслеринден айтдыла. Махтагъанлары, къарыусузду, дегенлери да болдула. Хыртха ургъанларын да не къадар сыйдам, кишини кёлю къалмазча айтдыла. Танышыргъа излегенлерин билдириб, ол затланы авторларын ёрге тургъуза эдиле. Мени да, дагъыда талай адамны да атларыбыз айтылмай къалдыла. Ала къалай эселе да билмедим, мени уа юч-тёрт назмум бла бир гитче хапарчыгъым редакцияда эди. Андагъылары юслеринден Халимат айта эди да, сансыз этиб къойгъанын онгсунмадым. Не джашырыу, махтарыкъ, сёгерик эсе да, залда ёрге тургъузса, сахнадагъыла, залдагъыла да кёрюб къойсала разы эдим.

Ишни бир бёлеги бошалгъандан сора джарым сагъатха солургъа чыкъдыкъ. Кеси-кесиме кёл этиб, таукеллик салыб, биягъы литератураны юсюнден, талай адамны арасында селеше тургъан Халиматны къатына бардым. Бир кесек тынгылаб, табтюшгенлей, мен джазгъанлары юсюнден джукъ айтмагъанын билдирдим.

- Сен кыйсы джашса? – деб, бетиме джити кырады. Мен ким болганымы айтдым. – Барынгы юсюнгден да селеширге асыры кёб заман кыорарык эди, - деди. – Бир кыауумугъузну ма былай, солургъа тохтагъан кёзюулеге кыойгъанбыз. Сени затларынг а эсимдедиле. Хапарчыгъынгы джаратдым, тюнене газетде чыгъарыгъыз, деб бергенме. Назмуларынга да джууаб джазгъан эдим, энди аллык болурса. Кесинг неге джарайса? Мындан ары не акъылынг барды?

Мен орта школну бошай турганымы, тёртеулен болуб мединститутха барлыгъыбызны билдирдим.

- Школну бошагъанынг игиди, экинчи айтханынга хош болмадым, - деди. – Врачыкыгъа окъурукъла сенден сора да табыллыкдыла, джазаргъа тырмашханла уа аздыла. Сен да Карачаевскеде, не Москвада литература бла байламлы окъусанг керек эди. Ол кёзюуде Гашоков Хусин кыатыбызгъа келди. Халимат анга бурулду да: - Бу мединститутха барама дейди, - деб, ким болганымы да айтыб, андан оноу соргъанча кырады.

- Черкесскени юсю бла кыйтырса юйюнге, - деди Хусин. – Алайда джазыучулары бёлюмюне бурула бар. Халиматны кёлюндегин ангылагъанма, мен да аны джанлыма. Бир рахат селеширбиз.

Экинчи кюнюнде, семинар бошалгъандан сора, Черкесскеге кетдим. Джууукъларыбызны адреслерин биле эдим да, алагъа барыб, кече калдым. Эртденбласында джазыучулары бёлюмюне кирдим. Хусин да, Осман да анда эдиле. Халимат айтханны айтдыла. Москвагъа литература институтха дегенлерине юйде да таблык джокъ эди, кесим да базыб бараллык тюл эдим. Карачаевскеге ангарылдым. “Да школну бир бошай келейим да” деб, аладан чыгыб, Халиматны редакциягъа да кыйтырса дегени эсеме тюшюб, ары бардым. Газетде олсагъатда ишлегенлени талайы бла да танышдырды, окъууну юсюнгден да айтды. “Эшта, бу бир джукъ билиб айта болур”, - деб кетдим ызыма.

Алай а мен ангыламагъан бир зат бар эди: семинарда эм иги джазгъанла бла чыртда кыарыусуз джазгъанлары юслеринден айтханларын артда сезген эдик. Мен кыйда эсе да эки кыауумну арасында кыалыб, аны бла атым сагъынылмагъанын джюрегим билген эди. Сора ол махтагъанларындан кимни бол-

са да биреуню “кьолгъа” алмай, меннге нек эс бёлген эди? Аны энтда билмейме. Алай болса да ол айтхан бла Карачаевск ша- харда окьургъа джарашдым. Артда, чыгъармаланы-затны юс- леринден сёлешген, даулашхан кёзюулерибизде: “Кесинг тюл- мединг мени терсине айландыргъан, энди не дейсе?” – десем, кюлюучен эди.

2. “Биз кьюуанырча ким барды?”

Ата бла анагъа сабийлерини барысы да бирча багъалыды- ла, бирча къайгъырадыла, бирча къарайдыла. Биз башчылыкъ этген адамла да алай болурларын излейбиз. Кереклиси ол эди, не келсин, алай бир заманда да болмагъанды, боллукъ да тюл- дю, артыкъ да бек творчество джаны бла ишлеген къауумлада. Бусагъатда сёз джазгъанланы юсюнден барады да, “менден фахмулу джокъду” деб, кёбюсюню акъылларында болгъан- лыкыгъа, башчылыкъ этген адам аладан онглу эсе, кимни не мисхал тартханын билиб турады. Ол эки зат бир-бири бла ке- лишмегенлери себебли, арада сёз джюрюрге, къайгъы чыгъар- гъа да ёчдю. Къарачай-Черкесияда джазыучулагъа Халимат башчылыкъ этген заманда да ол чурум бла андан кёблени кёл- лери къала эди. Не джашыруу, мен да аллайланы бири эдим.

Он джылдан артыкъ заманны ичинде къарачайлыладан кьюру эки адам Джазыучулары союзуна членнге алынган эди- ле. Экишер-ючюшер китаблары чыкыгъанла, классикле болдукъ деб тургъанла уа кёб эдик. “Сора биз членнге алынмай нек ту- рабыз”, деб алайын тутта эдик. Айтырыкъ, этерик да джазыу- чулары бёлюмюню тамадасы эди. Ол а кьол джазмаланы сю- зюуге кьошулуб, аланы юслеринден кёлуне келгенни ачыкъ айта эди, башха кёб тюрлю ишлеге къарай эди, къайсы бири- биз бла да ариу сёлеше эди. Бизни уа эм баш излегенибиз, со- юзгъа алыуну къайгысын этсе деб, ол эди да, аны юсюнден а тынгылауну басыб тура эди. “Меннге нек оноу этмейсе”, - деб, “джагъасындан алгъанла” бола эдиле. Анга аманны кьюуб, терслеб сёлешгенле да чыгъа эдиле кеси болмагъан джерледе. Аланы да сезе эди. “Сени китабларынг чыкыгъанлыкыгъа, фах- мунг джокъду”, “Сен алкъын союзгъа алыр дараджагъа джет- мегенсе”, - деб, аллайлагъа ачыкъ айтса, чыртда боллукъ тюл эди. Билетле алыргъа излегенле бары да членле болуб барсала,

литературагъа заран болмаса, магъана болмазлыгъын билиб, кимден не чыгъарына энтда бир кесек къарайым деб, аны бла мурукку эте тургъанын артда ангыладыкъ бир къауумубуз. Аны тышында да, мында тыйыншлыгъа санаб, къагъытларын джарашдырыб ийгенликге, Москвада комиссия къараб бегите эди. Аладан къайсы болса да анда “элекден” ётмей къалса, бизде джазычуланы бёлюмюню да, аны башчысыны да сыйы тюше эди. Эшта, анга да къарай болур эди Халимат.

РСФСР-ни Джазычуларыны Союзуну съездинде. Ал сафда - Байрамукъланы Халимат, А.И. Микоян, Ахматова Раиса Кремлни Георгиевский залында

Халимат солургъа кетиб, аны орнуна Хубийланы Осман сайланнганында, “энди уа...” деб, кёбле кеслерин союзгъа член болгъаннга санадыла. Алай а бу затны юсюнде Осман да “чомартлыкъ” этмеди. Дагъыда башландыла кёл къалыула, керексиз сёзле. Бу къатышхан джашау онг бериб, арт джыллада союзгъа киргенле аслам болдула. “Не къадар кёб болсакъ, ол къадар игиди”, деб, анга къууаннганла да бардыла, алай а бу оюм тюз тюлдю. Ол халда алыннганланы бир къаууму литератураны ёсюмюне джукъ къошмазлыкълары белгилиди. “Алай эсе, Халиматча, Османча къатыракъ болмай, нек джол бериб

барадыла”, - дерикле чыгъарла. Эшта, бусагъатда ол ишлени джюрютген адамла аланы дараджаларына джеталгъан болмазла. Бу зат бла байламлы терсленик, айыб салынныкъ адамла-ны бири да мен кесимме.

Сабийликден да джазартгъа тырмашханлыгъыма, ма ол Карачаевскеде семинарда Халимат бла сѣлешиб, окъууну юсюнден айтхан оюмундан сора башланнганнга санайма творчество джолум. Андан сорагъы джыллада кыйын ауругъунчуннга дери, литератураны юсю бла байламлылыгъыбыз кыурумагъанды. Ол да шыйых, мѣлек тюл эди, ким биледи, айырыб джан басханлары да болур эди, алай а фахму джилтини болгъанны эслесе, аны сансыз этиб кыйомагъанына, болушургъа изле-генине шагъатма, юлгю келтирирге да боллукъма.

Мени биринчи назму китабымы, “Ата джуртха” деген аты бла 1964 джыл чыгъарыргъа деб, область басмада планнга салыб тура эдиле. 1963 джылны аягъы сюремде, къол джазмаланы бир кыу-умун пландан чыгъарыб кыйгъандыла, деген хапар джайылды. Мен а кыалай болдум экен деб, бек къркъуб бардым. Ол сагъат-да Халимат анда ишлей эди. Кабинетине кирдим.

- Крайны буйругъу бла Кырачай-Черкесиягъа джораланнган печать кыагъытланы кыуру джартысын кыйгъандыла, - деди ол. – Ол чурум бла планнга салыныб тургъан китабланы да кыуру джартысы чыгъарыкъды 1964 джыл. Алай болса да, даулаша ке-тиб, сеникин алгъын белгилегенибизча кыйдургъанма...

Артда Халиматны кючю бла, менича эки-юч джаш адамны биринчи къол джазмалары планда къалгъанларын билдим. Чыкъды китабым. Аны редактору да Халимат эди. Джазгъан адамгъа китабы (артыкъ да бек биринчи китабы) чыкъгъан-дан уллу кыууанч джожду. Мен да башым кѣкге джетгенча болуб айландым. Алай а кыууанчым кѣбге бармады. Белгили критик Байрамукъланы Нинаны статьясы кырачай газетде чыкъды. Ол мени китабымы юсюнден эди. Сан бир назмудан къалгъаны джукъгъа джарамагъан затла болгъанлары айтыла эди анда. Бек джаныма тийди, бек кыйналдым, аны оюмла-рыны барын да терсге, кесин да меннге джаулукъ этгеннге са-надым. Не этерге билмей, Халимат кеси редактор болгъанына, андан бир себеб чыгъармы деб, телефон бла сѣлешдим.

- Сен аны ючюн эс ташлама, - деди. – Нинаны тюз айтхан, джангылгъан джерлери да болурла, ачыуланнганынг кетсе, ста-

тяны энтда окъу. Ол да кемликлерин ачыкъ айтсам, артда аллай затлагъа сакъ болур деб этгенди. Къалгъанланы юслеринден да джазылгъандыла, энтда джазыллыкъдыла аллай статьяла...

Мен басмадан чыкъгъан затларымы, неге болса да керек болмаса, къайтарыб окъугъан адам тюлме. Алай болса да, талай джылдан, ол назму китабчыгъымы бек эс бёлуб окъуб чыкъдым. Сени джауунг да ол назмуланы окъусун. Нина маджалгъа санагъанлада да маджаллыкъ кёрмедим. Сора Халимат аны чыгъарыр джанындан нек кюрешгенди, кеси редактор нек болгъанды? Поэзиядан сынамлы, терен хапарлы адам, аланы не дараджада джазылгъанларын Нинадан да иги биле болур эди. Мен артда оюм этгенден, бир къауум тизгинледе, бир къауум айтымлада, тилинде, къайдам дагъыда не затлада эсе да, бара-баргъан заманда тюзелирге болур дерча, бир джукъла эслегенди. Ансы, меннге джан аурутхандан, кёл басхандан чыгъаргъан эди, деб айталмайма.

“Хапарына хама да кесин къошуб нек барады?”, “Алай бла кесине сый тартады”, дерикле болурла. Кечериксиз, энтда къошама кесими. Алайсыз хапарымы тамалы бегирик тюлдю.

Мен джазгъан къауумну, художниклени, композиторланы, джырчыланы, артистлени къалынында айланама, ишим ол санагъатла бла байламлы болгъаны себебли. Халимат этгенни ондан-джюзден бирин да этмегенлей, “халкъ мени биледи, мени сыйлы кёреди, аны ёсюмюне менден бек къайгъыргъан, менден кёб юлюш къошхан джокъду”, - деб, билдиргенлеге, таб ол оюмун джакълаб, даулашханлагъа да тюбейме. Ким къалай эсе да, мен Халиматда аллай уллу кёллюлюкню, кесин къалгъанладан ёргерек салыу дегенча затны кёрмегенме, эшитмегенме... джангыз бир кереден сора.

Халимат ишден кетерини аллы бла бизде хар миллетден бирер-экишер адамны Джазыучуланы союзуна членнге теджеую юсюнден сёз болгъанын эшитдим. Артда меннге да аланы бири болгъанымы билдирди. Не джашырыу, анга къууандым, алай а иш дагъыда созулду. Осман ишлегенли бёлек заман озгъандан сора, биз этерик къагъытланы джарашдыра башлагъанбыз, сеннге джетгенлени хазырларгъа ашыкъ, деди. Ючеуленден рекомендацияла алыргъа керек эди. Аладан башладым. Ёкеуленден алыб, сора Халиматха телефон бла сёлешдим да:

- Тыйыншылыгъа санай эсенг, ючюнчюню сен берсенг, - дедим.

- Бек разы болуб берликме, кел! – деди.

Юйюне бардым. Саламлашыб, тынчлык-эсенлик соруб бошагъандан сора, хазырлаб тура кёре эдим, джазгъан рекомендациясын берди. Къагъытны бир бетини джартысына да джетмеген, талай айтымны кёргенимде, онгсунмадым. Къалгъан эки джазыучу бергенле къагъытны бетине кючден сыйыныб эдиле. Анга кёре, къара махтаууму да чыгъаргъан эдиле. Быллай затлада ол эртдеден келген адет эди. Халимат а “тыйыншлыгъа санайма” дегенден озуб, чыртда махтау салмагъан эди. Махта деб айтыргъа уа бетим къайдан джетиширик эди.

- Халимат, азчык джазгъанса да, - дедим, андан арысын кеси ангылар деген умутда.

Ол не эсе да “ангыларгъа” излемеди.

- Иш рекомендацияны аз, кёб джазгъанында тюлдю, ким джазгъанындады, - деб ышарыб къойду

Мындан алда талай джаш 1960-1979 джыллада джазыб башлагъанланы юслеринден ушакъгъа сингдик, кесибизни ал атламларыбызны да эсге тюшюрдюк. Поэтлерибизни бири – Къоркъмазланы Аскер былай хапар айтды:

- 1965 джыл Белгород шахарда аскер къуллукъ эте эдим. Бир джолда командирибиз чакъырды да: “Джуртунгда сени излеген этедиле”, - деб бир письмону берди. Анда кёб турмай Карачаевск шахарда бизни тилде джазгъан джаш къауумну кёзююлю семинары боллугъуну юсюнден билдириле эди, ары келирге кереклиси да чертиле эди. Къагъытны тюбюнде да Халиматны тукъуму, кеси да къол салыб, мухур да басылыб. Джазыучуланы бёлюмюнде мени адресим, къайда айланнганым белгили болуб турурча аллай джугъум джокъ эди. Талай назмум газетде басмаланнгандан озуб, китабым чыкыгъаны, атым айтылгъаны зат болмагъан эди. Аскерде адресими да табыб, литературада биринчи атлам этген джаш адамгъа алай эс бёлюб айланнганына энтда сейирсиннгенлей турама. Ма ол Халиматны къагъыты бла аскерден ийдиле. Семинарда да болдум, юйде да джети кюнню туруб, ызыма алай бардым. Аллай бирге бош этген эдиле. Андан сора аскер къуллукъ этген джеримде атым да чыкды, сыйым да кёлтюрюлдю. Халиматны ол игилигин мен ёмюрде унутурукъ тюлме...

Быйыл джылны ал сюреминде, Халимат телефон бла ишге сёлешди. Тынчлык-эсенлик сорушдукъ.

- Арт кёзюуде ары-бери да хазна джюрюялмайма да, бир кѳауум затладан уллу хапарлы тюлме, - деди. - Кѳалгѳан кѳалай болса да, литературада болумгѳа эсим бѳлюннгенлей турады. Джаш джазыучуладан биз кѳууанырча ким барды?

- Ол джаны бла халыбыз кѳолай тюлдю, - дедим. - Джазаргѳа тырмашханла, иги кесек зат джазгѳанла да кѳбдюле, не келсин, Кѳобан райондан Батчаланы Фатима бла Джѳгетей Аягѳы райондан Лепшокѳланы Амин болмаса, литературагѳа юлюш кѳошарла, деб ышанырча адам кѳрмейме.

- Ол экисин а былтыр айтхан эдинг, - деди мыдах ауазы бла. ... Халимат былтыр да ол затны юсюнден соргѳаны, мен да бу джолча джууаб бергеним энди эсиме тюшдю.

Бу эки авторну назмуларын газетде окѳуб, хатларын джаратыб, аладан хапар билирге излеб телефон бла сѳлешген эди.

- Была кимледиле? Неге джарайдыла? Кѳаллай окѳуулары барды? - деб соргѳан эди.

Мен аланы танымагѳанымы, назмуларыгѳыздан да асламыракѳ алыб, редакциягѳа бир келигиз деб, письмо ийгеними билдирген эдим ол джол...

- Да аланы да иги кесекден бери газетде джукѳларын чыгѳармайсыз, - деб эсими бѳлдю Халимат.

- Ол экисини назмуларын редакциягѳа джетгенлей чыгѳарыб барабыз, - дедим. - Былтыр экиси да бирер кере келиб кетген эдиле, - деб Батчаланы Фатима бла Лепшокѳланы Амин кимле болгѳанларын айтдым. - Энди кеслери да кѳрюнмейдиле, назмуларын да иймейдиле. "Кѳайдасыз?" деб письмола джазгѳанма, джууаб сакѳлаб турама.

Литература джашаууну тамалы эди, джаны аны бла бир эди. Мен ангылагѳандан, биз "кетсек", бизни орнубузгѳа келиб, литератураны ѳсдюрюклѳ кимледиле, ала кѳайдадыла деген сагѳыш арт джыллада чыртда тынгысыз этиб тура эди. Джашауну тюрленнгени бла, хар ким байлыкѳгѳа башын атыб, кеси кѳайгѳылы болуб, алгѳынча, джазаргѳа тырмашханла да аз болгѳанлары артыкѳ да кѳыйнай эди аны. Телефон бла сѳлешген, не ол редакциягѳа келген, не мен алагѳа баргѳан, не джолда тюбѳб кѳалгѳан кёзюулерибизде да ол зат ачыкѳ таныла эди.

Джаш джазыучуладан сора да, дагѳыда бир затны сагѳынганлай тура эди. Артыкѳ да бек былтырдан бери. Джазыучулары союзуна республика правлениесинде болумгѳа хош тюл

эди. Ол кесини кѣб кыйыны кирген джерге эси бѣлюнѣб тура эди. Бирер чурум бла алайда ишлерге кѣрачайлыладан киши тѣшмей кѣалгѣан эди.

- Алай болмазгѣа керек эди, - деб, нени юсюнден сѣлешсек да, сѣзню аягѣын анга элте эди.

Республиканы тамадаларына телефон бла сѣлешиб, алайда кѣрачайлы болмагѣаны келишмейди, литературабызны ѣсюмюне да чырмауду, деб кѣрешиб тургѣанына шагѣатлыкѣ этерикме. Башха миллетледен ишлеген адамланы бирин чыгѣарыб, аны орнуна кѣрачайлы салынсын, демей эди. Энтда биреуленге орун беригиз деб, аны айта эди. Правлениени кесинде кѣулукѣ этгенле, биз, кѣрачай джазыучула да, джѣорѣуте эдик ол сѣзню. Алай бла бюджетден энтда бир орунга ачха чыгѣардыла. Тамадала Халиматны бек сыйын кѣре эдиле да, аны айтханы барыбыздан да бек джарагѣаны хакѣды.

Анда энди кѣрачай джазыучуладан да консультант боллугѣуна кѣууандыкѣ, артыкѣ да бек Халимат джарыды.

- Сен ары бар! — деб, мени “джагѣамдан” алды.

Талай джылны мындан алгѣа, олсагѣатда областны эм уллу оноучуларыны бири Гочияланы Борис “Акѣ юйге” эки-юч кере чакѣыргѣан эди. “Джазыучулары союзуна башчы болургѣа излегенле кѣбдѣоле, биз сен болсанг дей эдик, джазыучулары да кѣбѣосю разыдыла, ала бла сѣлешгенбиз”, - дегенинде унамагѣан эдим. Аны да билдирдим да:

- Кел деб, правлениеде ишлегенле да айтхандыла, - дедим . — Алай а джангы джазыб тебрегенле бусагѣатда союзна хазна джѣокѣламайдыла, редакциягѣа келедиле. Алагѣа бу кѣуллугѣумда иги джараргѣа боллукѣма.

Халимат бир кесек сагѣыш этиб, мени оюмѣу тѣозге санады.

3. Энтда сокѣуранама

Джазыучулары союзуна джангы адамланы алыугѣа, ол ишлеге кеси башчылыкѣ этген замандача джѣууаблы кѣарай эди. Ол халиси ючѣон алгѣын бир кѣауумла бла арасы тик болуб тургѣанын, ауур сѣзле эшитгенин да башында чертген эдим. “Литератураны тазалыгѣын сакѣларгѣа керекди”, - деб кѣойгѣан болмаса, энтда меннге кѣлкѣалды боллукѣдула, ызымдан аманны кѣуярыкѣдыла дегенча затла кѣулагѣына кирмей эди-

ле. Кёбюбюз литературагъа алай джууаблы къараялмагъаны-быз, мени сартын, бусагъатда джазыучулары баш кемликлерини бириди.

Союзгъа член болургъа тыйыншлылары алгъы бурун секциялада сюездеиле. Мен правлениеде къарачай секциягъа башчылыкъ этгенли озгъан он джылдан артыкъ заманны ичинде, джаш джазыучуладан ючеулен, кеслери да мен бек тыйыншлыгъа санагъанла, сен бир айтсанг Халиматха дегенлеринде, андан рекомендацияла берсенг, деб тилеген эдим. Бирине разы болуб джазды, бирине экили бола туруб, талай кюнден берди, ючюнчюсюне уа унамай кьойду. Мен андан-мындан келтирирге да кюрешдим, болмады. Ол да биз чыртда бир-бирибизни ангыламагъан кёзюулерибизни бири болуб озду. Кёб джыллары ичинде аллай кёзюуле уа болур ючюн кълмагъандыла. Алай а тюз сыйын кёргенден, багъалатхандан сора да, Халимат мени анамдан аз гитче тишируу эди. Бир-бирде, кесими оюму тюзлюгюне чыртда ишегим болмаса да, адебсизлик этмейим, джанын кыйнамайым деб, тереннге кирмей кьоюучан эдим. Алай а...Бир джолда Джазыучулары союзуну правлениесинде къарачай бла абаза секциялары ишлеринден отчётха къарадыла. Алагъа башчылыкъ этгенле хапар айтыргъа керек эдиле. Мен да, абаза секцияны тамадасы Лагучев Джемоладдин да сёлешдик. Бизден сора сюзюу башланды. Хар ким ол кеслери билген тилде джазгъанла бла байламлы сёлеше эдиле кёбюсюне. Биринчи Халимат сёз алды. Къарачай секцияны, мени да бек хыртха урду. Аныча хыны сёлешген болмады ол кюн алайда. Ариуну суйген адам эди да, алай нек “тебгенин” ангыламадыкъ. Джыйылгъанла уа – правлениени тамадасы Хубийланы Осман, беш секцияны да башчылары, консультантла, бюрону членлери, дагъыда бу ишге кьошулсала деб чакъырылгъан, сынамлары болгъан, джыллары да келген белгили адамла эдиле. Халимат да ол халда чакъырылыб келген эди.

Кесине аман айтылгъанын киши да суймейди. Мени да “бурнума” ётдю. Ол излегенлени, ол айтханлары кёбюсю биз баджараллыкъ затла тюл эдиле. Джыйылыуну аягъы сюремде, доклад этген адамлагъа “айтылгъанны эшитдигиз, энди не дейсиз” дегенча сёз бериучендиле. Бу джол да алай болду. Халимат мени да, секцияны да терслеб айтхан затларыны асламысы тутхучсуз болгъанларын джыйылгъанлагъа ангылатыргъа

кюрешдим, гюнахсыз джеримде ауур сёлешгенине ачыуланган-ным бла, къаты сёлешиб да ийдим. Айтыб бошагъандан сора сездим асыры тереннге кетгеними. “Меннге сёзюгюз да керек тюлдю, бу иш да керек тюлдю, башыма бош этигиз”, - дедим да олтурдум.

Джыйылыуну бардыргъан да, аягъында сёлеширик да, аны джабарыкъ да Осман эди. Ол сабыр да, оюмлу да адам, менича Халиматдан башлаб къоймады. Ишни, бюгюн сюзюлген затланы, литератураны ёсюмюнде секцияланы магъаналарыны юслеринден айта келиб, алай джетди Халиматны оюмларына.

- Къарачай тилде къол джазмала къалгъанладан эсе талай кереге аслам тюшедиле бизге, - деди. — Аланы эсеблерин бардыргъан, кесини ишлерин джарсытыб, сан биринден къалгъанын окъуб тургъан, хар къол джазманы секцияны членлеринден юч-тёрт адамгъа бериб, бир-бирде, тилеб, джалыныб окъутхан, алагъа къарагъан, сюзюлген сагъатда башчылыкъ этген да, протоколланы-затны джарашдырыргъа кюрешген да Билял болгъанын билесиз. Сюзюулени кёзюулеринде хыртха урулгъан чыгъармаланы авторларыны кёлкъалдылары болмаса, сау бол, деген киши джокъбуз, бир сом ачха да тёленмейди. Джазыучулары союзуна джангы адамланы теджеуге джетсек да, алгъа секцияда къарагъанларын, документлерин джыйыуну, джарашдырыуну ауурлугъу да, ол ишни юсю бла сёзню-къайгъыны ачысы да мынга джетгенин билесиз. Была бары да керекмидиле Билялгъа? Къарачай секция, аны башчысы да тамам алапат ишлейдиле деб, мен да айтмайма. Къалгъан тиллени секцияларындача, мында да бардыла кемликле, аны чертдик, билдирдик. Тюзете барырла. Сен да, Халимат, секцияны членисе. Арт кёзюуледе аны джыйылыуларына хазна келмейсе, къол джазмаланы да къалгъанладан аз окъуйса. Ишде сен айтханча кемликле бар эселе да, ол затда сени да барды терслигинг...

Османдан алгъа сёлешгенледен да эки-юч адам Халиматха сен джангылдынг деген эдиле да, аланы бири бла да даулашмады. Асыры оздуруб ийгенин сезгенча кёрюндю. Алай нек этгенин ол кюн да ангыламадыкъ, мен энтда билмегенлей ба-рама. Сокъуранган а этдим, бир кесек “сууугъанымда”. Энтда сокъуранама. Джангылмагъан адам болмайды. Ол алай этгенликге, мен уллу хатерин кёрюб, айтырымы “сыйдамыракъ” айтсам тыйыншлы эди.

Ол джыйылыуда билмегенликден, Осман да бир затны юсюнде джангылгъан эди. Халимат бла мен алгъаракълада ол секцияны джыйылыуларына азыракъ джюрююню, къол джазмаланы да азыракъ окъуруну юсюнден келишген эдик. Осман-ны андан хапары джокъ эди, артда да джукъ айтылмагъан эди, бу очеркни окъуса билликиди.

Ол келишиуюбюзню юсюнден айтмасам, хапарым толу боллукъ тюлдю.

Мен билгенден, мен сынагъандан джыллары келген адамла джашыракъ къауумдан эсе джууаблылыкъны бек ангылайдыла, сёзлерине толу болургъа кюрешедиле, былай керекди, болуш десенг, къолларындан келгенни аямайдыла. Къарачай джазыучуладан секциягъа тюшген къол джазмалагъа къарауда да ол зат ачыкъ кёрюне эди. Аланы окъургъа да, сюзген сагъатда ма былайды деб, кескин айтырча хазырланыргъа да, джыйылыуда олтурургъа да заман къорайды. Секцияны членлери онджети бар эдиле. Бары да бирден джыйылырча мадар болмай эди, ондан артыкъ адам келсе, ол джетише эди. Ол джыйылыр кюннге белгиленнген къол джазмаланы окъугъанла уа келирге керек эдиле. Алай болмаса да оюмларын джазыб ие эдиле.

- Мени джылым да келгенди, бир кёб башлагъан затым да барды, аланы бошайлам деб къоркъуб турама, кесим да Джазыучулары союзундан узагъыракъда джашагъанымы билесе, - деди бир джолда Халимат. – Ол ишлеге хаман къошул деб, мени асыры къысма.

Аны айтханларын тюзге санадым. Къол джазма да уллу, ангыларгъа къыйын болуб, бир оноугъа келалмай къалырбыз, деб къоркъсам бере эдим анга окъургъа. Алай бла окъугъаны да, секцияны джыйылыуларына джюрюгени да аз болгъан эди. Сен керексе десек, баш алыргъа излегени болгъанды, деб эсиме тюшюралмайма.

4. Башхалагъа чырмау болмайым

Джашаууну арт джылларында заманы джууукълашханын сезиб тургъаннга ушай эди. Мени ол оюмгъа келтирген затланы да экисин айтайым.

Алгъын радиода, артда газетде ишлеген заманымда, ма быллай темалагъа сени статьянг, эсге тюшюрююнг керекди

десем, “къачаннга?” деб, соргъан болмаса, сылтау этмей эди. Биз джанындан киши айтмагъанлай, джашауда баш магъана берилген затланы юслеринден кеси джазыб да ийиучен эди. Бу озгъан юч-тёрт джылны ичинде уа аллай джукъ джазгъанын тохтатыб къойду. Тюбеген сагъатыбызда, телефон бла да беш-алты кере эсине салдым. Бирер сылтау табды. Ахыр кере уа, унутмагъан эсем, 1995 джылны аягъында эди, былай джууаб берди:

- Публицистиканы къачан да суюе эдим, джазыб тургъанымы да билесе, энтда джазаргъа кереклисин да ангылайма, - деди. – Алай болса да энди меннге ол затлагъа бёлюнюрге керек болмаз. Ол оюмгъа келиб, ачыкъ айтыб да къоялмай, редакцияда, радиода ишлегенледен да бирер сылтау бла “башымы ала тургъанма”.

Экинчини айтыр ючюн а узагъыракъдан башларгъа керекме. 1995 джылны ал кёзюуюнде, 30-40 къагъыт болур эди, Халимат къолу бла джазгъан бир затны ийди. Ол быйыл кёб болмай басмадан чыкыгъан “Джашауум” деген китабыны бир юзюгю эди. Газетни редакторуна кёргюздюм. Редакцияда джюрюген джорукъгъа кёре, аны басмаларгъа табы тюшмей эди. Кесим алыб барырча болмады да, телефон бла сёлешдим.

- Халимат, къол джазманг саудан да керекди бизге, - дедим.

- Нек излейсиз аны? – деб сорду.

- Кесинг билгенден, редакцияда алгъын ишлеген адамланы джартысы къалгъанбыз, - дедим. – Ол себебден, газетни бетлерин материалла бла кючден толтурабыз. Къол джазмангдан талай номерде берирге да излейбиз, окъуучула артыкъ да суююб окъурукъ джерлерин кесибиз сайласакъ дей эдик. Андан сора да къол джазма бирден келиб къаралмай, андан юзюклени берген адет джокъду. Ол да тыйгъыч болады.

- Машинакагъа урулуб, китаб басмагъа кетгенди да, сизге ийгенимден башха кесимде джугъу къалмагъанды, - деди. Сора бир кесек турду да: - Не меннге ышанмагъанлыкъмы этесиз? – деб сорду.

Ал джанында айтханымдан эсе, артда билдиргениме эси бёлюнюб, кёлю къалгъанын сездим.

- Сеннге ышанмасакъ, кимге ышанныкъбыз, алай къалай айтаса, - дедим. – Алгъаракъда повестинг саулай келгенинде,

сёз да салмагъан эдик, хазна джугъун кьоймагъанча чыгъаргъан да этген эдик. Чыгъаргъандан ары кёбюрёк да чыкъсын, бизде джорукъ да бузулмасын, деб этебиз.

- Ол да алай болур, менде ол юзюкден сора джукъ кьалмагъанды, - деб дагъыда айтды. – Болмай эсе кесиме кьайтарыгъыз да кьоюгъуз...

Айтханын этдик. Кеси келмегенликге, телефон бла дженгил-дженгил сёлеше туруучан эди да, андан сора ол адетин кьоюб олтурду. Мен да ишни, кьайгъыны кёблюгюнден эсгермей турдум аны. “Халимат бизни нек унутханды?” деген оюм эки-юч айдан келди эсиме. Кёлю кьалыб, аны ючюн алай этиб тургъанын да ол заманда ангыладым. Телефон бла сёлешиб, тынчлыкъ-эсенлик сордум. Кёлю кьалгъаны сёнгнген болур эди, сёз урумундан аллай джукъ сезмедим.

- Джангы назмуларынгдан ий бизге, - дедим, бир кесек ушакъ этгенден сора.

- Юч-тёрт назму кёб болурму? – деб сорду.

- Ол азды, тогъуз-он назму бер, - дегенимде кьууанды.

Талай кюнден барын да бирден газетде чыгъардыкъ.

Арадан тёрт-беш ай озгъандан сора, назмуларыны юслеринден дагъыда сёлешдик. Бу джол ол кеси телефонну кьонгурауун кьакъды.

- Алгъын джазыб, кёлюме джетмей тургъан, башланыб бoшaлмай тургъан назмуларым бла кюрешеме бусагъатда, - деди. – Джарашдыргъаныма кёре, сизге да бир кьауумун бере турсам, кьалай болур? - деб сорду.

- Бир кьаууму дей турма да, кёлюнге джетгенлени ий да бар, кьолума тюшселе, таб келгенине кёре басмагъа теджей турурма, - дедим.

- Да башхалагъа чырмау болмайым, - деб, бир кесек сагъыш этди да: - эскилеге кьарагъандан озуб, энди джангы зат джазыб онгдураллыкъ болмам, - деди. – Эшта, заман джууукъ-лаша болур, - деб кьoшду мыдах ауаз бла.

- Халимат, дачалада ишлени кёб кёзюуюдю да, кесинги ишге урмаз ючюн айтаса аллайла, - деб джарыкъ сёлешдим. Кертиси да, Кьобан сууну джагъасында дачасы бар эди да, алгъаракъ джыллада ары кёб джюрюучюсюн, къара иш бла кёб кюрешичюсюн да биле эдим. – Менден кишиге чыгъарыкъ тюлдю, ачыкъ айт да кьой сылтауунгу.

Кюлген да этди, бир кесек джарыгъан да этди, дагъыда не-
лени юслеринден эсе да сёлешдик. Алай болса да аны сёзлери
джюрегиме тюйрелиб къалдыла. “Бу иги кесекден бери да бы-
лай этиб турады”, деб, къайсылагъа эсе да айтханымда, ала да
“Аллах сакъласын”, - дей кетгенлери эсимдеди.

Назмуларын а редакциягъа ие турду. Бир къауумла асла-
мыракъ десенг, толтуруб да къоюучандыла. Бу эки-юч назму-
ну ие эди. “Ким къалай болса да меникиле чыкъсынла, деб тур-
гъанды къачан да, гонорарны да къалгъанладан аслам изле-
генди”, деб сёлешгенлеге тубегенме. Аллайланы ауузларын
джабар ючюн, республикада китаб басманы кёбден бери ди-
ректору Лайпанланы Рашидге сёз берейик.

- Бош хапарладыла, - дейди ол. – Халимат сау сагъатда да
аны юлгюге салыб айтханма талай джазыучугъа, аллай адети
джокъ эди. Былай алыб къарасанг, фахмусуна, аты айтылгъа-
нына, сыйына кёре, мен джазгъанла асламыракъ чыкъсынла,
багъасы да анга келишсин дерге не джаны бла да эркинлиги
бар эди. Башха джерледе аныча онглула алай да айтадыла, ала
айтмасала да, чыгъармаларын басмалагъанла кёбюсуне алай
этедиле. Бизде аллай джукъ болмагъанды. Меникин чыгъарыр-
гъа керексе деб, къадалыб, билмейме. Ачханы юсюнде уа “сюй-
генингча эт”, - деб къоюучан эди...

Халимат чамны, накъырдааны бек суюе эди, ангылай эди,
джарый эди, кюле эди аланы эшитсе. Кеси аллай джукъ айтыр-
гъа ёч тюл эди. Бусагъатда сагъыш этеме да, джангыз бир зат
эсиме тюшеди.

Халимат Москвада М. Горький атлы литература институт-
да, анда баш курслада окъугъан джылларында, юйюн-юйдеги-
син терк-терк джокълай эди. Алай келгени болса, газетни ре-
дакциясына, радиога, китаб басмага къайтмай кетмей эди.
Бир джол эртденбла радиону къарачай бёлюмуне келди. Ка-
бинетде эки-юч адам бар эдик да, къууаныб, ёрге туруб, са-
ламлашдыкъ. Алай келген адамла олтургъан юч-тёрт бош шин-
дик бар эди. Аланы бири мени столуму къатында эди. Анга
олтурду. Биз андан, ол да бизден хапар сора бир кесек ушакъ
этдик. Телефон зынгырдады, анга бёлюнуб бери къарагъаным-
да, Халимат сигаретни къабыб тура эди. Не айтыргъа билмей,
нёгерлериме кёз джетдирдим. Аланы бет къанлары да эс таш-
лай тебреген адамланыкъына ушады. Халимат а:

- Билял, бир сернек джандырчы, - деди.

Мен, къаллайла эсе да мурукку этдим. Бола тургъан затха ийнаныб къалалмай, кѳргениме ийнанмай да болмай, къатышханым бла, сернекни да къыйналыб джандырдым. Алай а къабындырмады.

- Хо-хо, артда ичерме, - деб, джанына сала да бир тебреб, сора олтургъанланы къайсына эсе да узатды да. – Бу сеннге саугъам болсун, - деди.

Ол берилген да тишируу эди. Къолуна алды да, ары-бери буруб къараб, кюлюб башлады. “Табды бу да къууаныр зат”, - деб, къалгъанла ичибизден анга аманны къуйдукъ. “Ахырда да сен ич”, -деб, ол да кюлгенин тохтатмагъанлай, меннге узатды. Биз ёмюрде кѳрмеген ручкачыкъ. Быллай бир затха деб, ол джыллада багъалы сигаретлеге къараб этген болур эдиле, къолуна алмагъан бир-биринден айырыб танымазча эди. Барыбыз да кюлдюк. Халимат кеси уа бизден да бек кюлдю.

5. Тыйгъычла кѳб болдула

Не алапат, не ариу ишленген эсе да, фундаменти деменгили болмагъан мекам кѳбге бармайды. Асыулу урлукъ джерге тюшмесе, битим алыб къууанган адамны да эшитмегенме. Халкъны тин байлыгъын къурагъан затлагъа да мен ол халда къарайма. Литературабызны тамалына джетген сагъатда, эртдеги поэтлерибизге, джазыучуларыбызгъа магъана бере, бу ёмюрню джыйырманчы-отузунчу джылларында аллай адамларыбызда тохтайбыз. Сѳлешген кѳзюуде, таб, джыйылыулада да ол джыллада къолгъа илинник джукъ джазылмагъанды, дегенлеге кѳб тюбегенме. Артдан артха уа ол оюмну билдире, статьяла басмалагъанла да бардыла. Тауну тѳппесине чыгъыб, энишге къарагъан, тюбюнде къалгъанла анга ары ёрлерге болушханларын унутуб, аланы сансыз этгенчады ол. Хар ким кесини заманына тыйыншлы, ол джыллада билимге, ангыгъа, джамагъат хауагъа кѳре джазгъанды. Алай а, ол чыгъармаланы ичинде ёмюрлюкге бизге дагъан боллукъланы айтмай къойсакъ да, къайсы бири да бюгюннгю литературабызны тамалына тизилибдиле. Бусагъатда болумубузгъа кѳре мийикден къараб, алагъа сѳз табхан атаны, ананы къачларын унутханчады.

Аланы, аладан сорагъыланы да иш этиб магъаналарын

тюшюрюрге излегенле чыкъсала да, эм фахмулу, эм онглу юч адамыбызгъа букъу къондураллыкъ тюлдюле. Ала Семенланы джырчы Исмаил, Аппаланы Хасан, Байрамукъланы Халимат-дыла.

Исмаил Къарачайны булбулу болгъанлай къалады, Хасан бизни прозабызны тамалын салгъанды, классигибизди, дейбиз къайда да. Ол тамалын салгъандан озуб, бюгюн да ара багъанасы болуб тургъанын чертерге тыйыншлыды. Биринчи проза китаб болгъанындан тышында да, сёз байлыгъы, суратлау кючу, сюжети, композициясы ол халда кючлю, бир-бирине алай келишиб, алай бегиб джазылгъан чыгъарма “Къара кюбюрден” сора бюгюн да джокъду, джууукъ заманда болур деб да айталмайма. Мени сартын, Халиматны поэзиябызда орну да алайды. Назмулары магъаналарыны теренлиги, кенглиги, поэзияны джорукълары бузулмай сакъланнганлары, уллу, гитче да ангылаб барырча джазылгъанлары, бу затда ол бизни литературагъа къошхан жангылыкъла аны поэтлерибизни арасында биринчи орунга чыгъарадыла. Бу юч адам да литературабызда юч жанрны ара багъаналары болгъанлай ёмюрлюкге къалырла деб, акъылым алайды.

Барыбыз да билгенден, биз джанладан джазыучула болуб, кеслерини да, халкъларыны да, Шимал Кавказны да, таб, саулай къралны да атларын айтдыргъан талай адам барды. Сёз ючюн, Расул Гамзатов, Кулийланы Къайсын, Давид Кугультинов, Алим Кешоков... Былагъа къошаргъа тыйыншлы болуб къалды эсе да, экиси-ючюсю къалгъандыла. Ма аллай адамланы бири эди бизни Халимат. Мен атларын айтханла бла Къарачай-Черкесиядан кёбле тюбешгенбиз. Телевизорда-затда кёрмеген а хазна адам болмаз. Аланы асламысыны кёкюреклеринде алтын джуддузлары, къалгъаныны да кърал саугъаланы лауреатлары болгъанларын танытхан знаклары эсигизге тюшдю болур. “Халиматда аллай джукъ нек джокъду?” - деген сорууланы мен кёбледен эшитгенме. Энтда боллукъдула ол соруула. Кесим ангылагъаннга, кесим билгеннге кёре, джууба берейим.

Ала республикалада джашай эдиле да, областдан эсе таблыкълары аслам эди. Кесиби республика болгъунчу, “Халкъ поэт”, “Халкъ джазыучу” деген атланы джюрютмегенлери да аны ючюн эди. Адамларын кърал саугъагъа теджегенлери да

ол халда. Бу биринчиси. Экинчиси, ол джерледе оноучула да, халкъла да фахмугъа къайгъырыуда, фахмуну джакълауда, фахмугъа джол ачыуда, фахмугъа болушууда бизден маджал эдиле. Халиматны юсюнде да бу затла чырмау болгъандыла, дерикме, мени сартын.

Дагъыда айтайым. “Халиматны саугъагъа теджерге керекди”, - деб, кёбле айта тургъанбыз. Алай а, алгъын биз Ставрополь крайгъа къарагъаныбыз себебли, Къарачай-Черкесияны Москвагъа барлыкъ аллай къагъытлагъарына крайда да кёз джетдирмей къоярыкъ тюл эдиле. Уллу крайдан джазыучугъа берилмеген саугъаны, бизден адамгъа берилирин онгсунмазлыкъларын ангылай эдик: Областха тамадаланы да ол джыллада андан ие эдиле. Ала “планла толсунла” деб, джерни “титиретиб” айланнгандан озуб, тин джаны бла ёсюмге, фахмуну адамлагъа уллу магъана бериб билмейме, кеслери да крайда оноучулары ауузларына къараб тура эдиле. Энтда къошайым: Къарачай-Черкесияда беш халкъ болгъаны себебли, бирини адамына уллу сый берилсе, къалгъанла не айтырла деб, оноучуларыбыз ол сагъышны да эте эдиле. Гитче областдан беш джазыучуну бирден кърал саугъагъа теджекеклик а кюлкюлюк эди. Тюзю аллай беш адам да табыллыкъ тюл эди. Айхай, тыйгъычла къуру была бла бошалсала уа. Областдан да, крайдан да ётюб, Халиматны къагъытлары Москвагъа джетди, деген хапар чыкъгъанлай, зарлыкъдан, анга джюз тюрлю ётюрюк айыбны салыб, бизни кесибизден огъуна да ары джазыб тебрерикле чыгъарыкъ эдиле. Ма бу аягъында айтхан эки затым энтда бизни абындырыб турурла, деб бек къоркъама. Мындан алда тыйыншлы адамлагъа айырыб сый бериуню, кърал саугъалагъа теджеуню юсюнден комиссия къуралгъанды республиканы Башчысы Хубийланы Исламны джашы Владимирни буйругъу бла. Ол бек игиди. Не келсин, миллетлигине къарамайыкъ да, эм фахмуну теджейик, аллай адамыбыз болса, барыбызгъа да сыйды, дерикле республикада джазгъан къауумну арасында бек аз чыгъарыкъдыла. Къуру къарачай джазыучулары, композиторлары, джырчылары, суратчылары, актёрлары арасында да бирикмеклик боллукъ тюлдю. “Ол менденми онглуду?”, - деб тебрерикбиз. “Мен алмагъанны ол да алмасын” дерикле да боллукъдула. Комиссияны членлери да, таукел, тюз адамла болуб, ол затлагъа къарамай ишлерин бардыр-

сала, бу джол Халиматны юсюнде ёкюннгенибизча, мындан ары ёкюннюк тюл эдик. Анга уа “Халкъ поэт” деген ат да кёб болмай аталды. Орденле, медалла уа алгъын берилген эдиле.

Быйыл джай, Халиматны “Джашауум” деб джангы китабы чыкъды. Мен, телефон бла сёлешиб, алгъышладым.

- Энтда бир алгъышларгъа боллукъса, - деди ол. - Кёчгюнчюлюкню юсюнден китабым Тюркде чыкъгъанды.

- Аны бла да алгъышлайма, - дедим. - Бу китабынгы юсюнден окъуучулагъа билдирир акъылда информация джазыб, газетде басмаларгъа секретариатха берген эдим. Тюркде чыкъгъанны юсюнден да ары къошайым...

Дагъыда бир кесек сёлешдик. Хаман эсине салыб тургъан иги болмаз деб, саулугъуну юсюнден мен да сормадым, кеси да джукъ айтмады.

Экинчи кюнюнде ингир ала кабинетде телефонну къонгурауу къагъылды. Халимат кёре эдим.

- Тюнене бир затны айтыргъа унутуб къойгъанма, - деди. - Мадар бар эсе, ол китабланы юслеринден информациянга мени телефонуму да бир къош. Бусагъатда джорукъгъа кёре, китабларымы къолума бергендиле, окъуучулагъа табдырыр мадарланы кесинг эт деб. Мен а аны къайгъысында джюрюр къарыуум болмагъанын билесе, юйдегиле тюкенлеге, школагъа-затлагъа дегенча сёлеше айланадыла. Алыргъа, окъургъа излегенле юйде телефон бла бизни табарла деб, аны ючюн башынгы аурутама.

Газетде тамбла чыгъаргъа деб, джыйылыб тургъан информацияны секретариатдан алыб, джангыдан джарашдырдым. Ол 1996 джыл, сентябрны 21-де басмаланды. Халимат китабларыны къайгъысында сёлешген кюн, аны ауазын ахыр кере эшитгеними, ай бла джарым чакълы бирден сал агъачны кыйырындан тутуб, фатарындан чыгъарлыгъымы да билмей эдим.

6. Адамлыкъ аллай кюн танылады

Энди хапарымы эм бушуулу, эм кыйын джерине джетдим.

Ноябрны алтысында, ингирде, Халиматны гитче джашы Арсен телефон бла сёлешди.

- Анам больницада талай кюнню джатыб, энди юйге алыб келгенбиз, - деди. - Бизден хайыр джокъду, дегендиле врачла.

- Бусагъатда къалайды? - деб сордум.

- Бек кыйынды, - деди.

Аны больницагъа тюшгенинден, андан юйюне ашырылгъанындан да хапарыбыз джокъ эди редакцияда ишлегенлени. Джюрегибизге къоркъуу кирди. Экинчи кюнюнде барыб бир кёрейим деб тургъанлай, бир суйген тенгибизни джашы аскер къуллукъ этген джеринде ауушханыны, кече атасы да, дагъыда талай адам да аны бери келтирирге кетгенлерини юсюнден хапар билдирди. Ёлген джашчыкъны да иги таный эдик. Анга ачыгъандан, мындан кетгенле къачан къайтадыла, къалай къайтадыла деген сагъышла, тенглерибизге-затха да билдирирге керек эди да, ол къайгъыла бла барырча болмады. Экинчи кюнюнде аны асыраргъа кетдик. Ингирде кеч къайтдыкъ. Босагъадан атлагъанлай, юйдегиле айтдыла Халиматны ауушханын. Ол ачы хапар келлигин сезиб, билиб тургъанлыкъгъа, санларым джызылдаб, башым тегерек айланганча болдум. Тюз ол кёзюучюкде къатымда телефон зынгырдады. Газетибизни редактору Айбаз улу эди. Алагъа да билдирилген кёре эдим, ол да меннге айтыргъа деб къонгурау къакъгъан эди. Кеч да болгъан эди, бир бушуудан къайтыб, энтда бирине барыргъа кесибизге да базмадыкъ. Ары дери джетиб келеме деген джETER да къайтыр, эртденбла сагъат онда коллектив редакциягъа джыйылыб, бирден барсакъ дурус болур деб, алай келишдик. Кесибизде ишлегенлеге, башха танышлагъа билдирир джанындан болдукъ.

Джазыучулары союзуну бусагъатда тамадасы Бекизова Лейлагъа да мен селешдим. Ауазы бир мыдах, бир къарыусуз чыкъды. Мен Халиматны юсюнден айтхынчы, ол кыйын ауруб, Ставрополда больницада джатхан эгечини биргесинде туруб, бусагъатда эшикден киргенин билдирди.

- Кыйналгъанынгы, арыб келгенинги да ангыладым, мен да бушуу хапар айтырыкъма, - дедим. Бек ачыды. Халиматны тыйыншлысыча асырауну-затны юсюнден, къуллугъуна кёре хар нени джарашдырлыкъланы бири ол болургъа керек эди. Къалай этебиз, не этебиз, деб сордум.

- Мен бир кесек эс джыйгъынчы, сен джазыучулагъа билдирирге бир кюреш, - деди.

Ол айтханча этдим. Лейла да эс джыя турмагъан эди. Керти кесек замандан телефон бла селешди.

- Республиканы тамадалары джыйылыб, оноу этиб бошай-

дыла, - деди. — Айтыллыкылагъа айтдынг эсенг, бюгече биз этер зат джокъду.

Быллай затланы юслеринде “ол алай этди”, “бу джетиш-дирмеди”, “аны этгенин джаратмадым” дегенча, билген, билмеген да хар нени кесича джоралаб, сёз чыгыб, сёз джайылыб кетерге ёчдю. Аллай джукъ болмаз ючюн джазама кёргеними, билгеними толусу бла.

Эртденбла эрте туруб, Халиматны юйдегисине къайгы сёз бериб къайтыб, коллектив бла бирге асыраргъа барырма деб, кийине тургъанлай, телефон зынгырдады. Сёлешген Джубаланы Хусей эди.

- Некролог джаргъа-затха Халиматны джашаууну, творчествосуну юсюнден материалла излеб айланадыла “Акъ юйде”, - деди ол. — Сенде джукъ бармыды?

Кабинетде сейфде бир затла бар эдиле да, анга да кел деб, кесим да Басманы юйюне ашыкъдым. Излей, джыя турургъа заман къалмагъан эди да, табханыбызны алыб, “Акъ юйге” бардыкъ. Бир-бир затланы миллет политиканы, басманы эмда информацияны министри Джегутанов Э. Х. джарашдыра кёре эдим. Аны кабинети биринчи этаждады да, къагъытланы анга бериб, башына чыкъдыкъ. Дагыда джукъ керек эсе уа деб, республиканы Башчысына кирдик. Хубий улу кеси эди. Нальчикге сёлешгенин, Адыгеягъа, башха джерлеге да билдире тургъанын айтды.

- Солуу кюнле да, байрам кюнле да бирге тюшгендиле да, излеген адамларымы табхан кыйын болуб турады, - деди ол. — Бусагъатда сиз да бу тегерекде болугъуз.

Республиканы тамадаларыны хар бирине бирер борч салыныб, Халиматны тыйыншлысыча асырауну къайгысында болгъанларын биле эдик. Алагъа да къайтыдыкъ. Правительствону Председатели биринчи заме-

ститители Батдыланы Мустафа бушуу митингни кѳурау, анда сѳлеширик адамлагѳа билдириу дегенча ишлеге кѳарай кѳре эдим. Бизден Хубийланы Османны джазыб тура эди.

- Кѳалгѳанлагѳа билдиргенме, Османнга телефон бла сѳлешеме да, киши табмайма, - деди.

- Ол больницадады, - дедим мен.

- Да сора башхаладан онглу адамларыбызны бирине айттайым, - деб, Батды улу телефоннга узалды.

Правительствону Председателини заместители Татаршао А. Х. районлада, шахарлада администрацияланы башчыларына билдире тура эди. Халкѳ Джѳыйылыуну тамадалары да бу иш бла байламлы, кабинетлеринде эдиле, биз алагѳа бара айланмадыкѳ. Кѳысхача айтыргѳа, Правительствону Председатели Озов А. Г. республикадан тышында эди да, ол джокѳ эди ансы, кѳалгѳанла бары да бирден кѳобхан эдиле. Сѳзню ачыгѳы керекди, мен туура алай этерикдиле деб турмай эдим. Сау болсунла, ол адамлыкѳлары ючюн.

Ишге джетиб энтда бир кѳауумлагѳа телефон бла сѳлешейик кѳайгѳы сѳзге да нѳгерлерибиз бла барырбыз деб, Джауба улу да, мен да, ичибизден тамадалагѳа да разылыгѳыбызны билдире, бирибиз телевидениеге, бирибиз да редакциягѳа кетдик.

7. Ахыр джолуна ашырыу

Бушуу митинг Халимат джашагѳан кѳб этажлы юйню арбазында боллугѳу айтылгѳан эди. Биз баргѳаныкѳда иги кесек адам джѳыйылыб тура эди. Хар ким эшитгенине кѳре джокѳлайды быллай джерни. Шахарчыла, районладан да кѳауум-кѳауум келгенлей турдула. Халиматны кѳысха джууугѳу Акѳбайланы Галя ол больницада кѳыйналыб тургѳан сагѳатында, юйюне келтиргенлеринден сора да ол эки-юч кюнню юсюнде болгѳанды, кѳараб тургѳанды. Кѳзлерин сюрте фатардан чыкѳды да, мени бир джанына чакѳырды.

- Халиматны ахыр сѳзю сен болдунг, - деди.

- Не айтды? — деб, сейирсиниб сордум.

- “Билялчыкѳ”, “Билялчыкѳ” деб эки кере айтды ѳлюрюню ал кюнюнде, - деди Галя. — Кѳатында башхала да бар эдиле, алай болса да, мен сордум ким Билялгѳа айтаса деб. “Аппаев

Билялгъа айтама”, - деди. “Чакъырайыкъ Билялны”, - дедим. Джууаб бералмады. Андан сора чыртда джукъ айтмай, дуниядан кетди.

Мен нек эсине тюшген эдим ёле тургъан адамны? Кёрюрге излеген болурму? Не уа бир айтыры, осият этерими бар эди экен? Билмейме. Бу айтылгъанланы къайсы ючюн эсине тюшюрген эсе да, джазгъан затлары бла байламлы болгъанына сёз джокъду. Алкъын чыкъмагъан неда тыныб бошалмагъан назмуларыма, хапарларыма къарама дерик эди, огъесе хазыр затларыны юслеринденми айтырыкъ эди, къайдам. Творчество ишинден башха осиятларын этерге уа джашлары бар, джууукълары кёб, ол джаны бла мени сагъынныкъ тюл эди. Бу затлагъа эсим кетиб, айтырын айталмай къалгъанына артыкъ да къыйналыб, Галя къатымда джылай тургъанын унутуб, бир кесек турдум.

- Мени сагъыннгынчы дери, ол къыйналгъан кюнлеринде башха джукъ айтханы болмадымы? - деб сордум.

- Больницадан кетерибизни аллы бла “мен къолумдан келгенни халкъыма да, къралгъа да бердим, энди не эталлыкъма”, “Сегиз джыл болгъан сагъатымда, чыган къатын таш салыб,

Халимат дунягъа белгили поэт Расул Гамзатов бла джазычуланы Москвада джыйылыуларыны биринде.

94 джыл джашарыкъса деген эди, алай а джашаб да не этерикме, тегерегимде хар кимни къыйнаб”, - деген эди, - деди Галя.

Арсен къатыбызгъа келди. Тиширыула Халиматны ахыр джолуна хазырлай тургъанлай, ючюнчю этажда фатарны терезесинден мени эслеб, аны ол сёзлерин айтыр ючюн тюшгенин билдирген эди Галя. Ол ызына ашыгъыш кетди.

- Анамы некрологун Махмутха берген эдим,- деди Арсен, арлакьда сюелген журналист Джанкёзланы Махмутну кёргюзюб. Аны къолунда къагъыт папкасы бар эди.

- Къаллай некрологну? – деб содум.

- Анам кеси сау заманында, быллай кюнюмде излеб айланмасынла деб, къолу бла джазыб, газетледе муну чыгъарырла деб, бир суратын да айырыб алгъан эди. Экиси да ол папканы ичиндедиле...

Мен Арсеннге башха джукъ сормадым, кеси айтырыкъ эсе да селеше турургъа заман джокъ эди. Махмутну къатына джетдим.

- Нек тураса? – дедим анга.

- Да къайдам... Не этерге керекди? – деб, мен айтханны къалайгъа джораларгъа билмегенин сездире, сорду.

- Бу папканы ичиндегилени “Акъ юйге” джетдирирге керекди. Анда Халиматны юсюнден керекли затланы табмай айланадыла. Биз эртденбла элтген эдик, алада толусу бла хазна джукъ джокъду.

- Арсен бу папканы берди да кетди, андан сора не ол, не башха бир адам джукъ айтмагъанды, - деди Джанкёз улу. Сора алайда тизилген машиналаны бирине миниб, энишге айланды.

Мен бир къауум затланы артда билдим. Ол кюн эртденбла, сагъат джетиледе, Халиматны эки джашын да – Эдуард бла Арсенни - “Акъ юйге” чакъырадыла. Батдыланы Мустафа бла республиканы эл мюлк министри Гочияланы Борис къайда асыраллыгъын билирге излейдиле, не кереклигиз барды, не бар – не джокъ деб, сорадыла. Халимат туугъан эли Хурзукга тюшсе, огъайы болмагъанды. Алай а юйдегиси къабырын кёрюргезатха узакъ джолоучу боллугъуну сагъышын этиб, Юбилейный элни къатында, шахарны джамагъат къабырларына салыргъа кеси буюрады. Джашла аны айтадыла. Алайда къачан чыгъарлыкъларыны юсюнден да келишедиле. Некрологну юсюнден да сёз арада айтылады. Ол экиси Халиматны асырау бла бай-

ламлы ишлени бардырырга республикан комиссия кѳуралгъ-анын да билдиредиле. Аны бла джашла ызларына кѳайтады-ла. Некрологну башхала джарашдыра тургъанлары себебли, ол ишни баджарылгъаннга санаб, бу тамадала аны кѳайгъылы болмайдыла. Джанкѳзланы Махмут бусагъатда орус тилде чыккыгъан газетибизни редакциясында ишлейди. Арсен да анда бир керек болса уа деб береди анга папканы. “Акъ юйден” из-лемегенлеринде, ары табдырырга керекди, деб айтмайды.

Хар не тыннгандан сора, мен барыб, Халимат кеси джазгъ-ан некрологну алдым, сейфимде сакълайма. Кеси басмагъа джоралагъан сураты уа беш газетде да чыккыды. Некрологну юсюнден энтда айтыллыкыды, бусагъатда уа бушуу митингге кѳчейим.

Ол сагъат онекиледе башланды. Республика дараджада джууаблы кѳуллукъчуланы бары да келген эдиле. Митингни Халкъ Джыйылыуну (Парламентни) тамадасы Иванов Игорь Владимирович кысха сѳз бла ачды. Андан сора КѳЧР-ни Башчысы Хубийланы Исламны джашы Владимир Халиматны джашау джолундан, творчество ишледе джетишимлери бла тин байлыгъыбызны ѳсдюрюуде кѳошхан юлюшюню юсюнден айтды, аны аты ѳмюрге да унутулмазлыгъын чертди. Андан сора республикада Джазыучуланы союзуну членлери Тугов Владимир бла Керимов Магомед, кѳазауатны, урунууну ветеранларыны атындан Салпагъарланы Мухаджир, дагъыда башхала сѳлешдиле. Шахарны афендисси Хапчаланы Ибрахим хаджи, кеси да ѳлгеннге разылыкъ бериб, джамагъатдан да разылыкъ алыб, дууасын этгенден сора, Къарачайны махтаулу кызын ѳмюрлюк джерине салырга атландыкы.

Былайда бу хапарны бѳлюб, очеркни аягында айтыллыкъ эки затны юсюнден айтырга, белгили адамларыбыз керти дуниягъа кетген кѳзюуледе эсге алынса деб, тыйыншылыгъа санагъан оюмларымы да билдиррге излейме.

Халиматны асыаргъа кѳб адам келген эди. Адамла андан талай кереге аслам боллукъ эдиле, эшитмей, билмей кѳалдыла. Онглу адамларыбыз джашаудан кетселе, алгъаракълада Къарачай-Черкесияны радиосу бла эртденбла эртде джамагъатха баямлана эди. Бу джол алай болмады. Солуу кюнлеге, аны бла да кѳалмай, байрам кюнлеге тюшдю бу бушуу. Ол себебден мадар болмаймы кѳалды, огъесе республиканы тамадалары-

ны эслерине келмейми кьалды, аны билмейме. Алай а ол амалсыз этилирге керекли затды. “Билмей кьалгъанбыз” деб, артда кёбле кыйналдыла, талай кюнню республиканы узакъ, джууукъ джерлеринден да адамла кьайгъы сёзге чепкен сокъгъанча джюрюб турдула.

Районланы, шахарланы тамадаларына билдирилгенин башында айтхан эдим. Къабырлада аланы барын да кёрдюк. Сау болсунла, алай келгенлери ючюн. Эшитгенлей кеслеринде радио бла миллетге баямларгъа, телефонла да кёбдюле, бир къауумлагъа сёлешиб, билдириге, автобуса къураб, келликлени ала келирге да боллукъ эдиле. Ала келтирмеселе да, эшитгенлени иги кесеги кеслери атланлыкъ эдиле. Не эсе да, бу затланы этмедиле. Бушууну, къууанчны юсюнде халкъны бети, сыйы, дараджасы, болуму (дагъыда кьайсын айттайым) ачыкъ кёрюнеди, арабыздан кетгеннге кьаллай магъана бергенибизге да ол затланы тамалында къарайдыла. Аны унутмайыкъ.

Экинчи айтырым биягъы некрологу юсюнденди.

9-чу ноябрда асырадыкъ, онусу ыйых кюн болду. Халиматны суратын да, аны юсюнден джазылгъанны да газетни гюрге кюн чыкъгъан номеринде басмаларгъа оноу этиб тура эдик. Некрологу республиканы Башчысыны пресс-секретары Дыба Олег Иванович хазырларгъа керек эди да, баш кюн эртденбла, ноябрны онусунда, анга телефон бла сордум. Бошай тургъанын, бир-эки сагъатдан редакциялагъа тюшеригин айтды. Некрологда кьайгъы сёз бергенлени кимле болгъанларын билирге изледим. Ол тукъумланы окъуду. Адетдеча, республиканы эм уллу оноучуларындан талай адам бла Джазыучулары союзуну правлениесини тамадасы Бекизова Лейла бар эдиле. Мен алай боллугъун билиб, аны ючюн соргъан эдим.

- Алагъа талай адам къошулургъа керекди, - дедим. - Къарачай джазыучуладан юч-тёрт адамны аты айтылмаса ушагъыусузду, башха миллетледен джазыучулары да кёллери кьаллыкъды.

- Аны юсюнден менден тамадала бла сёлеширге керексе, - деди ол.

Республиканы Башчысы Москвада джыйылыугъа амалсыз барыргъа керек бола тургъанлай, Халиматны асырар ючюн

къалгъан эди. Не ол кюн ингирде, не экинчи кюн кетерик эди.

- Башчы Москвада эсе, кимге айтсам тыйыншлыды? – деб сордум.

- Бусагъатда Правительствону Преседателини заместителлери Ширяев бла Катагановдан башха адам табарыкъ тюлсе, - деди ол. – Аланы бирине айт.

Катаганов Ажмагометге телефон бла мынга айтханымы айтдым.

- Эшта, алай этерге керек болур, - деди ол. – Алай а сен асыры кёб адамны айтаса. Ёлгенни тенглерини атындан некрологга джазылады аслам адам.

- Сора бизден, эс билгенли бери да аны таныгъан Хубийланы Осман, кёб джылланы узагъына аны иги билген, къазанлашыб тургъан Капаев Суюн, Лагучев Джемоладдин, Никулин Сергей Перович джазылсала тыйыншлыды, - дедим. – Ала не былай этсегиз деб билдирирге тартыныб, не къошарыкъ болурсуз деб, анга ышаныб турадыла.

Анга огъай демеди. Барыны да аты бла къайгъы сёз берилиб, газетледе чыкъды некролог. Алай а, къарарыкъла кёб болуб, редакциялагъа асыры кечигиб келди. Бизни газетде гюрге кюн чыгъар джеринде, шабат кюн чыкъды. Шахардан да, тышындан да адамла телефон бла сёлешиб, келиб да: “Халиматча болмагъанланы суратларын да салыб чыгъара эдигиз, мынга алай нек этдигиз?” – деб, соруб турдула. Аллах къалгъанлагъа узакъ ёмюр берсин, алай болса да, быллай джерде джууаблы адамла бир кесек ашыгъыргъа керекдиле. Машина бла басмаланган эки къагъытха сыйынган некрологну хазырлагъан къыйын иш тюлдю. Анга талай оноучу къараргъа да керекмиди? Быллай затланы юслери бла болмагъан сёзлеге, кёлкъалдылыкъгъа джол ачылмасын, деб джазама быланы барын да.

... Джылны бу кёзююнде ёмюрде болмагъанды дерча джылы эди кюн, кёк да чууакъ.

- Джай джангыдан келиб къалды дейме, - деди джыйылгъанланы къайсысы эсе да.

- Кишини къыйнаргъа излемей эди Халимат, бюгюн да биз сууукъ болмаз ючюн этгенди Аллах алай, - деди къатындагъы да.

Аланы да тюзге санадым. Мени эсимдеги уа башха эди: джангы къазылгъан къабырны ичин джылытыр ючюн кюн

былай джити тийгенге ушата эдим.

... Этиллик заты бары да тыннгандан сора чачылыб башладыкъ.

- Энтда бир джулдуз батды, - деди китаб басманы директору Лайпанланы Рашид, берлакъ кетгенден сора Халиматны къабырына бурулуб къарай.

Ол барыбызны да кѣлюбюздегин айтды. Джулдуз батды, алай а аны джарыгъы сѣнгерик тюлдю, тейри джарыкъча кѣрюнюб турлукъду, поэзияны джолунда мындан ары барлыкълагъа къыбыламача боллукъду.

1996 джыл.

Къууанчы, джарсыуу да миллети бла

Биринчи кере кёргенлей, хар кимни кеслерине илешдириб, суюдюрген адамла боладыла. “Хусей аллай адам кёре эдим”, - деб джазады Къочхарланы Аскер ана тилибизде чыкъгъан газетни 1984 джыл июлну онунда басмаланган “Сыйлы ветеран” деген очеркинде. Ол Уллу Хорламны 40-джыллыгына аталгъан эди. Аскер 1936 джыл “Къызыл Къарачай” газетни редакциясында Тохчукъланы Хусейге биринчи кере тюбегенин эсине тюшюре, очеркни ол сёзле бла башлайды.

Кёб болмай, “Халкъны кёз туурасында” деген статьясында журналист Лайпанланы Сеит КПСС-ни джыйырманчы съездинден сора Къарачайны онглу адамлары, халкъыбызны туугъан джуртуна къайтарыр ючюн къалай кюрешгенлерин, миллетни бирикдириу, ангылатыу, къурау ишлени къалай бардыргъанларын айтхан джеринде, Къазахстанны Сайрам районунда Хусей бла танышханын эсине тюшюре: “Биз Тохчукъ улуну тегерегине басыныучула болдукъ”, дейди. Бу джангыз айтым Хусейни ол заманда халкъыбызгъа къаллай магъанасы болгъанын, андан оноу соргъанларын, аны ауузуна къарагъанларын билдиреди. Экинчи джаны бла Тохчукъ улуну адамлыгъын, сёзюн айыртханын, кимге да эс бёлгенин, кимни да багъалата билгенин кёргюзеди. Алай болмаса, адамла кишини тегерегине да басынныкъ тюлдюле.

Ол кюн танышдым, тюбедим, деб айталлыкъ тюлме, алай а Хусейни биринчи кёргеним мени да эсимдеди.

1958 джылны къач кюнлерини биринде, газетибизни редактору клубда лекция окъурукъду, деген хапар Ючкекен элге джайылды. Уллула бла бирге биз, орта школну огъары класларыны сохталары да, бардыкъ. Ол джыллада аллай затлагъа миллет сюйюб келе эди. Мени уа анга тынгыларгъа излегенимден сора да, таб тюшсе, кесими да танытыр муратым бар эди. Нек десенг, ол кёзюуге “Къызыл Къарачай” газетде мени талай информациям, очерк маталлы бир-эки материалым да чыкъгъан эдиле. Аланы бирин бек джаратханларын билдириб, редакциядан письмо да ийген эдиле. Анга къол салгъан да Тохчукъланы Хусей эди.

Алай а мени муратым толмады. Джыллары келген адамлада аны танымагъан джокъну орнунда эди. Машинадан тюшгенлей, арагъа алдыла. Биргесине областдан, райондан да адамла бар эдиле. Айтыуларына кёре - къуллукъчула. Алагъа хазнамагъана берген болду деб да билмейме, муну уа хан къонакъны этгенча, багъалатыб, ичге кийирдиле. Клуб адамдан тыкътыкълама эди. Бизге орун джетмей, эшикден кирген джерде сюелдик. Хусей да, аны бла келген эки-юч адам да сахнагъа чыгыб олтурдула. Унутмагъан эсем, тюбешиуню Аппакъ улу ачды. Ол орусча бардыра эди. Алай а, айтырын ана тилинде сёлеширге тартхандан эте болур эди, айта келиб, къарачайчагъа кёчюб, бир кесекден эсгериб, хапарны андан арысын орусча айтханы да болду. Биз ол сагъатда джаш адамла, болумну да ангыламай эдик, эки тилни нек къатышдыргъанына да магъана бермей эдик. Чачылыб, юйге келе, джолда адамладан эшитгенлерибизден билдик тюзюн. Кёб тюрлю соруула берилдиле. Аланы ким бергенине кёре этди джууабланы: къарачайлыгъа – къарачайча, оруслагъа – орусча. Бери чыкъгъандан сора да кесими бир танытырмы эдим, деб кёлюме келди, алай а тартындым. Танышханым а аны экинчи джылында болду. Басманы кюнюне аталгъан къууанчха Гитче Къарачайдан да талай адамны чакъыргъан эдиле. Аланы арасында эм джаш болуб мен да келдим Черкесскеге. Хусей, барыбыз бла танышыб, хар кимден хапар соруб чыкъды, басманы магъанасыны юсюнден айтды. Ол джол Ючкекенде уа аны бла танышдыргъан Аппакъланы Аскербий эди. Кеси да эл советни председатели болуб тура

эди. Талай сёз айтыб, кимле келгенлерин да билдире, сёзню Тохчук уруга берди.

Энди сагъыш этгениме кёре, халкъла арасы болумдан лекция окъургъа ийген эдиле областдан. Аны бла башлады, алай а кёбге бармады. Былтыр, быйыл кёчюб келген къарачайлыла джуртларында къалай джарашыб тебregenлерини, къаллай болушлукъла этгенлерини, этилирге кереклисини юсюнден кёб сёлешди. Бизни райондан да хапарлы эд. Анда адамланы къурулуш материалла бла, джер бла баджарыуда кёлюне джетгенни, джетмегенни да ачыкъ айтды. Ана тилибизге, литературабызга, газетибизге да джетди. Клубну ичинде Ючкекенде джашагъанладан талай орус адам да бар эди. Ол джыллада миллет тилни ангыламагъан биреу болса, ол тилде сёлеширге амал джокъ эди. Хусей да лекциясыны-ушагъыны магъанасын да черте, газетге джазгъаныбыз ючюн кёб ариу сёз айтхан эди. Ол кюн алайда бизни багъалатыб, бизге сый бериб сёлешгени артда меннге творчество ишни сайлатхан чурумланы бири болду.

Мен Хусейни биргесине ишлемегенме. Алай а джыйырма джылгъа джууукъ заманны ичинде бир кюн къалыб, бир кюн дегенча тюбөб тургъанбыз. Фатарларыбызны арасы да узакъ тюл эди, джазгъа кюрешгеним себебли, газет бла да байламлы эдим. Ол джыллада, артда пенсиягъа чыкыгъанында да къолуна къалам алгъан джашыракъ къауумгъа эс бёлгени къурумай эди. Къайсы бирибиз бла тюбөшсе да, тохтаб, хапар соруб, хапар айтыб кёллендириучен эди. Журналистика бла джаны бир эди. Миллетни джашауунда, аны ёсюмюнде газетни къаллай магъанасы болгъанын андан терен ангылагъан болмаз дерча, алай эди. Аныча эсли адамгъа да мен алай кёб тюбегенме. Ана тилибизде газетни биринчи номеринден башлаб, къазауат ачылырыны аллы кёзюуледен, редакцияда ишлеген адамладан да толу хапар айтыучан эди. Аны бла да къалмай, табы тюшсе, къазауатда, кёчгюнчюлюкте къайда болгъаныны, къайда ишлегенини, кимлеге тюбегенини юсюнден да, соруучан эдик. Аны юй бийчеси, медицина къуллукъчу, госпиталда ишлеген сагъатында кёблени джанларын къалдыргъаныны юсюнден хапарланы эшите тургъан эдим. Аны юсюнден бир джукъ джазгъа деб материалла да джыя башлагъан эдим. Хусейге юй бийчеси бла байламлы соруула да бериучен эдим.

Тартына болур эди, кысха джууаб берген болмаса, тереннге кирмей эди.

Мен билиб, басмада, джууаблы кьуллукьчу болуб, Хусей-

ден кёб ишлеген джокьду Къарачайда. Творчество джолун “Та-
улу джарлыла” деген газет-
де башлагъанды. Ары дери
уа, ол заманнга кёре, иги
билим да алгъан эди. Нарса-
нада ингирги школда окъ-
угъанындан сора область со-
впартшколада билимин ёс-
дюреди. Аны ызы бла, 1930-
1934 джыллада Ростов ша-
харда политехникумда бас-
ма ишледен усталыкь алады.
Газетде ишлей тургъанлай,
заочно ол шахарда КОМ-
ВУЗ-гъа окъургъа киреди.
Бир бёлек заманны парти-
ны обкому бла китаб басма-
да кьуллукь этгенин айтма-
сакь, Уллу Ата джурт къаза-
уатны аллы джыллада, къа-
зауатны кёзююнде да
джылдан артыкьны “Къы-

Хусей бла юй бийчеси Шахидат.
1940 джыл. Нарсана.

зыл Къарачай” газетде алгъы бурун редакторну заместители,
артда газетни редактору болуб турады. 1942 джылны аягъы
сюремде джаула бла сермеширге кетеди. Анда да аскер газетге
редактор этедиле. Ол кьуллукьну да сый бла баджарады, уллу
сермешлеге да кьошулады, солдатланы арасында ангылатыу
ишлени да бардырады. 1944 джыл, къарачайлыла болгъанла-
ры ючюн, бизни джашланы хазна къалмай барын да къазауат
баргъан джерледен кьоратадыла. Тохчукь улу да аланы бири
болады.

Ол къазауатда айланнган сагъатында юйдегиси Микоян-
Шахарда эди. Юй бийчеси Шахидат анда госпиталда тамада
медсестра болуб ишлей эди. Джаралыла, кеслерини халларына
кёре, ючге бёлюнюб эдиле: биринчи бла экинчи къауум орун-
дан туралмагъан, ауур джаралыла, ючюнчю къауум да аладан

маджал, бираз аякъ юсюне миннгенле эдиле. Шахидат ол бѐлюмде эди.

Фашистле бизни джуртлагъа джууукълашханларында, джаралылары кьоркъуусуз джерлеге ашырыр къайгыгъа кирдиле госпиталны тамадалары. Оноулашыб, эм алгъа тѣшекдегилени кьолгъа алдыла. Транспорт табылгъанны да къураб, биринчи бла экинчи бѐлюмде джатханланы миндирдиле. Ала бла бирге ол адамлагъа къарагъан медицина къуллукъчула кетерге керек эдиле. Невинномысскеден поездле джорюмеген хапар келгенинде, Минводха атландыла. Андан ары Баку таба кетерге джораланнган эди. Микоян-Шахарда ючюнчю бѐлюмню джаралылары бла бир врач эмда Шахидат къалдыла. Быланы биринчи кетгенлени ашыргъандан сора элтирге керек эдиле.

Фашистле партия-совет активге да бек къатылгъанлары белгили эди. Ол себебден бир къауумун Микоян-Шахардан джанлатыргъа бегим алыннган эди. Аланы да сабийлери, кьартлары бар эдиле. Джолда ауругъан, инджилген болса, врач керек эди. Ючюнчю бѐлюмню врачы ол адамланы ашыра кетди. Этилген оноугъа кѣре, ызына кѣб турмай къайтыргъа керек эди. Не келсин, алай болмады. Фашистле Армавир шахаргъа джетдиле. Бери да къуугъун келди. Врачны-затны къайтырын сакълар заман къалмады. Бешджюзге джууукъ джаралыны къайгысын этерге Шахидатха тюшдю. Эм табсызы уа, транспорт болуб джукъ къалмагъанча эди. Насыбха, обком бла облысполкомну джууаблы къуллукъчулары алкъын орунларында эдиле. Шахидат аланы болушлукълары бла ол тѣгерекде элледен аллай бир адамны бир джолгъа алыб кетерча арбала джыйды. Ала, учлары, къыйырлары болмай, созулуб, Мара ѳзенни ѳрге айландыла. Нарсанагъа джетиб, алайдан электричка бла Минводха элтиб, поезд бла ашырыргъа эди мурат.

Къаллайла эсе да, джаралылары бу ѳзен бла элтириклер эки Марагъа джетген эди. Алайда адамла, къазанла асыб, гырджын, хычин, эт бишириб, сакълаб тура эдиле. Тохтатыб ашатдыла. Кьол азыкъгъа да кѣб зат салдыла. Мара башы ауушдан аугъандан сора, немец самолетла эки кере бомбала атдыла. Насыбха, ачыгъан болмады. Нарсанагъа сау-саламат джыйылдыла. Не келсин, андан не поезд, не электричка джорюмей эди. Минводдан да джукъ джорюмегени

ачыкъланды. Арбачыла ызларына кетдиле, биягъ Шахидат джаралыла бла кеси къалды.

Ол сагъатда Гитче Къарачай районну аралыгъы Нарсанада эди. Шахидат, райкомгъа, райисполкомгъа барыб, бизни Нальчикге джетдирир мадар этигиз деб, джагъаларындан алады. Алай а уллу джол бла баргъан къоркъуулу эди. Джауну аскери джетиб келе эди. Ол себебден таула бла ары ауаргъа керек болду. Джол устала табылдыла. Ала да болуша, къарыулу къарыусузну къолтугъундан кире, тау сокъмакъла бла ол джанына аудула. Аманны кеминде Владикавказгъа джыйылдыла.

Была ары джетген сагъатда, Хусей да анда эди. Политкур-слада окъуб бошагъанында, Ленинанганга барыргъа буюргъан эдиле да, дагъыда ары барлыкъ талай адамны сакълаб тура эди. Не келсин, тюберге буюрулмагъан эди. Шахидат джаралылары барыр джерлерине - Бакугъа - джетдирирге керек болады. Ала бла бирге вагонлагъа минеди. Хусейге, нёгерлерине да орун табылмайды. Ленинанганга джетерге уа амалсыз керек эдиле. Ол себебден вагонланы башына минедиле. Ма алай, бийчеси вагонну ичинде, бу да ол вагонну башында Бакугъа дери баргъанларын артда биледиле. Ол къатышханда анда да тюбемейдиле бир-бирине. Хусей андан ары джолуна кетеди, Шахидат военкоматха барыб, джаралылары госпиталлагъа чачдырады.

- Туркменистанда холера ауруу чыкъланды, - дедиле анга, бюсюреу этиб бошагъандан сора. - Медицина къуллукъчула джетишмейдиле. Мадарынг бар эсе, сени да ары иерге разы эдик.

Шахидат талай медицина къуллукъчу бла бирге ары кетди. Холерадан ауругъанлагъа деб госпиталь ачылгъан эди. Анда ишлеб тебретиле мындан баргъанла. Ауруу джугъуб, медицина къуллукъчулары да джартысына джууугъу да ёледиле. Аллах джазыкълсынган болур эди, Шахидат сау къалады.

Ол джыллада быланы эки сабийлери - Борис бла Мурат - бар эди. Ала къарт аналары Къытан бла къалгъан эдиле. Фашистле Къарачай областны алгъанларында, къанлы ишлерин башладыла. Эки коммунистни, эки белгили адамны, сабийлерин аямазлыкъларын ангылаб, амма туудукъларын алыб, Сарытюзге келди. Анда Борлакъллада, асламысына уа Чекуланы

Айчыкъда турдула. Быланы кимле болгъанларын элчиле ариу биле эдиле. Айтыргъа суйселе, Микоян-Шахарда адамла да джетдирлик эдиле немецлеге. Алай а Хусей бла Шахидатдан, игилик болмаса, киши аманлыкъ кёрмегени себебли, айтхан огъай, хар ким быланы сакълар къайгъылы эди. Адамладан джакълыкъ да, джылыу да таба, фашистлени бизни джуртдан сюргюнчю дери элде турдула.

Ол кёзюуде къайтды Шахидат Туркменистандан. Бары да биягъы Микоян-Шахаргъа джыйылдыла. Андан, къарачайлыланы кёчюргюнчю дери, Шахидат партияны обкомунда инструктор болуб ишлеб турду. Юй иеси бла Къазахстанда тюбешдиле. Алай а къууанч кёбге бармады. Шахидат 1945 джыл ауушду.

1944 джыл Хусей Джамбул областны Михайловка элинде юйдегисин табыб келеди. Къарачайлыланы тамам тарбуууннга тыйылыб тургъан заманлары эди. Не билимлиге, не онглугъа да аны болумуна кёре иш берген адет джокъ эди. Аллай бир джылны джууаблы къуллукъланы тындырыб тургъан адам, кесини да къазауатда алгъан саугъалары, капитан чыны, больницагъа завхоз болгъандан ёрге иш табмады. Не этерик эди, анга джарашды. Кёб турмай, райсобесге инспектор этиб алдыла. Ол ишден кесине хайыр, уллу магъана болмаса да, кёблеге джараргъа таблыкъ тюшдю. Къазауатда адамлары ёлгенлеге къагъытла излеб, документлери болмагъанлагъа аланы мадарларын этиб, джер джерге джазыб, кюрешиб, собесни юсю бла болушургъа, бир къауумлагъа иш табаргъа дыгалас этиб тебреди. Хусей бла Къарачайда айтылгъан адамланы бири, разведчик Семенланы Ахмат, дагъыда алача къазауатдан къайтхан эки-юч джаш, джамагъат ишлеге тири къошулуб, башчылыкъ этиб, гюнахсыз джерлеринде ачлыкъ, джаланнгачлыкъ сынагъан къарачайлыланы бирикдириб турдула.

Артда Тохчуклары Сайрам районну Манкент элине кёчдюле. Хусей анда да тюрлю-тюрлю мюлк ишледе урунуб турду. Къарачайлылагъа бир кесек бошлукъ берилгенинде, аны партияны райкомуна ишге алдыла. Ол джыллада халкъыбызгъа салыннган айыбланы ётюрюк болгъанларын баямлар ючюн, джуртубузгъа къайтыр ючюн, Хусей къалай кюрешгенини, къаллай джамагъат ишле бардыргъаныны юсюнден Лайпанланы Сеит быйыл октябрны сегизинде чыкъгъан газетде

МОСКВА ДВОРЕЦ СЪЕЗДОВ 13-11-1964 г.
Февральский Пленум ЦК КПСС, участники Ставропольского края

толу джазады. Мен кьошарыкъ а – 1953-1956 джыллада ол партияны Ара Комитетине, СССР-ни Министрлерини Советине, дагъыда къалгъан баш органлагъа джазгъан письмоларына келген джууабланы талайын аны архивинде кесим окъугъанма. Суу тамчыла ташны тешгенча, Хусейча адамларыбызны джазыб да, айтыб да, Москвагъа барыб да кюрешгенлери себеб болгъандыла бизни ызыбызгъа къайтыуубузгъа.

Бир джерден бир джерге кѣчген бир юйдегиге да тынч тюлдю, артыкъ да бек джол узакъ болса. Хар ким джуртуна къайтыргъа ашыкыгъанлыкъгъа, туруб, тебреб къалгъан кыйын эди. Неден да алгъа мында болумдан толу хапарлы болургъа керек эди. Ызларына къайтханла къайда турлукъдула, къайда ишлерикдиле, къалай кечинникдиле, алагъа къаллай болушлукъ керекди, ол болушлукъну этерча мадар бармыды, дегенча соруула чыгъыб келе эдиле. Ол себебден, 1956 джыл, талай адам келиб, областны эллерине айландыла, къарадыла, хар неден да хапарлы болдула. Хусей да аланы бири эди. Ала хапар алыб къайтхандан сора, дагъыда талай белгили адам кьошулуб, къарачайлыла джашагъан джерлеге айланыб, кѣчюуню юсюнден иш бардырыб тебретиле. Хусей Къыбыла Къазахстанда джашагъан ахлуларыбызны джолгъа къуараргъа керек эди. Дагъыда башха борчла да салыннган эдиле ол ишни джюрют-

ген адамлагъа. Сёз ючюн, халкъ джуртуна къайтхандан сора районлагъа, элlege башчылыкъ этерге, адамланы юй-турмуш джашауларына къайгъырыргъа, аланы иш бла баджарыргъа тыйыншлы кадрла керек эдиле. Биз мындан кёчгюнчю джууаблы къуллукъланы тындырыб тургъанладан ол кёзюуге бек аз адам сау къалгъан эди. Аланы да излерге, отузунчу джыллада туугъанладан эм болумлуланы, билимлилени да эсебге алыргъа тыйыншлы эди. Аны бла да къалмай, къайсы районга, элге кимни иерге боллугъуну юсюнден да сагъыш этерге керек эди. Бу ишlege да Тохчукъ улу юлюшюн къошады.

Хусейни кесин а, партияны обкомунда, облисполкомда оноу этиб, газетге редакторлукъгъа теджейдиле. Нек десенг, башха джерlege, къалай-алай болса да, адамла табар мадар бар эди. Газет ишледен мунуча хапары болгъан а джокъ эди. Аны башчылыгъы бла 1957 джыл апрелни онбиринде, алгъынча “Къызыл Къарачай” аты да сакъланыб, газетни биринчи номери чыкъды. Ол саулай халкъгъа уллу къууанч болду. Аны бла байламлы дагъыда бир затны чертерге тыйыншлыды: фахмулу адамла кёб болсала да, онтёрт джылны узагъына тузакъгъа тюшгенча болуб тургъанлары барыбызгъа да белгилиди. Анга кёре, миллетни тин байлыгъы да сёнгнген эди. Къарачай газетни фахмуланы ёсдюрюуде, алагъа джол бериуде уллу магъанасы болгъанды. Ол джыллада редакция творчество джаны бла бир джукъгъа джарарла дерча джашланы, къызланы юй-юрсюндюрюб, кёл этиб, учундуруб тургъанын бюгюн да кёбле айтадыла. Белгили джазыучуларыбызны, журналистлерибизни хазна къалмай бары да, алимлерибизни, культура-джарыкълыкъ ишлени тутханланы да иги кесеги алай бла этгендиле ол ишледе ал атламларын. Алай къарасакъ, Хусейни, ол къурагъан коллективини ана тилибизни, литературабызны, саулай да тин байлыгъыбызны ёсдюрюуге уллу джарагъанларына ишек джокъду.

Тохчукъ улу джамагъат ишлени этерге джаратылгъанча бир адам эди. Пенсиягъа чыкъгъанында да заманыны кёбюсюн тюрлю-тюрлю тюбешиуледе, болушлукъ керекли адамлагъа бир джукъ бла джараялсам деб, аланы къайгъыларында ашыра эди. Кёбню кёрген, кёбню сынагъан, кёбню билген адам келир заманыбыз бусагъатда джаш тёлуге къалай къайгъыргъаныбыз бла байламлы боллугъун кимден да бек ангылай эди.

Къазауатны, урунууну ветеранлары бла школлада тюбешу-
леге аны чакъыргъанлай тура эдиле, сохтала, устазла да ол
айтхан затлагъа уллу магъана бере эдиле. Аллай джерледе, бал-
ха джыйылыулада сёлешгени, хар нени юсюнден да оюмун кес-
кин билдиргени бла къалмай, джашау сынамын къагъытха тю-
шюре, “Заманны джоллары” деб китаб да джазгъан эди. Джы-
зычуланы союзунда аны сюзген сагъатыбызда барыбыз да бек
джаратхан эдик. Авторну оюмуна кёре, ол эки китаб болургъа
керек эди. Аны ол биз сюзген биринчи бёлюмю басмадан джы-
чыкъгъан эди. Не келсин, экинчисин бошагъынчы дунияда
кетди. Ол 1984 джыл ауушханды, Черкесскеде муслиман къа-
бырлада асыралгъанды. Аллах джандетли этсин.

1994 джыл

Чам — шохлукъну нёгери

“Эгизле”

Телефонну къонгурауу кече арасында ачы зынгырдады. Къаты джукълаб тургъанлайыма андан илгениб уяндым. Юйде къалгъанладан аякълы болуб, ары мыллык атдым. Ол хадаус да коридорда эди да, чыракъ джандырыргъа да унутуб, къарангыда, абына-сюрюне джетиб, чолпусуна узалдым. Мен алай алгъанлай, базыкъ эркиши ауаз бир макъамны джырлаб тебреди. Тенглерими къайсысы эсе да безий турады неда башха биреу хыликке эте-

ди, деген акъыл келди, асыры ачыу болгъандан, ол да мыйымда орун табмады. Телефонну чолпусундан ол базыкъ ауаз да эшитиле, толу уяныб бошамагъаным бла кимни ауазы болгъанына магъана берирча да эсими джыялмай, айтыргъа ачы сёзле излей тебрегенлейиме, макъам тохтады.

- Къалай кёрдюнг бу музыканы? — деб сорду ол адам. Къочхарланы Марат болгъанын энди ангыладым. Мен, не айтыргъа да билмей, мурукку этгенимде:

- Нек тынгылайса? — деб экинчи сорууну да берди.

- Музыкангы да, сени да... - андан ары былайда джазаргъа келишмеген затланы къошдум да: - Джанымы алыб къоя эдинг да. Быллай заманда бир ачыуну, бушууну, къыйынлыкъны юсю бла болмаса, телефон бла сёлешген адет джокъду. Аны къалай билмейсе? — деб, дагъыда талай айтымны силдедим.

- Мой придворный поэт, энтда бир тынгылачы музыкагъа,
- деди ол. Мени аманны къуйгъаным-зат чыртда къулагъына кирмеген эдиле. Биягъы макъамны келме къойду.

- Энди меннге айтырынгы айт: не дейсе?

- Деб а не дейме, мындан сора кече арада алай этсенг, мен сени придворный композитор къуллугъунгдан чыгъарлыкъма,
- дедим.

- Ким кимни чыгъарлыкъын артда кёрюрбюз,энтда бир тынгылачы.

- Тынгыламайма! Алапат музыкады! Аны эшитдирирге кьонгурау къакъгъан эсенг, кёлюнго бас.

- Мен аман музыка джазмайма, бу да алапат болгъанын билеме. Анга сёзле джазсанг, кёлюм да басыллыкъды.

- Мен бусагъатда назмуланы къойгъанма, къачан да поэт болуб поэтлигим болмагъанын экибиз да билебиз.

- Мени къой, дейсе?

- Хо. Бир джукъла “тырнаргъа” кюреширек эсем да, бусагъатда ишим кёбдю. Керти поэтлерибизге айт...

- Огъай, придворный поэтим тургъанлай, башхалагъа айтыргъа тартынама, - деди. - Къагъытынг болур, мен джырлайым, эсинге келген сёзлени тиз да, артда ол кебге джыарса джазгъанынгы.

- Къачаннга керекди? – деб сордум. – Нени юсюнден болургъа керекди назму.

- Заман джокъду, ма бусагъатда джазыб тебре!

- Бир танг атарыкъ болур...

- Артда джукълай турусса, мен алкъын тангнга дери джарашдырыб кюреширекме. Эки ыйыкъдан Нальчикде Къарачай-Малкъар культураны халкъла арасы фестивалы боллукъду. Анда джырларгъа керекди. Бу талай кюнню ичинде несин да тындырыргъа кюрешейик. Хор джырларыкъды, барына юретирге да заман къорарыкъды. Джырлайма макъамын.

Мен къагъыт, къалам алдым. Ол макъамын айтыб, мен да “ра-ра-ра...” дегенча, сёзню бёлюмлерин тизиб, Маратны телефонну чолпусундан чыкыгъан ауазына кёре джырны ойрасы бла бирге хар тизгинини мардасын да алдым. Тангнга дери кюрешиб, назмуну тамалын салдым. Кюнорталада Марат бла тюбешдик. Макъамгъа келишмеген тизгинле, сёз бёлюмле кёб чыкъдыла. Кече арасында эки-юч кере эшитгеним бла музыка-

ны азбар этиб кьоалмагъан эдим. Хазыр сёзлеге макъам салгъан да тынч тюлдю, хазыр макъамгъа сёзле джазгъан а бек кыйын ишти. Тизгинле назму халда кьуралгъанлыкъгъа, мен кече джазгъанны, сан бир джери болмаса, назмуду, поэзиягъа келишеди деб джаратыр джугъу джокъ эди. Бу юч кюнню ичинде мен да аны тындырыгъа, тюбеше да турургъа оноулашыб, чачылдыкъ. Келишгенибизча да болду. Нальчикге барлыкъ хор ары хазырланыб башлады. Мен этерими этген эдим да, рахат болуб, иште олтуруб тургъанлайыма, Марат ашыгъыш кирди.

- Талай сёзню тюрлендирирге керекди, деди.

- Къайсыланы? – дегенимде, кёргюздю. – Не табхансыз былада? Киши джукъму айтханды? – деб сордум.

- Огъай, аллай зат джокъду.

- Да сора не дейсе? Кел энтда бир кере окъуб кёрейик, - деб мен назмуну окъуб башладым.

- Окъургъа керек тюлдю,- деб, мен аны сёзюн бёлгенча, ол да мени башлагъанымы бёлдю. – Назмуча окъусанг, хар не да игиди, алапатды. Хор джырлагъан сагъатда бу мен айтхан сёзле кьатларында сёзлеге кьошулуб къалгъанча эшитиледиле. Сени аны ангыларгъа болумунг да, фахмунг да, башынг да джетерик тюлдю. Хайда, кымылда, бир эки сагъатдан къайтырыкъма, хазыр этиб тур, - деди да, кабинетден чыкъды.

Ма бу халда джаратылды Къарачай бла Малкъаргъа аталгъан “Эгизле” деген джыр. 1991 джыл июнь айда къарачай-малкъар культураны халкъла арасы биринчи фестивалы ол джыр бла ачылды.

Биринчи джырыбыз

... Мен Маратны ауазын да, атын да 1958 джыл Орта Азиядан кёчуб келген кюнлерибизде эшитдим. Радио бла аны “Студентлени джыры” деген чыгъармасын (сёзлери Байрамукъланы Халиматны) дженгил-дженгил бериб тура эдиле. Кеси солистлик этиб, хор джырлай эди. Ауазын да, джырны макъамын да бек джаратхан эдик ол сагъатда Ючкекенде орта школну ахыр классларында окъугъан сохтала. Къалай да болсун, джаш тёлюге ёхтемлик берген шартла бар эдиле анда. Устазларыбыздан Маратны юсюнден сордукъ. Аны ким болгъанындан толу хапар айтхан чыкъмады. “Бу биринчи джырыды кеси

макъам салгъан”, - деб къайда эсе да эшитгенин билдирди бир устазыбыз. Алай а халкъ билген да бир зат бар эди: 1957 джыл сентябрь айда Къарачай бла Черкесия Россиягъа къошулгъаныны 400-джыллыкъ юбилейини къууанчыны тамалында, мындан барыб, культура бла искусствону декадасын Москвада этген кёзюулеринде Къочхар улу тепсеучюлени да, джырлачуланы да солисти болгъанды. Бизни ансамблни концертлерине бек уллу магъана бериб къарагъандыла. “Студентлени джыры” да анда пластинкагъа, радиопленкагъа джазылыб, башха джерлеге да джиберилгенди. Ансамбль, Къарачай-Черкесияны уллу эллерини бир къауумунда концертле салгъанды айланыб, Москвадан къайтхандан сора. Бизден алгъа кёчюб келгенледен кёбле къарайдыла концертлеге. Аладан танышла, джууукъла да, Маратны тепсегенин, джырлагъанын махтагъан болмаса, кесини юсюнден джукъ айталмай эдиле. Ол заманда ана тилибизде чыкыгъан газет да кёчгюнчюлюкден къайтыу, мында тамал салыу бла байламлы материалладан, мюлк ишледен озуб, быллай джашланы, къызланы юслеринден суратлаула, очерк-ле чыгъармагъанны орнунда эди. Маратны, башха творчество къууллукъчуларыбызны, тин байлыгыбызны ёсдюрюуге уллу юлюш къошхан адамларыбызны джашау джоллары, джазгъан затлары бла мен да, мени тенглиле да артда шагъырей бола бардыкъ. Халкъыбыз джуртуна джарашыб бошагъандан сора, уллу, гитче болса да, материалла басмалана тебретиле. Маратны энчи алыб айтсакъ а, газетде не затла чыкыгъанлары эсимде тюлдюле, аны джашаууну, творчествосуну юсюнден, кесин да сёлешдириб, джырларын да къошуб, 40 минутну баргъан уллу радиоочеркни 1975 джыл мен къурагъан эдим. Артда жангыдан джарашдырыб да, башха пленкагъа джазгъан эдик. Ол кёб кере берилгенди, энтда радиокомитетни фонотекасында болургъа керекди. Бу джол да ол хапарла айтылмасала, чыгъарма толу боллукъ тюлдю, алай а аладан алгъа Маратны “придворный поэти” къалай болгъанымы билдирейим.

1965 джыл “Восток-2” космос кеме бла Алексей Леонов эмда Павел Беляев кёкге учдула. Анга СССР-де, саулай дуняда да уллу магъана берилди, газетлени ал бетлеринде, радиобериуледе андан сора хапар джокъду, дерча алай болду. Леонов ачыкъ космосха чыкыгъанында уа, миллет къанат битгенча болуб къалды. Мен олсагъатда Къарачай-Черкесияны радио-

комитетини редактору болуб ишлеб тебреген эдим. Ингирги бериулени джангы хапарларында дунияны сагъайтхан бу затны юсюнден да айтылыргъа керек эди да, ол материалланы башха журналистле бла бирге къурай келиб, тютюн ичерге коридоргъа чыкъдым. Ол джыллада радиокомитет Черкесскени тюз арасында, почтаны мекаямыны экинчи этажында эди Меннге дагъыда биреулен къошулуб, экинчи этажгъа чыкъгъан бачхычланы башында биягъы кёкдегилени юслеринден сёлеше тургъанлай, Марат келиб къалды. Леоновну ачыкъ космосха чыкъгъаны джангы берилген эди радио бла. Ол алкъын эшитмеген кёре эдим, тамам бек къууанды.

- Джашларыбыз кёкге учдула, бу джолгъула уа “кемени эшигин” да ачдыла, Леонов тышына да чыкъды, бизде уа космосха аталгъан бир джыр да джожду, - деди Къочхар улу.

- Нек этмей тураса да джыр, - деб мен сорууну кёндеден салдым. Ол кёзюулеге биз иги танышла болгъан эдик. Марат менден таада болгъанлыкъгъа, тенглеча эди арабыз.- Не, ауузунгу джабдыммы? – деб къошдум, джууаб бермей, мурукку этгенинде.

- Дурак, сен сёзле джаз да, мен макъам салмасам, джабарса ауузуму, - деди.

- Назмула музыкача алай “тынч” джазылмайдыла, - деб аны ишин да, кесин да кемситгенча келтирдим.

- Джашла, сёзню къоюугъуз да, ишни къолгъа алыгъыз! – деди ол ючюнчю, къатыбызда адам (къайсы болгъанын эсиме тюшюралмайма). - Бу хорлам бла байламлы бир джыр амалсыз керекди, - деб къатыбыздан джанлады.

Мен джанымдан блокнотуму алдым. Къууанчым джюреги-ме сыйынмай тургъаны ючюн болур эди, онеки тизгинни талай минутну ичинде джаздым да, Маратны къолуна тутдурдум. Ол эки-юч кере окъуб чыкъды. Сора бир кесекни шум болуб турду да, къагъытдан кёзюн алмай мурулдай тебреди. Талай минутдан ол мурулдагъанына назму тизгинлени да къошуб, ачыгъыракъ айта башлады. Алай эте туруб, базыкъ ауазын сахнада чыгъарыб, джырны келмеге къойду. Ол джыллада радиокомитетни къуллукъчулары олтургъан беш-алты кабинетден адамла коридоргъа атлаб, “не этгенлигигизди”, дегенча бизге къарадыла. Аллах джырларгъа ауаз бермегенин унутуб, мен да къошулгъан эдим да, экинчи этаж саудан да бир

тюрлюле зынгырдай эди. Бир-бирле ишни кьаты заманында эслерин бёлгенибизни онгсунмагъанларын ангыладыкъ. Башхала да безий, тели-мели эте тургъаннга санаб, ызларына ышара-ышара кирдиле. Ол кёзюуледе музыка бёлюмге тамада Эбзеланы Шахарбий эди да, кьатыбызгъа келди.

- Неди бу дауур-суююр?! – деди хыны этгенча. – Эсириб, кесигизни тыялмай эсегиз, кьорагъыз былайдан. Сау эсегиз, студиягъа келигиз! – деб ючюнчю этажны бачхычларындан ёрлеб тебреди.

Ол джыллада радиокомитетни фонотекасында джырла бек аз эдиле. Къарачай джырланы бары да Шахарбий дыгалас этиб, аны башчылыгъы бла джазылгъан эдиле да, музыкаларын толу биле эди, эшта, кьайсы бирини да бир кьауум сёзлери – тизгинлери эсинде болур эдиле. Энди уа башха макъамны эшитгенине, кьайдам, “космонавтла”, “космос” деген сёзле кьошулгъан айтымла да чалышхан болур эдиле кьулагъына. Бир джангы зат джаратылыб кьалса уа, деб умутчу болгъанын ангылаб, ызындан атладыкъ.

- Хы, энди хайда, “ёкюрюгюз”, - деди да, пианинону аллына олтуруб, тиеклерине бармакъларын салды.

Мен “ёкюргенни” кьоюб, бир джанына турдум. Марат аны кьатына сюелди. Бу джырлаб, ол да пианинода согъуб башладыла. Талай кере башындан аягъына дери джырланды. Сора Шахарбий, студияны уллу терезесини ол джанында бёлмеде операторлагъа пленкагъа джазаргъа буюрду да:

- Бар да къарачайлыланы джыйыб кел! – деди меннге.

Марат бла юй бийчеси Зоя. Кабардинка ансамбли солистлери. 1965 джыл.

Къарачайлыла болуб да, менден сора төртеулен бар эдиле: бизге башчылык этген Байрамкъулланы Алибек, редакторла Шаманланы Медиха бла Гогуйланы Хауа, дикторубуз Болурланы Люба. Биз баргъаныкъда, джырни пленкагъа джазыб бошай тура эдиле. Шахарбий бла Марат да, студиядан чыгъыб, алайгъа келдиле. Барыбыз да тынгыладыкъ. Ол темагъа бизде да, башха миллетледе да джыр болмагъанын айтдыла, джаратханларын да билдирдиле, радиону фондуна алыргъа тыйыншлы кӕргенлерин да чертдиле.

- Бу хар кимни эси космосха кетиб тургъаны бла къарачайча бериулени бюгюн муну бла башлайыкъ, - деди Алибек. Башхала да ол айтханнга разы болдула.

Ол кюн “Черкесскеден селешебиз”, дегенден сора джыр берилди да, къысха хапарла аны ызындан башландыла. Не ары дери, не андан сора бир джыр къысха (джангы, десек тюздю) хапарланы аллына тюшюб, эфирге берилмегенди. Аллай джорукъ джокъду.

- Бюгюнден ары мен сени кесиме придворный поэт этеме, - деди Марат, чачыла тебрегеникде.

Арадан талай ай озгъандан сора, ашыгъыш джазылгъан тизгинле поэзиядан узакъ болгъанларын ангылаб, макъамгъа джангы сӕзле джазаргъа муратым болгъанын нӕгерлериме айтдым. “Аны къой да, башха ишлеринги эт, бу ол къууанчыбызны шагъатыча турсун” – дедиле. Алай болса да, талай джылдан бир къауум джерлерине кӕз джетдириб, дагъыда бир куплет да къошуб, джангыдан джаздыргъан эдим. Энди ол тюрленнгени бериледи радио бла.

Джырланы репрессиясы

Мен а Маратха экинчи джырыбыздан сора атадым “придворный композитор” деген атны. Бу джырни чоту “Космонавтлача” дженгил, тынч болмады. Ол заманлада быллай затла бла байламлы болумну, Марат чыгъармаларына къалай къайгъыргъанын ангылатыр ючюн, аны хапарын да къысхача айтмай къоялмайма.

Бизде кърал тамалда къуралгъан не ансамбль, не бир уллу хор къалмагъан эди джетмишинчи джыллагъа. Ол себебден къарачайлыладан, башха миллетледен да талай джырчы, тепсеучю Къабарты-Малкъаргъа кетиб, анда ишлей эдиле. Марат

да аланы бири эди. Анда радио бла телевидениени хоруну со-
листи эди. Мадар табханына кёре, бери келгенлей тура эди.
Радиога кьайтмай а кетмей эди. Хар келгени сайын малкьар-
дагыла, бизникиле этген болсала да, бир-эки джангы джыр-
ны пленкага джаздырыб келтире эди. Аланы арасында кеси-
ни джырлары да болуучан эдиле. Бизде аллай джукь болмагъ-
анлыкьга, ол республикада хорлары-зат бары да ишлей эди-
ле. Эжиулери, кьобузлары, башха музыка инструментлери джа-
рашыб эдиле. Ол халда джазылгъанлагъа миллет бек магъана
бергени себебли, Марат бек огъур ишни тындыра эди.

- Келчи, сени “Ана” деген назмунга кьаллай макъам салгъ-
аныма, кьалай джырлагъанларына бир тынгыла, придворный
поэт, - деди ол. - Бусагъатда джетгенме, юйге да бармай, бери
келе турама.

Ол кёзюуге радиокомитетге энчи, неси да джарашхан ме-
кям ишлениб, Черкесскени Комсомолец тийресине джыйылгъ-
ан эдик. Биринчи этажда эдиле пленкага джазгъан, тынгы-
лагъан джерлери да. Музыка бёлюм да анда орналгъан эди.
Тюшдюк экинчи этаждан. Эбзеланы Шахарбийни кабинетине
кирдик. Марат экибизни джырыбызны хапарын айтханында:

- Ненча минутну барады? – деб сорду ол.

- Юч минутдан артыкьны, - деди. Шахарбий бла мен бир-
бирибизге мыдах къарадыкь.

- Халыгъыз нек тюрленди? – деб алгъын келтирген джыр-
ларынача кьууанмагъаныбызны ангылагъанын сездирди.

Кьууаныр зат а джокь эди бу джол. Радиокомитетге экин-
чи тамада болуб бир онглу адам келген эди. Неси да алама-
ашхы, алай а джырла эки минутдан аслам болсала, тынгылагъ-
анланы эрикдирген этедиле, деб алайын тутхан эди да, талай
кюнден бери ол кебге сыйынмагъан чыгъармаланы (Москва-
дан джиберилген орусчаладан кьалгъанланы) кеси башчы бо-
луб, кьоратдырыб бара эди. Маратха аны айтдыкь.

- Алай болургъа мадары джокьду, - деди ол. – Эски халкь
джырладан бири да, джангыланы асламысы, аны излемине ке-
лиширик тюлдюле.

- Биз да хапарлыбыз андан, сёзюбюз чапыракьдан ётмей
турабыз, - деди Шахарбий. – Кючден пленкага джаздыргъан,
джыйгъан джырларымы джартысына джууугъу кьорагъанды.
Хы, да, Аллах айтхан болур, сал аппаратха, тынгылайыкь.

Тынгыладыкъ. Сора, башхаланы да чакъырыб, тынгыладыкъ. Макъамын, сѣзлерин, Джеттеланы Магометни джырлагъанын, къобузну согъулгъанын да джаратдыла. Аз заман алсын джыр, деб тургъан тамадабызны да чакъырдыкъ. Ол да джугъуна сѣз табмады, эки минутха джыйыгъыз, деди да кетди. Джарашыб тургъан пленкадан бир куплетни, къобуз кеси согъулгъанны да къошуб, къоратыргъа керек болду. Радиокомитетни уста операторлары хар сѣзню къыпты бла башха-башха кесиб, артда бир-бирлерине да джалгъай эдиле. Бу джол а, бизден хайыр джокъду, деб симсиредиле. Алай болса да, оноулаша, къореше кетиб, ол куплетни да, къобуз сокъгъанны да къоратдыла. Не келсин, дагъыда онбеш-джыйырма секунд эсе да, эки минутдан артыкъ болду. “Ол кесек зат ючюн тыйгъыч болма”. – деб тамадагъа барыбыз да джалыныб, къюден алдырдыкъ фонотекагъа.

- Сен мени придворный композиторум болургъа излей эсенг, мындан ары музыкангы созуб, эки минутдан артыкъ этме да, дженгилирек барма къой, - дедим Маратха, тамаданы кабинетинден чыкъгъаныкъда.

Тамам ачыуланыб эди да, меннге да къолун силкиб, экинчи этаждан энишге айланды. Арта-артда да: “Джырда андан суюген куплетим джокъ эди, аны алыб атханыгъызны ачыуу бурнумдады”, - деучен эди.

Багъалы коньяк

Нальчикден джырла келтириучю Марат дауурбазла да келтириб башлады. Ала бизге тюл, джарыкълыкъ юйлеге бек керек эдиле. Ол джыллада, алакат болмасала да, къобузла аслам эдиле. Дауурбазла чыртда джетишмегенлери культура учреждениелени бек джунчута эди. Аны себебли, энди радиону къуллукъчулары тюл, ала сакълай эдиле Къочхар улуну келирин. Анда тюкенледе-затда сатыла болурла, бу да аладан алыб, былагъа табдыра болур, деб эс бѣлмедим. Ол тѣгерекде да ала болмагъанларын, иш этиб, юрениб, кеси этиб башлагъанын артда билдим. Къарачай-Черкесияны радиокомитетинде хор къуралыб, Марат да джуртуна къайтыб, анда солист болуб ишлеб башлагъанында, аны къолу неге да джарашханын, джырла этгенден, джырлагъандан, тепсегенден сора да, кѣб тюрлю

затда чемерлиги болгъанын ангыладым. Мал сояргъа, аны юлюшлеге бѣлжурге, тишлик-зат этерге да андан устагъа мен хазна тюбемегенме.

... Юйде эт бошалгъан эди да, къой алыб келдим. Черкескени арасында беш этажлы юйню арбазында тюшюрдюк да, алайда терекчикге тагъыб, кѣзюю анга чыракъ ийиб симсиредим. Ким болса да кесибибизни джашладан бир таныш озар, деген умут бла келтирген эдим былайгъа ансы, кесими мал сойгъандан хапарым джокъ эди. Не бек оюмсузлукъ этдим, хоншу элледетанышланы бирине джетиб, сойдура келсем боллукъ кѣре эдим, деб кесими хыртха ура тургъанлайыма, Маратны эслеб къойдум. Дженгил-дженгил атлаб баргъанындан къайры эсе да бек ашыкъгъанын да ангыладым. Таууш этдим. Къайтды.

- Мынга оноу эте бар, бычакъ чыгъарайым, - деб фатарым таба атладым.

- Заманым джокъду, ашыгъама...- дегенча, ызымдан бир затланы айтды, ала мени къулагъыма кирмедиле.

Бычакъ алыб къайтдым. Анам да ызымдан чыкъды. Юйде экибиз эдик. Марат аны да къучакълады, эркелетди, къойну да бойнун тартды.

- Мындан арысын кесинг этерсе, - дей малны арт аякъларын тутду. Мен да ал джанындан кѣлтюрюб, кухнягъа элтдик. - Асият, сау-эсен ашагъыз, - деди да анама, эшик таба айланды.

- Къайры ашыгъаса? Джангы этден бисмилля эте барырса, - деди анам. - Муну да мал союудан хапары джокъду...

Анамы ол экинчи айтханын чыртда онгсунмадым. Марат хыликке этиб, бир джыйылгъан джерлерибизде-затда айтыб, азаб бериб турлукъ эди. Кесим да кѣб болмай аны юсюнден бир тюрлю хапарланы джайгъан эдим да, тиш къысыб тура эди.

- Анам, мен сойгъан къойла былайгъа тюшселе, арбазгъа сыйынныкъ тюл эдиле, - дедим. - Ишинг къаты эсе, джарсытма.

- Къаты болуб къатылыгъы джокъду, биреу сакълаб туралы, - деди, меннге сынчыкълаб къарай. - Башлай тур, сѣзню къысхаракъ эталсакъ, къайтырма.

Сагъатдан артыкъны кюрешиб, къойну бир джаныны терисин айырдым. Ол бир джанын башлардан алгъа, солугъан да этейим, кофе да ичейим деб, терими да сюртюб, белими тюзете тургъанлайыма, Марат кирди.

- Сен къарачайлы да тюлсе, эркиши да тюлсе, - деди да, анам

намаз этерге бѣлмесине чыкыгъан эди да, ауазын энишге этиб, дагыда талай “ариу сѣз” айтды.

- Кимни башы ишлейди, кимни кѣоллары ишлейдиле, - деб “чимдерге” умут этдим, айтханыма магъана бермеди.

Ол бир джанына айландырыб, терисин аллыкъ болур, деб тура эдим да, алай этмеди. Кѣойну ичин джарды да, болгъан-ны бери кѣотарыб тебреди. Сора, кѣалайларын, кѣалай алгъанын да иги кѣралмай кѣалдым, таба бла бир затны туурады да: “Кѣууур!” – деб буюрду. Бу “кѣыйын ишден” кѣутулгъаныма кѣууаныб тургъаным бла аны бу этгенине суу кѣуйгъанча болдум. Кѣууурулгъаннга “нѣгер” да керек эди. Кесим хазна ёч болмагъанлыкъыма, келген, кетген кѣурумай эди да, юйде эки-юч тюрлю ички болуучан эди. Бюгюннге кѣарагъанча, джангыз бир шыша кѣалыб эди. Ол тургъанлы джылдан артыкъ бола эди. Дербент шахарда бир джыйылыугъа баргъанымда алыб келген эдим. Ичи кѣалай болгъанын ким биледи, тѣгерегирек, тышы бир ариу оюуладан толу, хан кѣонакъ келсе да, тепсиге салырча коньяк эди. Ол джыллада тыш кѣралладан бизни тюкенледе джукъ джокъ эди, бу Дагъыстаннга кѣалай келгенин да билмейме. Бир тамам уяллыкъ адамыма болмаса, аны Маратха салыр акъылым джокъ эди. Тѣгерегибизде тюкенле болгъанлыкъгъа, ашхамда ала сатмай эдиле.

Мен ол сагъышланы этген кѣзюуде Марат кѣойну союб да, санлаб да, юлюшлеча ууакъ этиб да бошады. Барына да он-онбеш минут кѣорагъан болур эди. Табадагъы алкъын бишмеген эди да, анамы бѣлмесине кириб, экиси ушакъгъа сингдиле. Бир заманда экибизни “Ана” деген джырыбызны джырлагъаны эшитилди. Аягъына дери джырлады. Анамы алгъыш этгени кѣулагъыма келди, бизни бла тепсиге олтурлукъ тюл эди, Марат кеси кѣайтды. Мен да, табаны столгъа салыб, ётмек кесиб тура эдим. Олтурду да, бетиме кѣарады.

– Кѣарасанг, кѣарамасанг да, джукъ джокъду, - дедим.

- Сен болгъан джерде суу джюрюгенине да сейирсинеме...

Мен ол шышаны хапарын айтдым да:

- Тамбла эки шыша аракъы не коньяк алыргъа айтама, муну кѣой, - дедим.

- Тамбла мен сеннге алырма, - деди. - Мен да ичкини сюймегеними билесе, алгъыш этерге бирер рюмка кѣуй да, кѣалгъанын кѣоярса.

Къоймадыкъ. Аны да аз-аз тарта, культураны, искусство-ну юсюнден ушакъ эте, кече арагъа дери къалдыкъ. Ол ингир да бек багъалатхан адамларымы бири бла ашыргъан, эм насыблы кёзюлерими бири болуб озду.

Адамлыкъны шартлары

Марат уллу, саубитген, токъ джаш эди. Былай къарасанг, деудю, деб къоярыкъ эдинг. Аллай адамла хазна джукъгъа эс бёлмейдиле, кишиге къайгъырмайдыла, къатыджюрекледиле, кеслерине базгъанладыла, дегенлени эшитгенме. Ким къалай эсе да, Марат алай тюл эди. Джумушакъ джюрекли, джууаш, илеш, джарыкъ, башханы джарсыууна къыйналгъан, кимге да болушургъа излеген, бир-бирде сабийча, кесине эс бёлдюрюрге, таб джазыкъсындырыргъа да огъайы болмагъан джаш эди.

... Бир бек суукъ къышда-затда ангинасы тутхан болмаса, арт джылларына дери джугъум ауруйду, деб эшитмегенме андан.

Маратны творчество ингири. Сахнада. 1995 джыл.

Къайсы джылны къышы болгъаны эсимде тюлдю, суукъ онгубузну алыб тохтады.

Ол заманда бизни кабинетибиз радиокомитетни ючюнчю этажында эди. Хор да этажны эки уллу бёлмесинде юрене эди

джырларгъа. Бир джерде болгъаныбыз себебли Марат, ишге келе, ишден кете, солургъа тохтагъан сагъатларында да бизге кириб, селеше, чам-накъырда эте, бир-бирибизни хыртха ура, безий туруучан эдик. Не эсе да эки-юч кюнню кёрюнмей турду. Ауругъан хапары чыкъды да, барыб кёрюрге керек эди, дегенле болдула, анга не боллукъду, деб кюлгенле да болдула. Алай эте чачылдыкъ да, экинчи кюн бир тюз хапар билейик, дей теб-регенлей, кеси эшикден кириб къалды. Юсюнде тону бла пальтосу болгъанын унутханма, аны да джагъасын ёрге этиб, бир тюзкю, къалын боюнлукъну да бойнуна кысыб, тамагъы тутхандан ауазы да кючден чыгъа, туурамда шиндикге олтурду. Кабинетде эки-юч адам не болгъанды, къалайса, дегенча соруулары бердиле. Мен бу джол кесин тутханын джаратмагъан эдим да, барыбыз да, алай кибик этсек “оюлуб” къалыр, деген къоркъууда сансыз къарадым.

- Бу ангина чыртда чыртда онгуму алыб къойду, - деди ол. – Туура былай тутмаучан эди. Не этерге билмегенимде, ауузму да кашнем бла джабыб, температурам да болгъанлай, юйден чыгъыб келеме. Кёремисиз, кючден селешеме.

Джан аурутурукъдула, эс бёллюкдюле, джазыкъсынныкъдыла деб, аллай “джылыу” излеб эте эди бизден. Къалгъанла аны оюмуна келише теб-регенлей, мен да къошулдум сёзге:

- Бу къыйналыб тургъанынг бла мени сенден бир тилегим барды, - дедим. Аллай дарман ич, кесинги былай сакъла, дегенча бир оюмлу, джарарча затланы айтырыкъды, деб бетиме къатды. – Не этерик эсенг да, бусагъатда тыныб къалма. Былай къаты сууукъда, сенича ауур адамны “ашыргъан” бек къыйын тиерикди. Бизни джазыкъсын, джылыугъа дери аякъ тире.

Бир кесек джарыса, деб айтхан эдим да, болмады. Кёлү къалыб кетди. Бу джолгъа дери, андан сора да бир-бирибизге кёлүбюз къалыб билмейме...

Хорда джырлагъанла джыйырмагъа джууукъ адам бар эдиле. Эркишиледен Маратдан тамада джокъ эди. Башха коллективледеча, хорда да, саулай радиокомитетде да ишни, урунуу джорукъну, къайдам, ол сагъатда фатарла, машинала да бере эдиле да, аланы юлешиюну юсю бла чурумла чыгъыб, даулашыула да болур ючюн къалмай эдиле. Аллай кёзюуледе джырчыларыбыз Маратны ауузуна къарай эдиле. Ол профсоюз комитетге членнге сайланганлай тургъаны себебли, аны тиклик-

леге къарагъан, сюзген джыйылыулада да былай болургъа керекди, деб, кёб кере кългъанлагъа сёзюн айыртханына шагъатлыкъ эталлыкъма. Хордан комитетни тамадаларына, Къарачай-Черкесияда джарыкълыкъ бёлюмге, культура учреждениелеге келечиге джюрюучю да ол эди. Муну бла мени арабыз аманнга кетсе, артда кесиме табсыз болур, дегенча джукъ эсине келмеучен эди, нёгерлерин джакъларгъа джетсе. “Аны алайда терслиги джокъду”, “анга ол керекди, мынга бу керекди амалсыз”, - деб, джууаблы адамланы джагълаларына “къадалыб” къала эди. “Тур ёрге”, - десенг, кимге да къолундан келген бла болушургъа хазыр эди, алай а кимден да бек нёгерлерине джан аурута эди.

Ол джыллада, радиокомитетники болмаса, саулай областда да джокъ эди хор, районлада суратлау коллективле болмасала. Анга башчылыкъ этгенле башхала эдиле, алай а тамалын салгъанланы бири, бегиуоне, джарашыууна эм уллу юлюш къошхан да Къочхар улу эди. Аллай бир да сые эди бу коллективни. Аны культура джашауубузда магъанасын джууаблы къуллукъчулагъа сингдириб да кюреше эди. Къуллукъчула дегенлей, не уллу къуллукъчуну, устазны, тюз ишчини, колхозчуну къатында да кесин бирча тута эди. Биреуню кёлюне джете деб, тегерегине айланыб, кукаланыб кёрмегенме. Бир къауум творчество къуллукъчулача, кесин хар джерге уруб, эс бёлдюрюр джанындан дыгалас этиучюледен тюл эди. Хорну юсюнден айтсам а, ол да, аныча, кёбле да къоркъгъан къоркъуубузгъа тюбедик. Артда ачха къытды-зат деб, бир сылтауланы табыб, джырчыларыбызны чачыб ийдиле. Ол бек оюмсуз иш болду. Не алапат джыр этген да, кеси джырлай билмей эсе, бусагъатда ол чыгъарманы профессионал дараджада телевидение бла, радио бла берилиб турурча джаздыраллыкъ тюлдю. Кеслери джырлагъанланы кёбюсю да халкъны джюрегине джол табалмайдыла. Кимни ауазы, кимни усталыгъы, не этилген эжиу, не согъулгъан къобуз тыйыншылысча болмаса, не алапат джыр да миллетге джайылмайды. Хорну къуругъаны культурабызны ёсдюруге бек чырмау болду. Джууукъ заманда аллай коллектив къуралыр, деб айтхан да къыйынды.

... Башында чертгенимча, илеш, ким бла да тенгликни, шохлукъну тутаргъа излеген, ачыкъ кёллю адам, ол шартланы тамалында бир халиси бла бизге, аны онгундан алыргъа,

къозгъаргъа, чам этерге табыкъ чыгъарыб къоя эди. Ол да неди десегиз, танышларына тюбегени сайын къучакълаб, ий-накълаб, хар къайсысына къор-къурман болуб туруучу эди. Эркишилени сан бири къала эсе да, тиширыуланы алай этмей ычхындырмай эди. Тюзю, ол халисин биле эдиле да, тиширыуланы асламысы андан алгъа кеслери къучакълай эдиле. Айтханыбызгъа улуу магъана бермесе да, биз: “Аны эри сенден бошайма деб айланады”, “муну анасы къатынла джыйылгъан джерде сеннге айтмагъаны къалмагъанды”, “ол къыз бу телиден къалай башымы алыргъа билмейме, дегенди” - дегенча сёзлени бир-бирибизге шагъатлыкъ эте, айтханлай тура эдик. Ол затланы эсге тюшюре, энди сагъыш этеме да, дуниядан эртде кетериги себебли, хар кимден тансыгъынгы ал деб, Аллах алай буюруб, аны бла эте болур эди, деген оюмгъа келеме. Джандетли боллукъ, кеси къозгъаб, чамы-накъырдамы бла азаб бериб тура эди да, ол зауукъ джыллада биз да аны онгун алыргъа излей эдик. Бир джолда тамам «кёл кенгдиргеними да» айтмай къоялмайма.

Кечериксиз, мен юйленнген сагъатда тойда да болду, ол кесин къонакъгъа санамагъанлыкъгъа, ючкекенчиле сыйлы къонакъча кёрюб, төгерегине да айландыла. Бийчени биринчи кере анда эсledi. Черкесскеге джыйылгъаныбыздан сора, шахарда къайры эсе да барыргъа автобуса тохтаучу джерге чыгъыб тургъанлайыбызгъа, Марат келиб къалды. Мен аллыма атлагъан болурем, къайдам, биринчи мени къолуму тутду да, экинчи аны бла саламлашды.

- Марат, сен мени былай нек сыйсыз этдинг, нек сындырдынг? – дедим кюлмей-ышармай.

- Не болгъанды? Не этгенме? – деб, сескекли болуб сорду.

- Шахарда тиширыуланы барын да къучакълайса, мени бийчем аланы барындан да аманмыды? Нек къучакъламадынг? – деб, керти да бир терслик этгенча, хыны сёлешдим.

Маратны ол кюнча джунчуб кёрмеген эдим. Къызарыб, ауузуна сёзю келмей, бир кесек турду да:

- Вот дурак! Вот дурак! – дей, джанлаб кетди.

Артда бир олтургъан джерде ол хапарны айтыб, Марат кеси:

- Бу адам тюлдю... Бу телиди... Мынга ышанмагъыз! – дечуен эди.

Зарлыкны ууу

Кёчгюнчюлюкню кыйынлыгы бла ол да, кёблеча, окъуб, билим, усталык алыргъа мадар табмай кялгъан эди. Аллах берген уллу фахмусуна дагъан болурча, музыка инструменгледе согъа билгени, бу тутхан иши бла байламлы училище институт дегенча джукъ бошагъаны джокъ эди. Артда нота лагъа юреннген эди, алай а кыйналыб джаза эди. 60-чы – 80-чы джыллада Къарачайда, Черкесде, Абазада, Ногъайда музыка джазгъанладан алгъа уруб кетген болмай, бирчаракъ эдиле. Ол кёзюледе телестудиябыз джокъ эди да, чыгъармаланы миллетге джайгъан радио болуб, ала бизни юсюбюз бла ёте эдиле эфирге. Аны себебли, “ол этген джырдан, музыкадан сеники, меники игиди”, дегенча кым-тымла эшитиле тебрегенлерин бегиталлыкма.

80-чы джылланы аягында кимни кяаллай мысхал тартханы ачыкъланды. Къарачай-Черкесияда, андан тышында да атлары айтылгъан эки-юч композитор чыкъдыла да, аланы да бири Марат болду. Зарлык кёлеккебизча айланады да, аны сыйын тюшюрю, абындырыр дыгаласлагъа кирдиле бир кяауумла. Джырларына, кесин джюрютгенине сёз табар мадарлары джокъ эди да, музыка джанындан окъууу, билими джокъду деб, ол чурумну баш сёгюмге салыб, кемситирге, халын бузургъа кюрешиу башланды. Кишиге хыянаты, зараны болмагъан, кеси да ёхтем адамгъа аллай кыйгъыла ауур тийдиле. Бу мен хапарын айта тургъан заманда джырладан сора да, кантата, сюита дегенча уллуракъ, кыйын музыка чыгъармала джаза эди, аланы тюрлю-тюрлю оркестрле согъуб да башлагъан эдиле. Анга зарланган кяауум ол джетишимлерин а чыртда кёлтюралмады. Артда “Айтуугъан – Къарчаны кызы” (сёзлери Шаманланы Медиханы) деген балети Краснодар шахарда, Черкескеде, тыш къраллада да кёргюзюлюб, къарагъанла бек джаратыб, басмада да аны махтаб, статьяла чыгыб, композиторгъа уллу сый берилгенинде, аланы “кёюнларына от тюшюб” кяалды. Аллай магъаналы, деменгили зат джазгъан бизни республикадан биринчи адам эди Марат. Барыбызны да атыбызны айтдырды, культурабызгъа уллу юлюш кёшду, бизге да джол кёргюздю деб, кёууаныр орнуна ол санагъатда ишлегенле, “муну аллай болуму джокъду, кимле эселе да бо-

лушхандыла”, “къайсылагъа эсе да улху бергенине сѣз джогъ-ду”, “кеси джазмагъан эсе да, билмейбиз”, деб ѳтюрюклени джайыб кюрешдиде.

Маратны аллай ачхасы болмагъанын, не улху хазна къуй-санг да, быллай чыгъарманы биреу биреуге бермезлигин, иш, таб, алай эсе да, бу ол ишни этмезлигин миллет ангылай эди. Не келсин, сѣзню, къайгъыны излегенлени ауузларын джабар мадар джогъ эди. Не этгенибиз да, кесине къыйналма, эс бѣлме, зарлыкъ эндиге дери да бола келгенди, мындан ары да бол-лукъду, “джеталмагъан джер тырнар”, деб къарачайлыла бош айтмагъандыла, деген оюмланы сингдирирге кюреше, ариуну басыу эди. Аны кеси да ангылай эди, тѣзалмай эди ансы. Ары дери да джюрегинден эки-юч кере больницада джатыб чыкъ-гъан эди. Алгъын барыбыздан да сабыр, басымлы джаш, ол затланы чурумлары бла бир кесек дженгил болгъаны да таны-ла эди. Унутмагъан эсем, балетин кѣргюзген кюнлерини бирин-де болур эди дейме, соруу-затмы берилген эди, кеси сѣз арада-мы айтды, сахнадан: “Кесим джазгъанма”, - деб тауушун да кѣлтюрюб, джюрексиниб, хыны айтханы бюгюн да къулагъы-ма келеди. Мынга тамам татыгъанды, Аллах сакъласын, дей чачылгъан эдик талай тенги. Ол къоркъуубузгъа да тюбедик. 1997 джыл январны биринде, хар ким джангы джылны къууан-чын этген заманда ауушду, джандетли болсун. Ол бушуу ха-парны эшитиб, алайгъа келмеген болмаз эди шахардан да, узакъ, джууукъ элледен да. Республиканы тамадалары да джет-ген эдиде. Бек кѣб адам джыйылыб, Юбилейный элни ол джа-нында, шахарны джамагъат къабырларында асырадыкъ.

Окъуучугъа сѣзюм

Окъуучуну бу быллай бир затны джазыб, аны джашау джо-лундан хапар айтмады, чыгъармаларына багъа бермеди, дери-гин билеме. Биографиясы басмада чыгъа, радио бла бериле тургъанды, юбилейлеринде, творчество ингирлеринде да кѣб-ле эшитгендиде. Ол себебден терен кирирге излемейме, талай сѣз бла эсигизге салайым.

Марат 1935 джыл Микоян-Шахарда (Карачаевск) Хусей бла Къарачыкъны (къыз тукъуму Байчораладан) юдегилеринде туугъанды. Айтханымча къазауатны, кѣчгюнчюлюкню ууу бла,

кеси тенглилеча, сабийлик, джашлыкъ къууанчланы кёрмей ёседи. Окъуб, фахмусуна, болумуна кёре уллу билим алыргъа онг тюшмей да ол чурумла бла къалады. Эшта, аны ючюн огъуна артыкъ магъана бере болур эди сабийлерин окъутургъа. Юйдегисини уллусу Фатима бла джангыз джашы Хусей, технология институтну бошаб, бирер джерде ишлейдиле. Гитче къызы Зарема, медучилищеде билим алгъандан сора, уллуларыча технология институтда окъуйду. Бары да Черкесскеде джашайдыла.

Чыгъармаларына тинтиу халда къараб, аланы юслеринден аслам хапар айтыуну керексизге санадым. Барыгъыз да эшитгенсиз, эшитесиз, мындан ары да эштириксиз. Джырларыны, балетини, башха музыка чыгъармаларыны юслеринден сизни оюмугъузну билеме. Мен айланган, мен джюрюген джерледе, ол зар джюрекле болмасала, алагъа хазна сёз табханнга тюбемегенме. Кесигиз бек суйген, багъалатхан затланы юслеринден мен да махтау сёзле айтыб тебресем, “чайнаб къабдыргъанча” боллукъду. Саулай да алыб айтсакъ, джюз бла джарымгъа джууукъ чыгъармасы барды. Мен башында сагъыннганланы тышында да, Къумушну огъары джанында къарнаш къабырлада согъулуб тургъан реквиемни да Марат джазгъанды.

Алайын джарашдыргъан сагъатда, белгили композиторланы арасында конкурс къураб, барындан да мунукъун сайлаб алган эдиле.

Биз радио бла, тойлада, къууанч джыйылыулада, суратлау коллективлени концертлеринде эшитген джырларын энчи алыб къарасакъ а, ала къарачай, малкъар, Ставропольени орус поэтлерини назмуларына этилгендиле.

Хар адам кеси бир дунияды. Джер джюзюнде не джаны бла да халиси, энчи шартлары бирча экеуленни табхан бек къыйынды. Биреуню юсюнден хапар билирге тебресек, неден да алгъа, ол къаллай адамды, деб сорабыз. “Ол аламатды”, “бу аманды”, - деб, чорт кесген, кеси терен адам болмайды. Адамны халиси джюз тюрю затдан къуралады. Аланы эм башлагъа саналгъан талайыны къалай болгъанларына кёре айтыргъа керекди “ол былайды”, “бу алайды”, деб не онглу, не онгсуз, не билимли, не билимсиз адамгъа да. Мен ангылаудан, сёз адамлыкъны (ол а дунияны ара багъанасыды) юсюнден баргъан сагъатда, кимни къайда ишлегени эсге алынмай, белгили оно-

учугъа да, тюз ишчиге да бирча къаралыргъа тыйыншлыды.

Ол оюмну тута, эсге тюшюрюу халда бек кёб тюбешиуле-рибизни талайын айтайым. Аланы хар биринде Маратны халисини энчи шартларын сезерсиз, анга кёре къаллай адам болгъанын билирсиз, къуру творчествосуна болуб къалмай, бу джанына да магъана берирсиз, деген умутда тыйыншлыгъа са-нагъан затларымы джазгъанма.

Къочхар улуну “Джюрекни ауазы” деб 80-чы джыллада чыкыгъан китабы барды. Джырларыны ноталары, алагъа по-этле джазгъан сёзле да басмаланнгандыла анда. Автографы бла саугъагъа берген эди да, китаб тапхамда тутама. Анга ат мен атагъан эдим. “Джюрекни ауазы” деб эди композиторгъа къыркъ джыл болгъан кёзюуледе мен джазгъан радиоочерк-ни аты. Китабы чыгъарны аллы бла, анга къаллай ат тыйын-шлы болур, деб айланнган сагъатында, ол бериудеги ат кели-шеди, дегенимде, разылыгъын билдирди. Алай бла ол ат ки-табха кёчдю.

Черкесскеде драмтеатрда Маратны концерти. Сахнагъа джууукъда теп-сей тургъан аммала. 1976 джыл.

Бу сиз окъугъан очеркни джазарны аллы бла бир къауум документлеге, газетледе басмаланнган, радио, телевидение бла берилген материаллагъа къараргъа керек болдум. Алай эте ке-либ, ол алгъыннгы очеркге да тынгылаб, бюгюн эсимде толу сакъланмагъан бир-бир затланы алыб, бери къошаргъа тый-

ыншлы кёрдюм. Радиокомитетге бардым. Фонотекада табмадыла. Сора кетиб, аны да, дагъыда сакъланыргъа буюрулгъан талай бериуню да комитетни артдагъы тамадаларындан бирини оноуу бла къурутуб къойгъанларын ангыладым. Эртдеги тамада джырла узундула, деген сылтау бла музыка чыгъармаланы “репрессиясын” бардыргъан эди. Бу не чурум табханын, къайсыладан бошагъанын билмейме. Керти дуниягъа кетген белгили адамларыбызны ауазларын эшитирге барыбыз да сюебиз, тансыкълайбыз. Аланы юслеринден джазгъанла да бирер затха баш магъана бериб къурагъандыла чыгъармаларын. Ол бериуле, радиокомпозицияла биреуню юсунден талай эселе да, туудукълагъа сакъланыргъа керекдиле. Аны радиокомитетге энди келлик тамадалагъа айтама. Мындан ары да аллай оюмсузлукъла этилселе, келир тёлюле онглу адамларыбыздан кёблени ауазларын эшитмезча, аланы юлгюлю джашау джолларындан толу хапарлы болалмазча боллукъдула.

Тюркден письмо

... 1998 джылны ал кюнлеринде Черкесскеде Международная орамны тогъуз этажлы уллу (№ 176) юйню кенг арбазы адамдан толду. Алайгъа шахарны урунуу коллективлеринден, окъуу заведениелеринден, творчество ишлени тутхан къауумладан, районладан, башха шахарладан, элледен да келечиле келген эдиле. Республиканы баш тамадалары да бар эдиле. Бу къадар миллет, композиторгъа сый бере, ол кёб джылланы джашагъан мекамны къабакъ эшигини огъары джанында мемориал доска орнатыргъа джыйылгъан эди. Алгъаракъ келгенле къарай турур ючюн, алайгъа телевизор бла видеомагнитофон чыгъарыб, Марат бла байламлы затладан къуралгъан видеокассетаны салдыла. Асламысы къарачай-малкъар культураны халкъла арасы биринчи фестивалындан кадрла эдиле. Ол къууанча мен болмагъан эдим. Марат бла мени “Эгизле” деген чыгъармабызны биринчи кере хор къалай джырлагъанын да кёрмеген эдим. Ол кюн кёрдюм телевизорну экранында. Хорну аллында, анга къошулуб да джырлай, дирижёрлукъ да эте эди Марат. Ала бла да къалмай, музыкасы согъулгъан кёзюуледе тепсегени да ол болумгъа бир бек джараша эди. Къанатла битедиле да, учуб кетеди, дерча, алай джарыкъ, къууан-

члы, ёхтем эди. “Ма биз билген, биз таныгъан биз суйген Марат”, - деб кёбле айтдыла.

Митингде республиканы тамадалары, джууаблы кёуллукчула, джазычула, композиторла, тенглери сёлешдиле. Андан сора мемориал досканы юсюнден джабыу алынды. Маратны суююмлю тюрсюню ачылды. Алайдан къараб миллет бла саламлаша, ёлюмсюз джашаууну экинчи джарымын башлады...

Ол кюн ингир бола юйге келгенимде, Тюркден къарнашчыгъымы, поэт Аппаланы Адилханны письмосун окъуй тура эдиле. Мен да окъудум. Очеркни бошай, андан талай тизгинни да кёшаргъа излейме.

“Мадар бар эсе, Къарачай бла Малкъарны юсюнден джырыны сёзлерин бир ий.

Бери келгенледе аны толу билген джокъду.

Музыкасын бизде кёбузчула согъадыла. Джырда “Бир ананы эки джашыча” деген сёзле бардыла”. Музыкасы саудан да, сёзлерини бир-бир тизгинлери да Къара тенгизден ары ётгенликге, Адилхан да, ол айтыудан, Тюркде джашагъан башха ахлуларыбыз да аланы кимле джазгъанларындан хапарсыз эдиле. Мен экинчи кюнюнде “Эгизле” деген джырыбызны сёзлерин ары ашырдым.

1999 джыл.

Къарангы кечелени джарыгы

Байчораланы Умарны джашы Пазлий халкъыбызны белгили адамларыны бириди. Ишде джетишимлери ючюн анга КЪЧР-ни эл мюлкюню махтаулу къуллукъчусу, Россия Федерацияны эл мюлкюню махтаулу къуллукъчусу деген сыйлы атла аталгъандыла. Бусагъатда республиканы фермерлерине башчылыкъ этеди. Ол кёб тюрлю сынамладан ётген, игиликни, зорлукъну да кёрген, не тюрлю халгъа тюшсе да эс ташламагъан, кесине джол таба билген, къаджыкъмагъан адамды. Бюгюн аны

джашау джолундан хапар айтыргъа излейбиз.

Ушагъыбыз былай башланды:

- Пазлий, мен сени таныгъанлы отуз джылдан атлады, алай а искусствобузда да къыйынынг болгъанын кёб болмай билгенме.

- Мен да, башхалача, ол санагъат не къадар ёсерин, беги-рин излейме. Алай а ол джаны бла джукъ этгенме, деб билмейме.

- Да сора бу суратха къара. Аны меннге Гитче Къарачай районда культура бёлюмню тамадасы Хубийланы Алий ийгенди. Кёчгюнчюлюкню къыйын джылларында къуралгъан ансамблде джашланы, къызланы арасында суратха тюшюб тураса.

- Аны уа тюз айтаса. Бары да кёзюме кёрюнюб кьалдыла. Ылайда 1955 джылны аягы деб джазылыб турады. Унутмагъын эсем, андан алгъаракъ тюшген эдик суратха. Аны хапарындан алгъа талай затны айтыргъа излейме.

Биз Къазахстанны Мерке районунда эдик. Мал багъыучу уллу совхозну Маханда деб бёлюмю бар эди. Алайда джашагъанланы, ишлегенлени сабийлери ал башланган школгъа джюрюй эдиле. Мен төртюнчю классны бошаргъа, аны джетиджыллыкъ этдиле. Артда сегизджыллыкъ болду. Джетинчи классны айырмагъа бошадым да, сегизинчиге бара башладым. Джамбулда зооветтехникумну аты айтылыб тура эди. Аны махтауларын эшитгенимде, ары джарашырым келди. Ол джыллада “Похвальная грамота” деб бере эдиле эм иги окъугъанлагъа. Мени да джетинчи классдан алайым бар эди. Аны кёргюзгенимде, комендантны джумушамай мадары болмады. Эшта, биз билмегенликге, ол затланы юслеринден алагъа айтылгъан болур эди. 1952 джыл техникумгъа джарашдым. Анда билим алгъанланы баш окъуулары болгъан устала бла даулашыргъа хыйсаблары джете эди. Аны артда ангыладыкъ.

Дерслеге джюрюб башладыкъ. Биз бусагъатда суратлау коллективле дегенча затла ол джыллада да бар эдиле. Техникумда да къазахча, орусча тепсерге, джырларгъа, музыка инструментгледе согъаргъа юретген кружоклагъа джюрюй эдиле ол халкъладан джашла, къызла. Алайда концертле салыб, фахмуларын, миллет культураларын кёргюзюрге кюреше эдиле.

Бир джолда къарачай, малкъар джашладан талайыбыз ушакъ эте келебиз да, биз да аллай бир джукъ курайлсакъ иги боллукъ эди, дейбиз. “Ауузунг алай айтханлыкъгъа, сенден магъана боллукъ тюлдю, тюшюнг-тюнюнг да спортду”, - деди къайсы эсе да.

- Керти да алаймы эди?

- Хо. Техникумда спорт секцияла бар эдиле. Джангы окъуб тебренгенлей огъуна боксха юрене башлагъан эдим. Мен хайт деб тюзелиб, эришулеге къошулургъа хазырлана тургъанлай, элде орус хоншубуз, Пётр Афанасьевич, келиб къалды. “Атанг комендантдан ычхыналмай, мени ийгенди, - деди. – Ол бокс деген затны къатына бармасын, деб къаты айтханды”. Ол къалай билгенин, кимден эшитгенин, алай нек чарлагъанын сордум. Къайдан эсе да боксёрла келиб, биз джашагъан джерден

джашла да кьошулуб, эришиуча бир тюбешиулери болады. Башхалача, атам да къарайды. Алайда биреу атамы кёлуне джете ме деб: “Сени джашынг да ма былача боксёр боллукъ-ду”, - дейди. Ол адам ким болгъанын, мени секциягъа джюрю-геними къайдан билгенин хоншубуз джарашдырыб айталма-ды. “Бир-бири хамхотларын туюген – ол бизни юйдегиге келишген зат тюлду”, - дегенин билдирди.

Да алай эсе, дедим да, аны къойдум. Дженгил атлетикагъа кечдюм. Айырыб да талай тюрюлю узакълыкъгъа чабыу, велосипедле бла бардырылгъан эришиулеге кьошулуу. Окъуудан бош заманымы бары да ол эки затха джораланыб эди.

Ол кёзюде “Знаменитый перегон” деб, атына алай атаб, велосипедле бла Къазахстанны онджети (Алма-Ата да бирге санала эди) областыны командалары Джамбул-Фрунзе-Алма-Ата маршрут бла баргъан эдик. Джамбул областдан төрт джаш бла төрт къыздан, эм чыныкъгъанланы, эм усталаны айырыб, команда къурагъан эдиле. Мен да аллайланы бири болуб кьошулгъан эдим. Ючюнчю орунну алыб, къууаныб къайтхан заманыбыз эди.

Алай болса да, спортха кюндюз заман табылыр, миллет культура, искусство бла байламлы бир зат къурасакъ, ингир сайын джыйылыб юрене турур эдик, деб алайын тутдум. Комендатура унукъдуруб тургъанлыкъгъа, джангы джетген джашла анга учунуб къалдыла. Техникумну бёлюмлерине айланыб, башхалагъа айтыб, 1954 джыл къачны аягында джыйыла тебрedik. Тепсеуден, истемеден, абезекден, джырладан хапарым барды, дегенле келдиле. Мындан джукъ чыгъар дегенлерибизни айыра башладыкъ да, сегиз джаш бла джети къыз болдукъ. Къызланы арасында къарачай, малкъар, ногъай къызла да бар эдиле.

Айтхандан, джыйылгъандан эсе этген кыйын болгъанын ол кюн огъуна ангыладыкъ. Къобузчубуз джокъ эди. Джамбулда Бердиладан бир къыз къобузну ариу согъады, деб эшитиб, анга бардыкъ. Огъай демеди. Тышындан бизге кьошулгъан джангыз ол болду. Къайдан, къалай табханыбыз эсимде джокъ-ду, доулла табылдыла. Аланы къобузгъа, тепсеуге кёре къагъаргъа юрендиле джашла. Сен башлагъанса, энди кесинг ишни бардыр, деб мени тамада этген эдиле. Ишни бардырыр ючюн да, бизге бир кесек юретирча адам керек эди. Къарачай-малкъ-

ар тепсеуледен эм уста ким барды шахарда, деб сора кетеме да, Дудов Юра деб биреуню айтадыла. Ол кеси да белгили врач болгъанын билдиредиле. Барама анга. Хапарыбызны айтама. Бизни башламыбызгъа бек къууанады. Юч-тёрт кере келиб, нени къалай этерибизни юретеди, тепсеулени, абезекни, истемени да кёргюзеди. Аныча устагъа мен джашауумда хазна тюбемегенме. Хар бирибиз къалайда, къалай сюеллигибизни, не этеригибизни, сахнада кесибизни къалай тутаргъа кереклибизни да айтыб ангылатды. Андан сора кесибиз билгенибизни, эшитгенибизни къоша, ансамблни къураб бошадыкъ.

Бизге, кёчгюнчюлеге, суюгенигизча этигиз, деб къоярча заман тюл эди. Техникумну директоруну къазауатда да болгъан, хар нени да иги ангылагъан заместители бар эди да, анга: “Миллет културабыз, искусствобуз унутулуб тебрегенди, биз быллай ишни башларгъа излей эдик”, - деб айтхан эдик. Сыйы болгъан адам эди да, ол эркинлик бергенин эшитгенлеринде, джукъ айтхан болмады, репетициялагъа залны да теджедиле. Биринчи концертибизни техникумну окъуучулары бла устазларына кёргюздюк. Экинчи – педучилищеде. Бек суюуб къарадыла, махтадыла. Кийимлерибизге сейирсиниб эте болур эдиле, сахнагъа чыкыгъанлай огъуна, залда къол къагъыула башланыб къала эдиле.

- Кийимлени юйден, джууукъдан, танышдан джыйгъан болур эдигиз. Къамала уа?

- Къаллайла этген эселе да, бир-бирле къамаларын да алгъандыла кёчюрген кёзюулеринде. Излеб аланы табсакъ да, сыйырыб къоярыкъ эдиле бизден. Кесибиз агъачдан этген эдик. Тышлары бла да шампан шышаланы башларында джылтырауукъ къагъытланы ариу чырмаб, бегитген эдик. Залдан къарагъанла керти къамаладан айырыб танырча тюл эдиле.

Эки кере концерт кёргюзгенибизден сора, шахарны оноучулары эшитиб, бизге эс бёлдюле. Джамбул областны халкъларыны фестивалына къошдула. Биз биринчи орунну алдыкъ. Андан сора областны тышында да атыбыз айтыла башлады.

- Концерт программагъыз къалай къуралгъан эди?

- Тепсеуле, абезекле, истемеле. Юч-тёрт джырыбыз да бар эди. Орусча кесибиз джазыб, интермедиячыкъла да сала эдик. Алай бла концертибиз бир сагъат бла джарым заман ала эди. Фестивалда, башха коллективле бла бирге салыннган концер-

тледе талай номерни кёргозе эдик. Алагъа 20-25 минут заман бере эдиле.

Саулай Къазахстанны халкъларыны фестивалы боллугъу-ну юсюнден хапар джайылды. Бизни ары иерге оноу этилди. Не келсин, комендантны къолунда эдик. Техникумну устазы, кеси да профсоюз комитетни председатели Романов деб бир онглу адам бар эди. Ол шахарны, областны тамадаларын да болушдуруб, комендантдан бизге эркинлик алды. Алма-Атагъа бардыкъ. “Обруч” деб орус ансамбль биринчини, биз да экинчи орунну алдыкъ республикан къараулада. Ансамблибиз тау тепсеулени тепсеген сагъатда, залдагъыла асыры къаты харс ургъанларындан къобуз, доул тауушланы иги эшитмей, джангылыргъа джетиб, алай бошадыкъ программабызны. Экинчи кюнюнде бизни барындан да сайлаб, аскер гарнизоннга концерт кёргозюрге чакъырадыла. Бардыкъ. Аскерчиле бек разы болдула, бюсюреу этдиле, сыйлы къонакъланы ашыргъанча ашырдыла.

Алма-Атада юч кюнню тургъандан сора, кетерге вокзалгъа келдик. Бизни ары чакъыргъанла, биз кесибиз да билетлеге эс бёлмей къойгъан эдик. Келсенг аллайгъа кел, вокзалны ичи адамдан толугъа, кассалагъа джууукъ барыргъа мадар джокъ. Ол къууаныб келгенибиз бла бек салпыландыкъ. Тёрт джашха ачабызны бериб, аланы ичинде къойдум да, башхаланы алыб, тышына чыкъдым. Вокзалны кенг арбазыны тюз арасында концерт башладыкъ. Хы, тау кийимлерибизни да кийген эдик. Къобуз, доул, той тауушха, ол кийимлерибизге да эс бёлген болур эдиле, миллет къотарылыб чыгыб къалды. Адам кёбден кёб бола, алайы толуду. Джарым сагъатча бирни тепседик, истемеге бардыкъ, ойнадыкъ. Сора биз вокзалда къойгъан тёрт джаш, миллетни джырыб, кючден бизге джууукълашдыла, билетле алгъанларын билдирдиле. Биз да: “Спасибо за внимание”, - дедик да, поездге кетдик. Луговой деген шахарда темир джол Джамбул бла Фрунзеге айырыла эди. Бир сагъат бла джарымны сакъларгъа керек эди. Алайда, кесибиз оноулашыб, поездлени сакълаб, джунчуб, эригиб тургъан адамлагъа концерт кёргоздюк.

1955 джыл дагъыда бир кере республикан къараулагъа къошулдукъ Алма-Атада. Ол кёзюуледе кёчгюнчюлеге алай айланыргъа эркинлик джокъ эди. 1956 джыл берилди алай джюрюрге эркинлик.

- Ол джыл болур эди дейме, бизге, Талас областны Покровка элине, Фрунзе джанындан студентледен кьуралгъан бир ансамбль келген эди. Клубха адам сыйынмай, кече арасында экинчи кере да кьргюзген эдиле концертни. Аны сагъыннганым, башха джерледе да кьуралгъан болурму эдиле аллай ансамблле?

- Артда, башха республиканы окъуу заведениелеринде да бардыла, деб эшитген эдик. Биринчи биз кьурагъан эдик. Анга бир юлгю да келтирейим. Алма-Атагъа экинчи кере баргъаныкъда, бир малкъар джаш бла эгечи да бизге кьошулуб, тепсеб турдула. Ала айтыудан, Алма-Атаны тегерегинде, Узбекистанда да миллет ансамбль джокъ эди. Сора чечен джашла келдиле. Ала Къзахстанны культура министри бла ансамбль кьурауну юсюнден келише айланнганларын айтдыла. Аны бла селешейик да, сиз мында къалыгъыз, бир уллу ансамбль болурбуз, деб тиледиле. Биз унамадыкъ. “Биз да уллу Къарачай-Малкъар ансамбль кьурай айланабыз”, - дедик. Ала кьурадыламы, кьураялмадыламы, билмейме. Аны айтханым, бизни хапарыбызны газетледе окъуб, радио бла эшитиб, ансамблени къайгъыларын артда эте башлагъан эдиле къалгъан джерледе.

Ахыр концертибизни шахарны, областны тамадалары тилеб, Джамбулну ара стадионунда кьргюздюк. “Быллай бир адам бу стадионнга ёмюрде джыйылмагъан эди”, - дей эдиле кёбле. Бары да суюуб къарадыла концертибизге, сахнагъа чыгъыб, разылыкъларын билдиргенле да болдула джууаблы кьуллукъчуладан. Бир таб кийиннген къарачай киши да чыкъды. Къолджаулугъу бла кёзлерине ургъан джыламукулларын сюрте келиб, барыбызны да кьучакълаб-ийнакълаб эркелетди. “Ёсюгюз, ёсюгюз, ёсюгюз, балала!” – деди. Ол Токайланы Сейит-Умар, алгъыннгы Къарачай обкомну биринчи секретары болгъанын артда билдик. Анда да иги уллу кьуллукъда ишлей эди.

- Ахыр концерт деб нек айтдынг?

- Да биз техникумну бошагъаныкъда, хар кимни бирер джерге ишге ашырдыла. Алай бла чачылдыкъ. Мен кызыл дипломгъа бошагъан эдим да, андан ары окъургъа Москвада Тимирязев атлы эл мюлк академиягъа къагъыт бердиле. Аны да джаныма салыб, юйге бардым. Анабыз мында ауушхан эди. Анда биз кесибибиз кьоймайын, атабызны юйлендирген эдик.

Солдан ючюнчю Байчораланы Пазлийди. 1955 джыл.

Созарукъланы Залихат керти аламат адам болуб тюшдю бизни юйге. Ол бизге тёрт кърнаш кьошду. Биз анга ёге анагъа къарагъанча къарамай эдик. Ол да бизни, сегиз джашны, бирча кёре эди. Алай юретген эди да, балала барыбыз да бир атадан, бир анадан туугъанча сую эдик бир-бирибизни.

Юйде анам: “Артда бир Аллах айтхан болур, бусагъатда сабийле ууакъдыла, атанга болушсанг дурус эди”, - деди. “Тюз айтаса анам, юйдегилени къайгъысын этерге керекди”, - дедим да, Москвагъа берген къагъытларын ызына элтдим. Андан сора ишге къайры барырымы юсюнден сёлешдик. Республиканы юн чыкъгъан джанында “Партизан” деб бай колхоз болгъанын айтдыла. Ол башха кърал бла чекде орналыб эди. Эшта, аны ючюн болур эди, колхоз, джал тёлеген бла кълмай, финотделден да ай сайын ачха бериб турлукъларын айтдыла. Мен ары барсам, юйге узакъ да бола эди, комендантдан эркинликсиз юйден адам да келаллыкъ тюл эди меннге. Андан эсе, айлыгъы азыракъ болса да, атам, анам болгъан джерге, джууукъ мюлклени бирине иерлерин тиледим. Тауну тюбюнде Киров атлы колхоз бар эди. Андан биз тургъан джерге ат бла джарым сагъатха джетерге боллукъ эди. Аны айтханларында, разы болдум. Алай бла “казахская тонкорунная порода”, деб асыл тукъумлу къойланы тутхан мюлкге экинчи (младший) зоотехник болуб, урунуу джолуму башладым.

Джыл чакълы бирни ол къллукъда ишледим. Райкомну биринчи секретары Аскеров деб бар эди. Бир джол ол келиб

къалды. Ачылуракъ кёрюндю. Артда белгили болду халы нек тюрленнгени. Бери келе къой сюрюулеге къарагъанды. Бир-бир къозулада къызыл тамгъачыкъла эслегенди. Колхозну джууаблы адамларын джыйыб, асыулу тукъумлу къойлада аллай къозула къайдан чыкъгъанларын сорду. Председатель, баш зоотехник да ол соруугъа толу джууаб бералмадыла. “Къол бла ичлендирилген маллада алай болургъа мадары джокъду, - деб аланы джууабларын терсге санады да: “джаш зоотехник а не айтыргъа боллукъду?” - деб меннге къарады. “Алай болгъанларында бюгюннгю таза тукъумлу къочхарланы, къойланы, алагъа къарагъан адамланы терсликлери джокъду, - дедим. – Ол быладан талай тёлюню алгъа туугъан, тукъумларында болгъан затды”. “Энди не этерге керекди да?” – деб сорду дагъыда. “Аллай тамгъалары болгъан къозулары барын джыйыб, бир сюрюу къураб, ёсдюрюб, къасабха бериб, къурутургъа керекди, - дедим. – Асыулу тукъумлу малла тутхан мюлк ол заманда тазалай къаллыкъды”. Алайда мени баш зоотехник этиб кетди райкомну тамадасы.

- Энди 1943 джылгъа къайтайыкъ. Бизни джуртубуздан кёчюрген кёзюулеринден джукъ къалгъанмыды эсингде?

- Бары да кёзюме кёрюне турады. Ол сагъатда мен он джыл болгъан джашчыкъ эдим. Биз тебердичилебиз. Совет власть къуралгъандан сора, къарачайлыла кенгирек джерлеге кёче башлайдыла. Теберди ёзенден бери эннген адамланы биринчи къаууму бла бизни юйдеги да Къызыл Октябрь элге келеди. Алайдан кёчюрдюле бизни тыш джуртлагъа.

Ол кёзюуде инджилмеген адам къалмагъанды, алай а Къызыл Октябрь элни джамагъатына джетген зарауатлыкъ джетмегенди башха элlege. Къалгъан джерледеча, бизни да экинчи ноябрда эртденбла эртде сюрюб чыгъарадыла юйледен. Тёгерегибизни аскер къуршалаб, сууну джагъасында, къачхы сууукъ, суу аяз, элде баулада къалгъан малла ёкюре, итле улуй, адамла къолларына алыб чыкъгъан къабарыкъла бошалыб, абзыраб, ахырына джетген миллетни сау юч кюнню алайда тутдула. Сабийле ачдан, тиширыула да амалсыздан джылай, къартла да мадарсыз болуб, джюреклери джарылыб ахсына, ауругъанла ынгычхай, кийизледен, джамчыладан аякъ джолла ишлерге кюреше, бек къыйналды миллет.

Юйледен сюрюб чыгъаргъан кёзюулеринде, артыкълыкъ

этилгенин ангылаб, адамлагъа бир кесек джан аурутхан солдатла, офицерле да боладыла. Ала ашарыкъ, кийим аслам алгъанлагъа да джукъ айтмайдыла. Бизни насыбыбызгъа, элде талай юйдегигеча, бизге да аллай адамла келген эдиле танг аласында. Анабыз ауушуб, биз тёрт джашчыкъ бла тёрт къызчыкъ, барыбыз да ууакъла, атабыз къаллайла эсе да алагъа сёзюн айыртхан эди. “Къырылыб къаллыкдыла была”, - деб тилеб, юч къойну кесген эди. Талай кюйюз, одеялла-зат, кийимлерибизни да алгъан эди.

Бешинчи кюнюнде башлары кетен бла джабылгъан машинала келдиле. Бешишер-алтышар юйдегини джюкледиле хар бирине. Аллай бир адам миннген машинагъа не хапчюк сыйынган болур эди, къайдам. Джөгетей Аягъында темир джол станцияда юч-тёрт машина келтирген адамланы бир товар вагоннга джыйдыла. Хар вагоннга къарауула салындыла. Хазыр къабарыкъ болуб кишиде джукъ къалмагъан эди. Джолгъа чыкъгъаныбызны экинчи кюнюнде чабакдан этилген шорпача бир затны келтирдиле. Ийис эте тура эди. Таза хауагъа, таза суугъа, таза хантлагъа юреннген адамла, ачлыкъ къысханлыкъгъа, анга узалалмадыла. Алгъы бурун теге келдиле, артда темир джоллада ишлеген ишчиле тилегенлеринде, алагъа бериб тебретдиле. Солдатла да аны ючюн джукъ айтмай эдиле. Эшелон тохтагъан джерледе къайнагъан суу табыла эди. Ашаргъа бир затланы сатыб ала эдиле. Ма алай, миллет ахырат азабын дунияда чеге, Къазахстаннга джыйылдыкъ. Бир гитче станциячыкъны къайры эсе да къыйырына элтиб къотардыла. Биз да, джюджеклеча, атамы тегерегине джыйылыб, ачдан, сууукдан джыламсырай тургъанлай, къарангы бола, ёгюз арбала келдиле. Къазах джашла алагъа миндириб, алыб кетдиле.

Тохташ деген элчикде мекамла да хазырлагъан кёре эдим. Юй аты болгъанлыкъгъа, не терезеси, не полу, не орундугъу, не орну, не отуну джокъ. Ичи эшикден да сууукъ. Эки кюлте къамиш мюйюшге атылыб тура эди. Ала бла от этиб, кюйюзлени джерге джайыб, юсюбюзге да къолубузда затланы атыб, джылыныргъа кюрешдик. Башында айтханымча, меннге он джыл, менден гитче да юч сабий. Тамадабыз Супиятха да онбеш-оналты джыл болгъан болур эди. Къалгъанла да анга кёре.

- Аллай болумда къаллайла джашаб башладыгъыз? Къарачайлыла кёбмю эдиле элде?

- Кёб эдиле. Джыллары келген адамла, тиширыула, сабий-ле, Аллах джазыксыныб, джаз джылыугъа дери хар ким дыгала-лас эте, ёлмей кечиндиле. Андан сора башланды кыйынлыкъ. Тиф тийиб, миллет кырылыб тебреди. Ачдан кёлеккелери айланган адамла, сууу, хауасы да келишмеген джерде чыдаймадыла. Бир укол этерча адам, не дарман, не дары джокъ эди. Киши киши кыйгылы болурча тюл эди. Биз да юйдегибиз бла аурудукъ. Юч кюнден уллубуз Супият ажымлы ёлдю. Джангыз тамада кярнашым Мухаммат (бусагъатда Ильич элде джашайды) маджал эди. Ол кяраргъа кюреше эди бизге. Барыб кямишле ташыб, от этиб, кябарыкъ биширирге кюреше эди. Ёлгенлени асыраргъа адам табылмай эди. Ёлюклени чачыкылагъа салыб (апрель ай эди, кяр да болмагъанлай), сюйреб элтиб, кябырлада чунгурчукъла кязаргъа кюрешиб, алагъа атыб, юслерин топуракъ бла джабыб бара эдиле. Алайда кярачайлыланы кёбюсю кырылды.

Мухамматны кязахлыла кыймай, кый кютдюрюрге таугъа алыб кетдиле. Аны кыш табдыкъ. Комендант бизни Мерке районну кыйырында Макъадан деген элге кёчюрдю. Алгын тургъаныбыз да, бу да бир совхозну бёлюмлери эдиле. Маллагъа кяраргъа адамла джетишмей, аны бла кёчюргенлерин айтхан эдиле. Атамы фермагъа тамада этдиле. Урунууну сюйген адам эди. Бизни да сабийликден ишлерге юретди. Кыйын кёзюледе джунчугъаныбыз бла юйдегибизде школгъа барыргъа излеген да болмады. Тюзю, окъур мадар да джокъ эди. Мен джюрюй башладым школгъа. Артда менден гитчеле бары да баш билимли болгъан эдиле.

- Бери кялай кяйтханыгъызны, мында кялай тамал салгъаныгъызны да айтсанг.

- Бир тура-туругъуз деб, мюлкню, элни тамадалары тилеб, биз 1959 джыл джыйылдыкъ бери. Джыйылдыкъ десем да, мени иймеген эдиле, башхала кетген эдиле. 1957 джыл кяйтхан тебердичиле юйдегибизге Черкесскеде темир джол станцияда тюбеб, биз джашаугъа таб кёрюб, Ильичевский элге тамал салгъанбыз, сен да кел деб, атамы алайгъа джыядыла. Мен юйленген эдим. Бийчем, Кяраракетланы Любовь, устаз эди. Кызычыкъ да туугъан эди. Ала да кетген эдиле башхала бла Кавказгъа. Мени уллу совхозну директоруну заместители этген эдиле анда. Атам, ауруйма, деб кягъыт иймесе, дагъыда тыярыкъ

болур эдиле бир кесек. “Мен къарт болгъанма, орнума сени къояргъа деб тура эдим”, - дей, амалсыздан ийди директор. Башхала майда кетген эдиле, мен да июлну онбиринде келдим. Ильичевский Родина колхозну бир бригадасы эди олсагъатда. Бир минг бла бешджюз тууары болгъан фермагъа тамада этдиле. Бригадир, колхозну баш зоотехниги, эл советни председатели болуб да ишледим. Джыйырма беш джылны ол элде ашырдым. Андан сора кѣчдюк. Уллубуз Роза бусагъатда баш категориялы врачды, сабий больницада ишлейди. Элдар Ставрополда технология институтну этни, этден этилген продукталаны технологиясы бла байламлы факультетин бошагъан эди. Бусагъатда республиканы эт комбинатында директорланы советини председателиди. Гитче къыз Римма да ол окъугъан институтну бошаб, эт комбинатда ишлеб тургъан эди. Элдарны тамада этгенлеринде, энди мени былайда болгъаным келишмейди, деб башха организациягъа ишге кѣчдю. Аналары да пенсиягъа чыкъгъанды.

- **Шахаргъа кѣчгенликге, ишни къойгъан болмаз эдинг?**

- Огъай. Облместпром деб, уллу коллектив бар эди. Анда баш директорну болушлукъчусу болдум. Эл мюлк ишлени устасы, предприятияни къошакъ мюлкюн аякъ юсуне сал, дедиле. Аты болмаса, хазна джугъу джокъ эди. Кѣб къыйын да къоратдым, айнытхан да этдим. Сегиз джылны ишледим. 1989 джыл, кърал тюрлене тебрегенинде, адамланы азыракъ эт, бу затны ары бер, дегенча буйрукъла аслам болдула. Къарадым да, аллай бирни кюрешиб, кесим джарашдыргъан, коллективге азыкъ джаны бла магъана болуб тургъан мюлкюбюз тозураб бара. Болушлукъ этген джокъ, хар ким джукъ юзерге, ояргъа излеген болмаса. 1990 джыл мен, былай бла ишлеялмайма, дейме да, къояма. Водораздельныйни къатында чыртда хайыр бермей тургъан джерлерибиз бар эдиле. Аланы берсегиз, кесиме фермер мюлк къуарарыкъ эдим, дейме. Амброзия, къамиш, чыгъанала кючлеб тургъан джерлени алама. Ариуладыкъ, джарашдырдыкъ, кюрешдик. Энди ол джерледиле деб танымазча болгъанды алайы.

Къобан районда партияны биринчи секретары Воробьев деб бар эди. Ол къоймай районда фермер мюлкlege тамада этди. Ал кѣзюуде Москвадан, федерал бюджетден, аслам ачха ийдиле. Фермерлик бла байламлылыкълары болмагъанла, тамада-

ланы джууукълары-тенглери иги узаладыла, процентлени ёс-дюрдюле. Алай бла учунуб башлагъан ишлерин къоюб олтурдула кёбле.

- Унутмагъан эсем, бир конференцияда “тебген” хапарынг джайылгъан эди. Ол затла ючюнмю ачыуланнган эдинг?

- 1992 джыл январь айда республиканы фермерлерини конференциясы болду. Анга 221 адам келген эди. Джыйылыу башланнгынчы, киши да сайланмагъанлай, президиумгъа чыгыб, фермерлени ишлерине хазна къошулмагъан адамла олтуруб къалдыла. Ол ачханы башсыз-тюбсюз этгенлери да залдагыладан кёблени “джебеклерине джетиб” тура эди. Сахнада тизилгенлери да анга къошулду. Ёрге турдум да: “Конференцияны бардырыгъа председатель керекди, разы эсегиз, мен болайым”, - дедим. Залдагыла харс уруб, разы болгъанларын билдирдиле. Трибунагъа чыкъдым да, президиумдагылагъа киши сайламагъанлай олтургъанларын айтыб, залгъа тюшюрдюм. Хар райондан эм ышаннган адамыгъызны бери чыгарыгъыз, деб президиумну да джангыдан къурадым, секретарь, редакция, конфликт комиссия да сайладыкъ джорукъдача. Оноу къолумда болгъаны себебли, фермерлеге джораланнган ачханы сакъларгъа, юлеширге джууаблы адамланы тургъузуб: “Къаллай бир неге джоулгъанды?” – дегенча сорууланы кенделен салыб тебрeдим. Хар ким башын алыргъа, бир-бирин терслерге кюрешгенден озуб, джууаб берген чыкъмады.

Сёлешиб тебрeдиле фермерле. Ол адамлагъа мындан ары ышаныргъа болмазлыгъын кескин айтдыла, он кюнню ичинде ачханы юсюнден (ачха уа 5 миллион бла 600 минг сом эди) документлени табдырлыкъларын къаты изледиле. Конференцияны аягында республиканы фермерлерине тамада айырыргъа керек эди. Багдасаров Борис деб бир иги джаш бар эди. Мен аны айтдым. Ол да, залдагыла да мени айтдыла да, сайладыла. Андан бери ол къуллукъда къолумдан келгенни этиб айланама. Фермерле да кёб болгъандыла, кеслерине, республикагъа да хайыр тюшюрюб ишлейдиле.

- Мындан ары да бет джарыкълы бол! Энтда бир затны сорургъа излейме: биягъы суратха къарайыкъ. Бу ансамблде джашла, къызла бусагъатда къайдадыла? Бир-биринги джокъларгъаныгъыз боламыды? Не хапарынг барды?

- Джашладан Хаджичиклени Аубекир Схауатда, Гочияла-

ны Азрет Нарсанада джашайдыла. Батчаланы Осман, Джуртубайланы Юра, Болурланы Джаппай, Аджиланы Срафил, Алийланы Чотай керти дунягъа кетгендиле, джандетли болсунла! Къызла (солдан онгига) Джуртубайланы Люся, Жабелова Соня, Тохчукъланы Зарема, Байчораланы Валя, Теммоланы Галя, Бердиланы Мариям. Техникумну бошаб, чачылгъаныбыздан сора аладан тюбегеним болмагъанды, хапарсызма. Алай а бюгюн-бюгече да кёз аллымда турадыла къызла, джашла да. Къысха джууукъланы, эт адамларымыча эсге тюшюreme барын да. Джуртубузда сагъатда ансамбллени кёре тургъан уллайгъанла, концертлерибизге асыры къууаннгандан, джыламукъларын тыялмай къарай эдиле. Аллай затдан хапары болмагъан джаш тёлуге бизни ансамбль артыкъ да сейир эди. Ала-ны миллет ангыларын бегитирге, джарыкълыкъгъа, искусствогъа магъана берирге себеб болгъаны да хакъды. Башха халкъланы арасында сыйыбызны чыгъарыргъа да джарагъан болур эдиле концертлерибиз. Не бла десегиз, аллай тепсеуле он, джыйырма, элли джылны ичинде джаратылыб, бегиб къалмайдыла. Ёмюрле керекдиле ол дараджагъа джетер ючюн. Алай эсе уа, бюгюн кёчгюнчюлюкде зарауатлыкъ джетиб тургъан халкъны тамыры терендеди, культурасы, искусствосу, миллет шартлары да анга кёредиле. Ма бу затны ол джерледе джашагъанлагъа, оноучуларына, комендантлагъа да ангылатыргъа оноулашхан эдик. Ол муратыбызгъа джетерге да кюрешидик.

2003 джыл.

Юлгюге тыйыншлы джашау

Халкыбыхны эм бел-
гили адамларыны бири
Ботаашланы Абдурзакъ-
ны джашы Магомет бла
ушакъ:

- Магомет, 80-джыл-
лыкъ юбилейинг бла да,
Шохлукъну ордени бе-
рилгени бла да алгыш-
лайма. Мен билгенден,
дунияда 180 джыл джа-
шагъан бир адам болгъ-
анды. Сен да экинчи бо-
луб, атынг айтылырча
насыбны Аллах берсин!

- Сау бол! Бу кюнледе
“сеннге 80 джыл болгъан-
ды” деб адамла айтхынчы, аллай бир джашагъаным эсиме да
келмей эди.

- Джашау джолунгда, джууаблы къуллукъларынгда кёб
затны кёргенсе, кёб иш тындыргъанса, кёбню билесе. Аланы
юсюнден хапарыбызны башлардан алгъа, къайда, кимни юй-
дегисинде, къаллай юйдегиде туугъанынгы, ёсгенинги айт-
санг. Тюзю, миллетни кёбюсю аны биледи, алай болса да эн-
диги тёлюлени эслерине салыргъа излейме.

- Мен Хурзукда туугъанма. Атам Абдурзакъ, анам Ёзден-
ланы Къоянны къызы Кемисхан. Юйдегибизде беш сабий бол-
гъанды: тёрт къыз бла мен. Мен эм гитчелери. Уллубуз Гезам,
андан сора Сапрахан, Зурум, Айшат. Атам меннге бир джыл
болгъан сагъатда джашлай, 35 джылында ауушады. Ол кёзюу-
де анама да 26 джыл болады. Беш ууакъ сабий бла къалгъан

джаш тиширыу кьаллай болумгъа тюшгенин ангылагъан кыйын тюлдю. Атамы атасы Наибни ышыгъы бир кесек эс табдырлыкъ эди эсе да, ол да бир джылдан ауушады. Атамы кьарнашы Асланбекге тюшеди бизни ауурлугъубуз да. Отузунчу джыл ол, малчыкъларын-затын сатыб, Нарсанада бир арбазда эки юйчюкню алады. Кесини юйдегисин да, бизни да ары элтеди. Мен Хурзукда школгъа джюрюб, окъуб тура эдим. Нарсанада уа кьарачай школа деб эки бар эдиле. Бири ал башланнган, бири да дже-тиджыллыкъ...

- Ол джыллада Нарсанада алай кёбмеди кьарачай?

- Кёб эди. Къуру Боташладан 9-10 юйдеги бар эди. Сора, Гитче Кьарачай районну аралыгъы да алайы эди да, келиб кьошулуб бара эдиле. Кьарачай школада ана тилден дерсле бар эдиле. Кьалгъан дерсле орус тилде эдиле. Ал башланнган школгъа джюрюб, аны бошагъанымда, джетиджыллыкъгъа кёчдюм. Огъары класслагъа орус школгъа бардым. 1939 джыл орта билим алыб чыкъдым. Инженер болургъа эди муратым. Тбилисиге барыб, институтха кирдим. Бир кыйын, уллу конкурсдан да ётуб, кьууаныб, окъуй башлагъанлайыма, студентлени аскерге алыуну юсюнден закон чыкъды. Нарсанада шахар военкоматдан ашырдыла. Бир-бирибизни иги билген талай кьарачай джаш артиллерия полкга иерлерин тиледик да, огъай демедиле. Алай бла, 1939 джыл ноябрны 10-да Маршанскеде 376-чы полкга тюшдюк. Барыбызны да юретирге полкну школуна джарашдырдыла.

Узаймай Финляндия бла кьазауат башланды. Окъутханны кьоюб, бизни батареялагъа юлешдиле, юретиу, атыу ишле кьызыугъа кирдиле. 1940 джыл январда Карельский перешеек деб (линия Маннергейма) ала не джаны бла да тамам бегиген джерлерине бардыкъ. Чибин ётмез деб тургъанлыкъларына, бизни аскер ётдю. Финле джарашайыкъ деб тилегенлеринде, кьазауат тохтады, бизни полк да алгъыннгы джерине кьайтды. Май айда Запад Украинагъа ашырдыла. Ол кёзюуге алайлары СССР-ге кьошулгъан эдиле. Польша уа немецлени кьолунда эди. Бизни полк аладан отуз километрни бери, Львов шахардан узакъ болмай тамал салды. Окъутхан, юретген школну алайда да ачдыла да, аны бошадым. Мени взводну командирини болушчусу этиб, анда кьойдула, кьалгъанланы полкну бёлюмлерине чачдыла. Ол бёлюмле уа талай джерде бетджан салыб тура эдиле.

- Чекге алай джууукда болгъан эсегиз, алайы бла келген фашистлеге биринчи да сиз тюбегенсиз сора.

- Алай айтыргъа да боллукъду. Биз бомбала чачылгъан тауушладан илгениб уяндыкъ. Кюндюз къараллыкъгъа къарадыла да, кечесинде чекге джетдик. Тёрт кюнню алайда джаулары алларын тыйыб, къазауат этиб, иймей турдукъ. Башха джерледе чекден ётген эдиле да, буйрукъ болуб, биз да артха ыхтырыла тебрedik. Алайлада 99-чу атыучу дивизия сермеше эди. Командири да артда немецле жанлы болгъан Власов эди. Ол дивизиягъа болушлукъгъа бурдула бизни. Къобхан сууча уруб келген кючлю джауну тохтатыр мадар болмай, эски чеклерибизге дери джетдик. Алайда бегирча сооружениеле бардыла, деб тургъанлыгъыбызгъа, бир зат да джокъ. Умань шахарны къатында дивизия, бизни полк да аны бла бирге, къуршоугъа тюшдюк. Кюреше кетиб, кесибизге джол ачдыкъ. Эки джанындан да кёб адам къырылды. Джартыбыз ары ычхынганлай, былайын джангыдан къолгъа джыйдыла да къойдула...

Олтургъанла: сол джанындагъы Боташланы Магомет, Махаметланы Солтан. Сюелгенле: Алийланы Билял, Аджиланы Магомет, Къулчаланы Ахмат, Боташланы Шагъабан. 1939 джыл.

Артха ыхтырылыб къыйналгъанланы, фашистлени ызларына сюрюб къуугъанланы арасында да болдум. Донбасс, Харьков, Ростов, Сталинград шахарла ючюн баргъан къанлы сермешлеге да къошулдум. Паулюсну уллу аскерин тарбууун-

нга тыйгъанланы арасында мен да бар эдим. Курск Дугада бизникиле нени да таб къурагъан эдиле. Хар ким не этерин биле эди. Хорламыбыз да анга кёре болду. Днепр суудан да ётдюк. Къазаутны аллында биз артха кетген джерлерибиз бла фашистлени сюрюб, чеклерибизден чыгъардыкъ. Кёб тенглерим сермешледе ёлдюле, мен да талай кере джаралы болуб, госпиталлада джатдым.

Висла сууну ол джанында, аскер литературада, статьялада кёб джазылгъан, Сандамирский плацдарм деб барды. Суудан ётуб, джауланы алайдан къоратыб, ол кесек джерде бегиб, аскерибиз, техникабыз бу джанына джыйылыргъа мадар къурагъан къауум бла эдим мен да. Артиллерия дивизионну парторгу эдим кесим да ол заманда. Алайдан чакъырдыла дивизияны штабына. Бардым. “Сени тылда аскер округланы бирине иерге буйрукъ барды”, - дедиле да, Южноуральский бла Среднеазиатский деб, ол округланы айтдыла. Южноуральскийни нексайлагъанымы бюгюн да билелмегенлей барама.

- Сен алай эсинги бёлюб турурча не башхалыкъ бар эди аланы арасында?

- Ол кёзюуге къарачайлыланы Орта Азия бла Къазахстаннга кёчюрюлгенлерин биле эдим. Алгъыннгы адресим бла эгечлерим письмола ийген эдиле. Ол бирси округга барсам, алагъа джуугъуракъ боллукъ эди. 1944 джылны июнь айы эди. Ол кёзюуледе репрессиягъа тюшген халкъланы джашларындан солдатланы, сержантланы аскерден къоратыб бара эдиле. Меннге да ол чурум бла алай буйрукъ болгъанын ангылагъан эдим. Оренбургга баргъан сагъатымда чыным да тамада лейтенант, Къызыл Джулдузну ордени, талай медалым да бар эдиле. Анда аскер Советни члени, бир алапат адам, ариу сёлешди, 15 кюннге отпуск да берди.

- Киши джуртлада адамларынга баргъан кёзююнгде биринчи кимлеге тюбединг? Къаллай болумда эдиле?

- Пахта-Аралгъа тюшген эдиле бизникиле. Сыр-Дарьягъа джетдим да, алайдан ары узкоколейка темир джолчукъ элте кёре эдим. Анга миннген сагъатда бир къарт, къарыусуз киши бла, къызы, келини эсе да, бир джаш тиширыуну кёрдюм, аланы туюмчеклери да бар эди да, болушуб миндирдим. Ары джетгенимде, базарларына, биреуню кёрсем а, деб къайтханымда, анамы эгечине тюбёб къалдым. Бардым анам, эгечлерим джа-

шагъан джерге аны бла бирге. Эшитгенле келдиле, кече арагъа дери олтурдукъ. Эртден бла кийине тебрегенлей, терезени къаты бла бир къазахлы эки-юч кере чабыб озду, къолунда да къамчисин кёлтюрюб. Чыкыгъанымда, бир къарачай джашчыкъ, ол юйчюкню тегерегине айланыб, къачыб, бу да аны ызындан сюрюб баргъанын ангыладым. Тохтатдым. Саубитген адам. Бир-бирибизге аманны къуйдукъ. Андан сора джашчыкъ къайгылы болмай кетди. Бу не эсе да бир затны этдирирге излеб, ол унамагъанында, туюб башлайды. Элде анга джакълыкъ этерча къарачай эркиши болмагъанын ангылаб, мени келгеними эшитгени себебли, джашчыкъ бери къачыб, юйню тегерегине аны бла айланыб тургъанын артда билдик.

Бир затла алайым деб базарларына чыкъдым. Нарсанадан мен таныгъан къартлагъа тюбеб къалдым. Бетлери саргъалыб, бек къарыусуз эдиле. Саламлашдыкъ, хапар сорушдукъ. Бири суусабдан ёлебиз, лимонад-зат дегенча бир джукъ табылмазмы былайда, деб нёгерлерине къарады. Суусаб болгъанларын башхала да джашырмадыла. Ачлыкъдан ахырларына джетиб тургъанларын, аны айтыргъа тартыннганларын ангылаб, чайханагъа элтиб, хантла алдым. Аланы ол мыллык атыб ашагъанларына бек джаным ауруду, бюгюн да кёзюме кёрюнеди.

Офицерлеге ачха төлей эдиле. Къайры суюсенг, ары кеслери ие эдиле. Мен, алгъын Нарсанагъа джиберте туруб, артда Пахта-Аралгъа иерча этген эдим. Ол ачхала анама, эгечлериме джетмей тура эдиле. Военкоматха бардым. Бизни юсюбюз бла почтагъа ётюб тургъандыла ол ачхала, дедиле. Почтаны тамадасы-заты, келгенни бергенбиз деб, баш алыргъа изледиле. Мен ийгенлени да алыб тургъан кёре эдим кеслерине. Артда аманлыкълары ачыкъланыб, тутулуб кетгенлерин айтхан эдиле бизникиле. Къазауатдан сора экинчи кере да отпускагъа баргъанымда, ол аман джерден Къыргъызстаннга, Фрунзе областны Беловодск станциясына кёчюрген эдим. Анда джууукъ-тенг да кёб эди.

- Аскер къуллукъдан къачан кетдинг да?

- 1945 джыл декабрда. Нарсанагъа келдим. Андан да Тбилисиге барыб институтдан къагъытларымы алдым. Адамларыма къайтхандан сора, юй джумушлагъа къарагъан бла окъургъа хазырланнгандан озуб, ишге-затха кирмедим. 1946 джыл Ташкентде темир джол транспортха инженерле хазырлагъан

институтда окъуб башладым. Офицерлени 1948 джылгъа дери комендантла учетха алмай тургъан эдиле. Ол себебден ары-бери джюрирге, окъургъа, ишлерге уллу тыйгъыч джокъ эди. Ол джыллада Аллах Дудаланы Туугъанны кызы Тамара бла джазыубузну бир этди. Онунчу классны бошагъан эди. Артда Нальчикде университетни заочно бошаб, устаз болуб, кёб джылланы ишледи. Мен баш билим алыргъа бир сабий да туугъан эди. Фрунзе областда алгъан усталыгъыма кёре ишге джарашдым. Талай джылдан Луговой бла Рыбачийни арасында темир джолла бла келген, алайдан тышына кетген джюкле бла байламлы ишлеге тамада этдиле. Къарачайлы болгъаным ючюн, поездлени джюриюулери бла байламлы къуллукъгъа салмай эдиле.

- Сен бери кёчюню юсюнден ишлеге къошулгъанынг белгиледи. Андан толуракъ хапар билирге излей эдим.

- Партияны 20-чы съездинден сора, 1956 джыл репрессиягъа тюшген халкъланы джашларындан бир къауум адамны Къыргызстанда партияны Ара Комитетине чакъырдыла. Аны секретарларыны бири Каракеев сёлешиб, съездде миллетлени джуртларындан кёчюрюу терс иш болгъаны чертилгени бла байламлы, элlege айланыб, ол затны адамлагъа айыртыргъа кереклисин билдирди. Кимни къалайгъа барлыгъын да айтды. Мен Фрунзе областны Каганович районунда къарачайлыла кёб джашагъан элдеде ол ишни тындырыргъа керек эдим. Залдагыла соруула бере тебретиле. “Джуртубузгъа къайтыуну юсюнден не хапар?” – ол болду баш соруу. Айланган джерлерибизде бизден да аны сорлукъдула, не джууаб берликбиз, дегенни айтдыла. “Аны юсюнден бегим алыннганы-заты болмагъанын билдирисиз, - деди ол. – Былайгъа джарашхандыла, юйлери, маллары бар, эркинликлери да башхалача. Кетиу деген эслерине да келмесин”. Къулийланы Къайсын, ол кюн танышхан эдим кеси бла да, биринчи ёрге турду да: “Мен кишиге да алай айталлыкъ тюлме, - деди. – Кесим да джуртума къайтыр къайгылыма”. Башхала да къошулдула анга. Бизден алайда Сылпагъарланы Мухаджир, Къараланы Басханукъ, Чотчаланы Ислам, дагыда талай адам бар эди. “Кёчерге боллукъ тюлдю, деб къагъыт бегиген эсе, аны айт”, - деди джыйылгъанла. Ол да аллай документ болмагъанын билдирди. Даулашыугъа джетгеникде, ол чыгыб кетди. Биргесине нёгери бар эди. Ол къал-

ды. Тамаданы ызындан чыгыб да кьайтды. Эшта, секретарь Москвагъа-затха сёлеше болур эди. Келмегенинде, биз да залдан джанладыкъ.

Боташланы Магометни анасы бла эгечлери. 1943 джыл.

Хар миллетни адамлары бирем башха, джоппу-джоппу болуб, оноулаша башладыла алайда скверде. Москвагъа телеграмма джарашдырдыкъ. Мен джаздым. Араларында менден джаш джокъ эди да, ары иерге да меннге буюрдула. Чачылдыкъ. Талай кюнден биягъы ЦК-гъа чакъырдыла. Мен ары бара, Сылпагъарланы Мухаджир андан чыгыб келе тура эди. Биягъы ишни юсю бла чакъыргъанларын андан билдим. Ол секретарны биргесинде болгъан орус джашны кабинетине кирдим. “Энди ол айтханыбызча ишни башлагъыз, - деди. – Джуртугъузгъа кьайтыуну юсюнден бизге белгили да джукъ джокъду. Адамларыгъыз тюбешген сагъатда берген сорууларын джазыгъыз, джууаб бералмасагъыз. Отчетугъузгъа кьошарсыз”. Ариу сёлешди. Хар ким, ол белгиленнген джерлерине барыб, миллет бла тюбешиб кьайтдыкъ. Сора джазгъан отчетларыбызны барын да партияны Ара Комитетине да (Моск вагъа) бир экземплярин иерге оноулашдыкъ. Джиберген да этдик. Аллы алай башланган эди. Хрущевгъа баргъанланы арасын-

да мен джокъ эдим, аланы кѳураргѳа уа болушургѳа кѳурешген эдим. Келечилерибизни хазырлауну юсюнден Акѳбайланы Магомет, Сылпагѳарланы Мухаджир, Алийланы Ракай, Чотчаланы Ислам, дагѳыда башхала бек кѳурешген эдиле.

- Бери кѳайтыу кѳалай башланды?

- 1957 джылны аллында репрессиялагѳа тюшген миллетлени адамларындан партияны Ара Комитетинде кѳуралгѳан алтѳайлыкѳ курслада окѳутууну юсюнден бегим чыкѳды. Ол кѳзюуде эшелонла-зат кѳуралыб, бери кѳайтыу башланмагѳан эди. Мени да ийдиле Москвагѳа ол курслагѳа. Баболаны Хамзат, Ёзденланы Борис, Борлакѳланы Халит, дагѳыда башхала бар эдиле. Партия, совет ишле бла байламлы эди окѳууубуз.

Бир джолда уллу оноучуладан бири келиб хапар айтды. Кѳчгюнчюлюкню сынагѳан миллетлени джашлары бла кѳызларындан баш окѳуу заведениеледе билим алгѳанланы эсебге алгѳан кѳре эдим ала. Аны билдириуюне кѳре, кѳарачайлыладан окѳугѳанла башхаладан кѳб болуб чыкѳдыла. Экинчи орунда малкѳарлыла эдиле. Анга кѳууандыкѳ. Дагѳыда бир затха джюрегибиз разы болду. Партияны Ставрополь край комитетини секретары Лебедев деб биреу тюбешди бизни бла. Башхатланы юслеринден айта келиб, кѳарачайлыла кѳчюрюлгенден сора Клухори болгѳан Микоян-Шахарны юсюнден Микоянны кесине сѳлешгенлерин билдирди. Анга халкѳны аты аталдыгѳына ол разы болгѳанын айтды.

Курсланы бошагѳанлай, биз Ставрополгѳа келдик. Ол заманнга иги кесек кѳарачай юйдеги бери джыйылгѳан эди. Бизге кимни кѳайда ишлерин айтдыла крайда. Мени партияны Кѳарачай район комитетинде экинчи секретаргѳа джоралаб тура эдиле. Бардым ары. Биринчи секретарѳ Кирюхин Лев Дмитриевич эди. Пленумну джыйыб, ол кѳуллукѳгѳа бегитдиле. Ишлеб башладым. Сентябрьны аягѳында Азиягѳа барыб, анамы, эгечлерими, юйдегими кѳчюрюб келдим. Бир джылдан областда план бѳлюмге тамадагѳа салдыла. Узаймай, талай джашны кѳураб, мени да алагѳа башчы этиб, Орта Азия бла Кѳазахстанда адамларыбызны бери ашырыргѳа ийдиле. Аны аллы бла Токаланы Сеит-Умар, бизни Кѳобан районда айландырыб, джерлени кѳргюздю. “Анда сѳлешген сагѳатларыгѳыз-да бу бай джерледе тамал салсала, иги боллугѳун да айыргѳыгѳыз миллетге”, - деди.

Бардык. Штабыбыз Фрунзеде болду. Мен асламысына алайда туруб, джашла билдирген хапарлагъа кёре, ишни кю-
раргъа керек эдим. Фрунзе областда адамла бла тубеширге
Мачукланы Рамазаннга борч салыннган эди. Къалгъанла да
башха джерледе, республикалада.

- **Тыйгъыч болгъан тамадала бармы эдиле?**

- Хо, аллай да чыкъды. Биринчи эшелонну Токмакъ стан-
циядан ашырдыкъ. Экинчиге Талас областны эллеринден
джыйылдыла. Ала Джамбулдан кетерге керек эдиле. Таныш-
ларын ашырыргъа оруслула, къазахлыла, къыргъызлыла да
келдиле алайгъа. Покровкада врач болуб ишлеген Тамбийла-
ны Солтан-Хамидни ашыргъанла артыкъ да аслам эдиле. Къай-
сына эсе да бир алаамат атны саугъагъа да берген эдиле, Сол-
тан-Хамидге болур эди дейме. Джамбул обкомну биринчи сек-
ретары Имамов да алайда эди. Джер-джерде къазанла къай-
най, той-оюн. Биз да алай сый бергенлерине кюуаныб тургъ-
анлай, Чимкентден джашланы бири чот болмайды, деб хапар
билдирди. Анда обкомну биринчи секретары, къарачайлыла-
дан механизаторла, башха уруннганла кёбдюле, быйыл джер-
чиликде джазгъы ишле тыннгынчы киши кетерик тюлсюз, деб
аякъ тирегенин айтды. Мен Джамбул областны тамадасына
анга сёлеширге излегеними билдирдим. “Бош кюрешме, сёз
ангылаталлыкъ тюлсе”, - деди ол. Ишни бир джанына этер
ючюн Алма-Атагъа барыргъа кереклисин чертди. Кесине сё-
лешмей, ары барыб тарыкъгъан келишмей эди, алай джолоучу
болургъа заманым да джокъ эди. Аны кабинетине бардыкъ да,
телефон бла Чимкентге сёлешдим. Бирден эки этдиралмадым.
Сора Алма-Атагъа кетдим.

Олсагъатда Къазахстанда партиягъа башчылыкъ этген Л.
И. Брежнев, экинчи секретарь да Керибжанов деб биреу, Ми-
нистрлени Советини председатели да Кунаев эдиле. Мен экин-
чи секретаргъа бардым. Ол Чимкентге сёлешиб, орусча да, къа-
захча да анда тамадагъа аманны кюйду, хар не болушлукъну
да этиб, къарачайлыланы джуртларына ашырыргъа борч сал-
ды. Андан сора, джолда къалай барадыла, анда джашаулары
къалайды, юй-турмуш болумларына тыйыншылысыча къайгъ-
ырамыдыла дегенча, кёб затны сорду. “Бек деменгили, бек ала-
мат, урунууну суйген халкъды къарачай, - деб махтауубузну
берди. — Кёблени танийма, билеме. Социалист Урунууну Жи-

гитлери Гюрджюланы Нузула бла Шидакъланы Патиягъа энчи саламымы айтырса”. Олсагъатда мен аланы экисин да танымай эдим, артда айтхан эдим Керибжановну саламын. Ишибизни тындырыб къайтдыкъ ызыбызгъа.

- Биягъы къуллугъунга, огъесе...

- Тёрт джыл ишледим облисполкомну план бёлумюню тамадасы болуб. Алайдан Москвагъа партшколагъа окъургъа ийдиле. 1964 джыл, аны бошаргъа ай бла джарым къалгъан сагъатда, ызыма чакъырдыла. Партияны обкомунда промышленность бла транспортну бёлумюню тамадасы этдиле. Москвагъа артда барыб, экзаменлерими бериб къайтдым. Бир джылны ол къуллукъда ишледим. Отчет-сайлау партия конференцияда мени КПСС-ни обкомуну экинчи секретары къуллукъгъа теджедиле. 1966 джыл облисполкомгъа председателге сайладыла. Аны бла 1979 джылгъа дери алайда ишледим. Бу уллу къуллукъда асыры кёб турдум, къолумдан келгенни этдим, энди къойсам боллукъ эди, деген акъыл келе башлады. Бир чурум чыкъды да, ол оюму толтурургъа себеб болуб къалды.

Къарачай-Черкес областны «Халкъланы шохлугъу» орден бла саугъалаугъа аталгъан къууанч джыйылыуну облисполкомну председатели Боташланы Магомет бардырады. Аны къатында крайкомну биринчи секретары Горбачев бла СССР-ни министрле Советини председателини заместители Дымшиц.

Обкомну биринчи секретары Бурмистров эди. Ол чакъырды да: “Крайкомну бюросунда бизни областда малчылыкны продукталарын хазырлау кялай баргянына кяарарыкдыла. Сен доклад этерге керексе”, - деди. Джорукгя кёре, крайкомда аллай докладланы обкомну биринчи секретары, крайисполкомда уа облисполкомну тамадасы этерге тыйыншлыдыла. Мен аны айтдым. “Билмейме, бу джол сени излейдиле”, - деди. Он минутну ичинде айтырча, болумну джазыб, хазырландым. Бурмистров да, мен да бардык Ставрополгя. Ол крайкомну бюросуну члени эди, орнуна олтурду. Биринчи секретарь М. С. Горбачев сёзю меннге берди. Болумну айтдым. Ол сорлугю болгян, деди да, крайсовпрофну тамадасы Савельев: “Михаил Сергеевич, была планланы энчи адамладан эт, сют сатыб алыб толтурадыла ансы, мюклери баджаралмайдыла”, - деди. “Челябинск шахарны ишчилерине эт энчи адамладан алыннганы бла мюкледен баргяныны башхасы джокъду”, - дедим мен. Талай кюнню андан алгя ары бир кёб эт ийген эдик комбинатыбыздан. Ол профсоюзлагя башчылык этгени ючюн, ишчилени да сагына, кяггыб айтхан эдим. Залдагыла кюлдюле. Экинчи соруу берген да болмады.

Андан Горбачев кеси турду да кырк минутха джууукну айталгянын айтды. Малны мардадан кёб тутадыла адамла, джорукда белгиленингенден эсе уллу ишлейдиле энчи юйлени, джангы куакла бардыла сизде, болмагян джангы джорукланы джаяргя излейсиз, кяйдам, дагыда не айтды, не айтмады. Ол кёзюде Уллу Кяарачайда кёб кюй кюрагян адамны терслеб, малларын сыйырыб, аланы кярал багяларын да кючден бердирген эдим. Бир джолда уа Теберди совхозну директору бла мен малчылагя айлана барабыз да, бир кюшну тамадасы: “Бизге мал аш келтиребиз дейдиле да, болмагян биченни келтиредиле, ремонт этебиз дейдиле да, кюл учундан этиб кетедиле. Андан эсе биченликни кесибизге беригиз да, чалайык, джыяйык заманында. Ремонтха ачхагыз керек тюлдю, материалланы табдырыгыз да, кесибиз джарашдырайык кюшну”, - деген эди. Этсинле алай, кёрейик, таб болса, кяалгян джерледе да джаярбыз сынамны, деген эдим. Аны да эшитген эдиле крайдагыла. Бурмистров тынгылаб турду, джакъламады.

Ызыбызгя кяйтдык. Талай кюнден Горбачевгя бардым

да, мени башыма бош этигиз, дедим. Бюрогъа салгъан кёзюулеринде иш этиб арагъа алгъанларын ангылагъан эдим. Энди кетерими унамагъанча кёрюндю. Унамагъанында ызыма къайтдым. Горбачев кетиб, Мураховский аны орнуна келген эди. Ол Польшада СССР-ден сатыу-алыу ишлени тындыргъан бёлюмде джангы иш ачылгъанын айтды. Европадан бизни къралгъа, мындан ары да джиберилген затла Польшаны юсю бла баргъанларын чертди. Поездле бла, машинала бла, самолетла бла, кемеле бла озадыла джюкле, транспорт джанындан билиминг келишеди, озгъан джыллада къуллукъларынга кёре, ишни къуараргъа сынамынг да, болумунг да барды, деди. Юйде да оноулашыб, 1979 джыл кетдим ары. Андан 1987 джыл къайтыб, пенсиягъа чыкъдым.

- Польшада ишинги юсюнден не айтыргъа боллукъса?

- Асыры къызыныб бармагъан эдим, алай а баргъаныма сокъуранмайма. Мында сагъатымда алай этерге керексе, былай болса игиди деб, билселе, билмеселе да, джол кёргюзюрге, акъыл юретирге излегенле аслам болуб, ишге заран сала эдиле. Анда уа борчуму билдирдиле, къара да, къалай таб эсе, алай тындыр. Ол джаны бла эркинлик кесимде эди. Полякла кеслерин онглугъа санагъан, башларына сый тартыргъа сюйген адамла эдиле. Ала бла да келишген эдим. Ташкёмюр, магъадан, нефть, газ, мюрзеу, дагъыда башха затла ташыла эдиле. Аллаи хар министерствону адамлары да бар эдиле. Алагъа башчылыкъ этерге да меннге тюше эди. Аны айтханым, транспорт джаны бла джууаблылыкъдан сора да джетише эдиле ишле. Алай болса да хаман да эсимде тургъан затла бардыла.

Мен ишлеген кёзюуге Польшада юч келечибизни ауушдурдула. Ючюнчю онглу адам эди. Польшаны юлгюсюнде бизни кърал башха социалист къралла бла эки арада болумну, хауаны таб къурамагъанын ангылаб тура эди. Мен андан кетгенден сора КПСС-ни Ара Комитетини пленумунда ол затланы юслеринден ачыкъ айтыб, тыш къралла бла иш джюрютюуде политикабызны хыртха урады. Андан сора ишинден чыгъардыла. Артда ол айтханнга келдик. Экинчи эсимде тургъан а летчик-космонавт Береговой. Ол Польша бла СССР-ни арасында Шохлукъну обществосуну биз джанындан тамадасы эди. Польша джанындан да бар эди бир белгили адам. Ол келди. Мени полякла чакъырыб, бардым джыйылыуларына. Андан

сора банкет этдиле. Береговой бла мени арабызда бир поляк бар эди олтурган сагъатыбызда. Мен сёз арада анга: “Экибиз да иги таныган бир адам барды бизде”, дедим. “Кимди?” – деб сорду. Биджиланы Солтанны айтдым. “Солтанчик”, деб джарыды. Сора къатында поляк бла мени орунларыбызны ауушдуртду да, къатына олтуртду. Тебреди махтаб Солтанны да, къарачайлыланы да. Анга къонакъгъа келиб кетгенин да эсине тюшюрдю. “Мени аскерчи тенгим Солтан ючюн ичейик”, – деб, ол джыйылганла барыбыз да агъыздыкъ рюмкаланы. Не джашыруу, бизге алай багъа бергени джюрегиме джауча джагъылган эди.

- Магомет, сен кёб джууаблы джерледе ишлединг, бусагъатда да джамагъат ишлеге къошулуб тураса, джашауунгу халкъны къалынында ашырыб бараса. Бююнлюкде миллетле арасында джарашыурукъ болса деб, ким айтхан да, ким излеген да олду. Мен ангылагъаннга кёре, алгъын аллай проблема джокъ эди. Сен къалай ангылатыргъа боллукъса? Къайдан чыкъды бу зат?

- Алгъын чыртда аллай джукъ болмагъанды, деген тюз тюлдю, мен билгенден. Башхала къалай болсала да, кесими миллетиме табыракъ болсун дегенча, ууакъ къайгъыланы къозгъаганла, кеслерине уллуракъ къуллукъ алыр ючюн дыгалас этгенле ол заманлада да болур эдиле. Аны ачыкъ айтсала, джамагъат къаршчы боллукъ эди да, билдирир мадарлары джокъ эди. Аллай джугъу чыкъганлагъа къатылган да эте эдиле, ишлеринден да къыстай эдиле. Миллетлени бири да излемей эди тикликни, энтда алайды.

Бусагъатда хар кимге айталгъанын айтыргъа, этелгенин этерге таб заман болгъанды да, сен айтхан проблемала андан чыгъадыла. “Мен халкъ ючюн кюрешеме” деб, хар къайда кесин уруб айланган къарачай, черкес, орус, башха миллетледен адамланы да бирине ийнанмайма. Аланы арасында хакъ джюрекден миллетине джан аурутхан киши кёрмейме. Биринчиден, ала кеслерини амбициялары бла этедиле этгенлерин, экинчиден къуллукълагъа тюшюб, кеслерине гыл юзер джанындан кюрешедиле. Миллетле бир-бирлерин ангылаб джашагъандыла, энтда джашарыкъдыла.

Сора басманы юсю бла аллайланы джакълагъанла да уллу заран саладыла республикагъа. Аланы арасында журналист-

ле, алимле, башхала да бардыла. Кереклини, керексизни да джазыб, кьозгъаб айланадыла. Аллаи затла закон бла терсликге саналадыла. Бу кьатышхан заманда киши аланы ызларындан тюшмейди да, анга эс бёлмейдиле.

- Кертиси да хар зат кьатышды. Миллетни мюлкю кьолундан кетди. Ишсизлик, джюз тюрлю джарсыу, кьайгы ... Биз кьайры барабыз, кьалай болабыз? Кьалай этсек таб болур?

- Саулай кьралгъа да, миллетлени барысына да келгенди кьыйынлыкъ. Приватизация деб, хар нени, бошуна бергенча, учуз сатдыла. Заводла, фабрикала, совхозла, колхозла, башха затла да халкъны кьыйыны бла кьуралгъан эдиле, халкъныкыла эдиле. Ишлеген миллетге азыракъ хакъ тёленсе да, бери берилмегени ара мюлкню бегитирге джоюла эди. Адамла тамбаларына рахат эдиле, джюреклери бёгек эди, кьаллай бир болса да, айлыкъларын заманында аллыкъларына да ишексиз эдиле. Медицина, окъуу дегенча затлагъа да кьрал сакъ эди.

Кёб джерлеге ток джетмеген эди. Электростанцияла, предприятиеле ишлендиле, тау джайлыкъллагъа суу барды, джолла джарашдыла, башха, миллетлени джашауулары бла байламлы затла баджарылдыла. Джолоучу болуб чыкъсам, алайда ол бар эди, былайда бу бар эди, кьайры кьурудула деб, джюрегим кьыйналады. Ол джылла Кьарачай-Черкесиягъа ёсюмню джыллары эдиле. Биз кёчгюнчюлюкден кьайтхандан сора башланган эди ол ёсюм. Ол кёзюуде да джангылычла болмагъандыла, дерге джарамаз. Алай а халкъ ёхтем эди, учунуб эди. Этилген затха энтда бир джангы джукъ кьошалсам, деб кюреше эди. Энди ол шартлары сёнге баргъанча кёрюнеди. Тюзю, анга да уллу сейирсинирча тюлдю. Мюлкюбюзден, рысхыбыздан 4-5 проценти да ара мюлкде кьалмагъанды. Приватизация кьрал закон эди. Анга амал джокъ. Алай а аны да бизде оздуруб ийдиле. Ол алгъан адамла предприятиелени-затны ишлетселе, анга да хо дер эдик. Президентибиз В.Семен улу тюз айтады: не этиб да аланы барын ишлетирге керекди. Бусагъатда аллай мадар этилсе, бара-баргъан заманда белгили болур андан ары не этиллиги. Мындан алда статуправлениебиз ачыкъллагъан затланы окъугъанымда да бек салпыландым. Былай джашаргъа болмайды.

Аллаи кьыйын халгъа тюшюб тургъан заманыбызда сёз, кьайгы чыгъармакъллыкъ да уллу аманлыкъды. Миллетле ара-

сында джарашыулукъну излеген, халкъына игиси болсун деген тоханасында, ишлеген джеринде къарыуун аямазгъа керекди. Кеси бла къалмай, башхалагъа да ишлер мадар къуарар джанындан кюреширге тыйыншлыды.

В.В. Путин Боташ улугъа Кремлде орден тагъа тургъаны. 2001 джыл.

КъЧР-де миллетлени барысыны да джамагъат организаци-ялары ол миллетлени адетлерин, культураларын, энчи шарт-ларын, ана тиллерин сакъларгъа, ёсдюрюрге, бегитирге деб къуралгъан эдиле. Политика бла кюрешген болмаса, аллай зат-лагъа не аз да эс бёлген бири джокъду. Былагъа да политика-дан тыйылырча бир оноу болургъа керекди, ансы уллу заран саладыла. Майна Москвада “Таулу юй” деб къурагъандыла джердешлени организациясын. Орден берирге ара шахаргъа чакъыргъанларында, ары да чакъырдыла. Кёб адам да келген эди, кёб ушакъ да этдик. Политикагъа, биз халкъ ючюн кюре-шебиз деб, къычырыб айланганлагъа къошулмайдыла. Мос-кваны правительствосу бла Миллетлени ишлерини хакъындан министерствосу бла байламлылыкъны тутадыла, сураглау кол-лективлери бар, сабийлеге ана тилибизни юретирге бир класс ачылгъанды, халкъыбызны ашхы адетлерин, шартларын джа-ярча, культурабызны ёсдюрюрге мадарла этедиле.

Дагъыда бир зат: бизни Халкъ Джыйылыуубузда бир-бир статьялагъа джангыдан къаралыргъа керекди. Ставрополь край бизни республикадан къаллай бирге уллу болгъанын барыбыз да билебиз. Москвада - алай. Аланы парламентлеринде 25-30 депутат барды. Бизде эки-юч къатха кёб болургъа нек керекди? Депутатла, башха джукъгъа бёлюнмей, къуру законланы юслеринден ишлерге тыйыншылдыла. Анга уа 25-30 адам озуб джетерикди. Ансы, ол кёб депутатыбызны асламысы бирер джерде ишлегенлери себебли, аланы арасында не кесини предприятиясине, не ол къуллукъ этген джерине бир таблыкъ, бир хайыр излеб, анга кёре кесин джюрютген да, депутатлыкъ борчларына ол кёзден къарагъан да аз тюлдю.

- Джерни сатыу, арендагъа бериу деб, кюрешедиле бир къауумла. Сен анга къалай къарайса?

- Адамланы бачхалары, алада ишленнген мекамлары энчи мюклерине саналыб сатсала, не этселе да эркин болургъа керекдиле. Башха джерлени арендагъа ёмюрлюкге берирге боллукъду. Сатаргъа уа чыртда боллукъ тюлдю. Хоншу болуб джашагъан адамланы аралары ырджыда джарым метр джер ючюн тик болуб къалады. Къайгъы чыгъарыкъды. Аны тышында да бусагъатда кесибибизни джерибизде джашагъан адамланы, тамбла къонакъда тургъанча, орунсуз болуб къалырлары хакъды. Сатыб алгъанла да (хурджунлары къалынла), бир тура турсун деген болмаса, къараб, битим, мал аш джыярыкълары бошду. Доммайны, Тебердини, Архызны, Учкулан ёзенни тышындан адамла сатыб алыб, аланы керти ислерин чиркитмезле, деб айталмайма, иш алайгъа джетсе.

- Магомет, къралны, халкъыбызны аллында да уллу къыйыны болгъан адамланы бирисе. Къазауатда ал сафда болгъанынг ючюн, берилген саугъаланы сагъындыкъ. Андан сорагъы джыллада да къыйынынгы белгилеген болур эдиле.

- Ишлеген джылларымда Урунууну Кызыл Байрагъы орденледен юч, Хурмет белгиси орден бла да саугъалагъан эдиле. Бу джол да бешинчи орденни бердиле.

- Кёб заманынгы алдым, сау бол! Мындан ары да муратларынга джет! Аллах ашхы саулукъ берсин!

- Сен да ишингден къууан!

2001 джыл.

Хубийланы Магомет

Май айны аягы неда июнь айны ал кюнлери эдиле. Мени студент заманым. Карачаевск шахарда бусагъатдача кёб этажлы юйле да, бюгюнлюкле джашагъаныча кёб адам да джокъ, тегереги терек, кёкен, таза, джандет былайыды, дерча бир ариулукъ. Бир-эки джаш келе тургъанлайыбызгъа, Советлени юйюню аплы майданда Хубийланы Магометге тюбеб къалдыкъ. Ол институтда джангы ишлеб башлагъан эди, алай а бизни окъутмай эди. Не эсе да биз андан бир затланы сордукъ да, ол да

джууаб эте башлады. Ол кёзюучюкде тири атлаб бир джаш къатыбызгъа келди. Биз таныгъан адам тюл эди. Магометни таний кёре эдим, бу да аны биле.

- Бюгюн ол зачетну бир алсанг, иги боллукъ эди, - деди джаш Магометге.

Заочно окъугъанла джазгы сессиягъа джыйылгъан кёзюу эди да, аланы бири болгъанын ангыладыкъ. Джылы да биз студентледен уллу эди.

- Тюнене бла бюгюнню арасында хазырланыб къалалгъан болмазса, - деди Магомет. - Энтда окъурукъларынгы окъу да, алай тюбербиз.

- Айхай, андан сора ишим болмаса уа, - деди ол, джакълыкъ излегенча бизге кёз джетдире.

- Да сен сессиягъа келгенсе...

- Аны уа билеме...

Андан ары “ушакъ” кылай барганы эсимде тюлдю, иги кесекни селешдиле. Устас ол заманда, бу заманда келирсе деб ашырса, студентни джукъ айтыр мадары джокъду. Магомет алай чорт кесгенледен тюл эди. Алай а бу джол аны ючюн созулмады ушакъ. Институтда заочно окъуй тургъан адам сессиягъа келсе, аны баш борчу экзаменлени, зачетланы бериб къутулууду. Аланы тышында, аладан уллу, аладан джууаблы джукъ болмазгъа керекди. Бу джаш а башха кыйгъым, ишим барды дегенин кылайгъа сюрюрге, кылай ангыларгъа билмей кюреше эди Магомет. Болмады. Не ары-бери этди эсе да, ангылаялмады. Ол Магомет ангыларча зат тюл эди, аны кесин джюрютююне, хауасына, ангысына чыртда келишмей эди. Андан бери отуз джылдан артыкъ заман озса да, аны не айтыргъа билмей, сагъышлы болуб кетиб барганы кёюме кёрюне турады...

Магомет дагъыда кёб кере аллай болумгъа тюшгенине шагъатлыкъ этерикме. Алай а джарашыу, дюргенлиги болмагъан адам эди да, ариу бла араны айырыгъа, оюмун сингдирирге кюреше эди. Болмаса, ичинден кыйналгъанын сезе эдик, тышындан а “тебгени”, асыры хыны этгени болмай эди. “Меннге ачыугъа, иш этиб, айтылгъанны ангыларгъа излемей эсегиз, аны билдиригиз”, - деди бир джолда, талай адам бла не эсе да миллет шартланы юслеринден селеше келиб. Эртделедеги миллет шартланы энди магъаналары бек азды, деб даулашханла да джууаб берлик болур эдиле, алай а сёзге кюшулмай тургъан джашланы бири алагъа джетдирмеди:

- Магомет, сеннге ачыугъа этмейдиле, башларыны джетгени алайды, - деб силдеди.

- Аллай баш болургъа мадары джокъду, - деди Магомет.

Мадары болмагъан затла ол джыллада да бола эдиле. Аллай ауруулагъа дарман табхан да бек кыйынды. Алай болса да Магомет алтмышынчы-алтмыш тёртюнчю джыллада былай этсек, джарар деб ышаныб, ансамбль кюрады. Кеси мандалинаны тамам да ариу согъа эди. Скрипканы согъаргъа джангы юрениб башлагъанча кёрюне эди. Неге да фахмусу болгъан адам, анга да дженгил тюзелди. Джетеуленни, мен да аланы бири болуб, мандалина согъаргъа юретди, кеси эски, джангы джырланы да кёб биле эди, ауазы да ариу эди. Джырлагъанла

дагъыда бар эдиле ол къурагъан ансамблде. Алай а биз, къыл къобузну согъаргъа юренсек, деген болмаса, башха затлагъа хазна магъана бермедик. Шахарда, Къарачай, Джэгетей Аягъы районну эллеринде концертле кёргюзе башлагъаныкъда ангыладыкъ Магометни баш муратын. Джарыкълыкъны джаяргъа, бизни да, къарагъанланы да, не аз да фахму ышаны болгъанла быллай затлагъа юренигиз, деб кюрешгенини тышында да, миллет шартланы сингдирир джанындан эди. Хар баргъан джерибизде аланы, ата-бабаларыбызны заманларындан хапарланы, фольклорубуз бла байламлы сейир затланы юслеринден сахнадан айтмай къоймай эди. Кеси да, юлгюле бла бегитиб, ким да толлу ийнанырча сёлеше эди.

- Фольклорну пропагандисти эди, - деди аны иги таныгъан бир тенгим мындан алда Магометни эсибизге тюшюре тебрегеникде.

Ол адамгъа берилген уллу багъады, сыйды. Алай а мен, Магомет дагъыда халкъ культураны саудан, адебни, намысны, башха адамлыкъ шартланы да пропагандисти эди деб, къошаргъа боллукъма. Бизни ол кёзюуледе, андан тогъуз-он джылгъа джаш болгъаныбыз себебли, къатында ауазыбызны кёлтюртюр, кимге болса да хыны этиб, бир аман сёз айтыб, къайдам, адебсизлик этди деб, адам ишекли болурча джугъубуз чыкъмай эди. Аны джылларында башхаланы къатларында уа кесибизни туура алай тутханбыз, деб билмейме. Алай а, сейир неди десегиз, Магометден уллула да эслеб сёлеше эдиле, эслеб атлай эдиле ол биргелерине болса. Ала да, андан тартыныб, кеслерин бошламай тургъанларын артда ангыладым. Бир джерде оюмлу сёлешген, оюмлу атлагъан башха джерде да алай этерге ёчдю. Магомет кесин къайда да, не болумда да ариу тутханыны къалгъанлагъа магъанасы болгъанына шагъатдыла ол затла. Къалай улу Аппагъа: “Сен хамау былай ариу, былай таза нек кийиниб тураса?”, - деб соргъанларында: “Менден кёрюб, дагъыда биреу алай этсе, деб этеме”, - дегенди. Аппа аны чам халда огъуна айтхан болур, ансы адамны кесини адамлыкъ шарты, халиси, иннет тазалыгъы былай эт, деб турмаса, къалгъанла ючюн ол халда кесин тутуб ёмюрюн ашыраллыкъ тюлдю. Алай болса да, ол джууабы да кёбле тюшюнюрчады, ойлашырчады. Мени сартын, бу затланы Магометни юсюнден да таукел айтырыкъма.

Аны дагыда мен бек сукъланган бир алакат шарты бар эди. Ол да неди десегиз, аз, кёб эсе да, адамны этген затыны багыасын чыгъара биле эди. Алай бла кёллендирген, учундургъан да эте эди. Не бир китабым чыгыб, не бир назмум газетде басмаланыб, не бир джырым радио бла берилиб, ол, Карачаевскеден меннге, Черкесскеге, телефон бла сёлешиб, алгышламай кёймагъанды. Ол кёзюуледе кёууанганлыгыма, энди ол затланы асламысыны чыртда махтар джерлери болмагъанын ангылайма. Магомет да меннге телефон бла ариу айтхан сагыатында, алада кемликлени билиб тургъанына ишегим джокъду. Кёл этсем, быладан маджал да бир джукъ джазса уа деб, ол муратны тутханды. Чыгъармачылыкъ ишни джюрютген, джашыракъ адамланы къайсы бирине да алай эс бёле эди ансы, айырыб мени ол халда кёз туурада тутханлыгы тюл эди.

Теберди тауланы кёйинунда туугъан, сабийлик джылларын да ол сейир джерде ашыргъан адам джуртха соймеклик, иннет тазалыкъ, ёхтемлик, адамлыкъ да таурухдача табигъатыбызны тамалында джаратыладыла, бегийдиле, деген оюмну тутта эди. Не аз фахму джилтини болгъаннга да чыгъармачылыкъ иште ёсюмюне бек болушуругъуна ишексиз эди. Аны себебли студентледен кёуралгъан литература бирлешликни членлерин кёзюу-кёзюую бла Теберди, Кёобан ёзенледе ариу джерлеге, тау джайлыкълагъа алыб чыгыучусу да эсимдеди. Автобуслла бла барыб, тюрбюнде тюрбюб, андан ары джаяу, туристлеча ёрлей эдик башлагъа. Джол усталыкъ да эте, былайлада табигъат эсгертмеледен да хапар айта, алда да кеси барыучан эди. Шынкъарт джандырыб, назмула окъуй, аланы сюзе, джырлай, башлада, суу джагъалада, чегет ичинде кече кългъанларыбыз да бола эди. Кёб затны кёрюб, эшитиб, кёууаныб къайтыучан эдик хар баргъаныбыз сайын. Институтда да биз кёауумгъа бек эс бёле эди. Келир заманда литературабызны, культурабызны алгъа элтирик сизсиз, кюрешигиз, къаджыкъмагъыз, заманыгъызыны бош иймегиз, дегенлей тура эди. Заман дегенлей, анга хар сагыат, хар минут багыалы эди. Хар кёуру да ашыкыгъанлай, джюз тюрлю затны айтыб, аланы тындырыгъа керекди дегенлей айлана эди. Биз джаш тёлуге, биринден болмаса да, биринден бир магъана чыкъса уа халкыгъа деб, джарыкылыкъ-культура ишлеге да миллетге амалсыз керек болгъанлары ючюн кюрата эди заманын ансы, заманын туура аныча багыалатхан

адамгъа мен тюбемегенме. Къайсы ишни къачан тындырыргъа кереклиси талай кюнню алгъа сагъатына дери джазылыб эди. Кеси сезмесе да, джашауу къысха боллугъу себебли, Аллах анга аны да эт, муну да эт, деб, кюч бериб, къанат битдириб къойгъан болурму эди, деб кѣлюме келеди.

Элли сегиз джыл джашады Хубийланы Ахияны джашы Магомет. Сау болса, быйыл джетмишджыллыкъ юбилейин белгилерик эдик, сыйлы тахтагъа олтуртуб. Ол аз кѣзюуню ичинде тин байлыгъыбызны ѳсдюрюуге бек уллу юлюш къошханды. Аны барын да айтыб бошамакълыкъ къыйынды, алай болса да башында хапарыма энтда талай затны къошаргъа излейме.

Неден да алгъа чертерим, ол устаз эди, алим эди. Джыйырма джети джылны Карачаевскеде институтда тыш къралланы литератураларындан окъутханды студентлени. Аладан кѣбле устазла, алимле, джазыучула, культураны къуллукъчулары болуб, бююнлюкде тин байлыгъыбызны ѳсдюре эселе, сабийлеге миллет шартларыбызны сингдире эселе, бу затлада Магометни муратлары тола барадыла, аны огъуру эндиги тѣлюлеге да дагъан болады. Фольклорну юсюнден илму ишлери бла республиканы тышында школлада, баш, орта окъуу заведениеледе да хайырланадыла да, Хубий улу алагъа бизни творчество интеллигенциябызны келечисича болушханнга, джарагъаннга санайбыз. Кеси замансызлай дунядан кетсе да, джашауубузда къойгъан сокъмагъы кѣблеге тин байлыгъыбызны мийигине чыгъаргъа себеб болгъаны хакъды. Ол ѳрлеуде 1968 джыл орус тилде чыкъгъан “Карачаево-балкарские народные песни современного периода” деген китабы да джол усталыкъ этериклени бириди.

Бу хар не къатышханы бла бусагъатда Джазыучулары союзуна член болгъан, профсоюзгъа киргенча, тынчды. Адам ол атха тыйыншлымыды, тыйыншлы тюмюдю деб, не мында, не Москвада къарагъан джокъну орнундады. Сексенинчи джыллада уа бек къыйын эди. Ол кѣзюуге мен башында сагъыннгандан сора да, Магометни беш китабы чыкъгъан эди: “Алан” деб чам хапарладан къуралгъан экиси, “Алан из Карачая” деген ат бла орус, ингилиз, азербайджан тилледе да юч китабы. Кеси дагъыда турлукъ болур эди, алкъын тыйыншлы тюлме ол атха, бир кесек сабыр болайым дей, алай а башхала эсине сала, айта турдула да, документлерин джарашдырыб, Джазыучулары со-

юзуну Къарачай-Черкесияда бѣлюмюне бердиле. Алгъы бурун мында “элекден” ётерге керек эди. Мени документлерим да 1981 джыл аныкъыла бла бирге тюшдюле ары. Кесибизде бюрода да, саулай джазычуланы джыйылыуларында да къаралыб, чѣбатылыб, андан сора Москвагъа ашырылдыла. Талай айдан мени СССР-ни Джазычуларыны союзуна алгъанларыны юсюнден телеграмма келди. Магомет а не болду, деб соргъанымда, мында тамадаларыбызгъа, аны юсюнден джукъ билдирмегенлерин айтдыла. Бир региондан тюшген документлени барына да, бир джыйылыуда къараб къоймай, кѣзюу-кѣзюую бла сюзгенлерин биле эдик. Алай а бирер сылтау бла кѣблени членнге алыргъа унамай, документлерин къайтарыб да къоя эдиле. Алай этиб къоярла да Магометге да деб, къоркъдукъ мындагъыла. Аны тышында да, менден тыйыншылы адам къалыб, мен андан алгъа нек тюшдюм сюзюуге, деген оюм да джунчутду мени. Джазычуланы союзуну бизде бѣлюмюнден телефон бла сѣлешдик бир хапар билирге, не эсе да ол кюн айтырыкъ адамладан киши табылмады. Кесине джукъ билдирген болурламы деб, Карачаевскеге да къонгурау къакъдыкъ. Ишде эди да, аллай мадар чыкъмады. Ингирде юйге келгенимде бир сѣлешейим телефон бла, алмагъанлыкълары болурму деб, къыйналыб тура эсе да кѣл этейим, деген акъылда телефоннга узалгъанлай, аны къонгурауу зынгырдады.

- Алгъышлайма! – деди Магомет. – Бусагъатда Осман (улла къарнашы) сѣлешген эди да, ол айтды. Бек къууандым, мындан ары да муратларынга джет!

- Сау бол, - дедим. – Сен не болдунг экен, джукъ билдирмедилеми кесинге?

- Огъай, - деди. Сора бир кесек сагъыш этди да: - Силти сапын бла къол джуууб турама, деб къошду.

- Алай болургъа чыртда мадары джокъду, - дедим аны сѣз урумун джаратмай.

Сора кеси да ол затланы билгенине ишегим болмаса да, экинчи-ючюнчю джыйылыуларында къараргъа къойгъандыла, деген оюмну сингдирирге кюрешдим. Ол муратим толмады. Кеси тенглилеча, Магомет да джашауда тыйгъычлагъа, табсыз кѣзюулеге, бушуугъа, джарсыугъа да тюбей келген адам эди. Алай а тенглерини бир къауумуча болмай, бу тири, не да иги джанына тюрленнигине ышанган, чырмаулагъа бой салмагъ-

ан адам эди. Къуру ол чурумдан сора да бир къайгысы, джар-сыгыны болуб этди эсе да билмейме, джарыкъ сёлеширге из-легенликге, бу джол ол шартларын, ол ёхтемлигин, мураты толоруна ышанмакълыгын сезмедим. Алай болса да, Москвада комиссия да махтаб, талай айдан СССР-ни Джазыучуларыны союзуна членнге алыннганы бла, башхалача, мен да таза джюрекден алгышладым.

1987 джылны аллы сюреси эди. Джазыучулары биздеги бёлюмюнде бир джыйылыу болуб, алайда тюбешдик. Сёзю, кесин джарыкъ тутханы алгынча болса да, бек аzyb эди. Адам-ла аслам эдиле да, “ёретин” тынчыкъ-эсенлик соргъандан озуб, сёлеширча болмады. Халын джаратмагъаным себебли, хама-н эсимде туруб, ол кюнню андан кёз алмагъанча ашырдым. Не эсе да, алгынча тирилиги уа джокъ эди. Джыйылыу да бош-лыб, келгенле да чачылгъандан сора, сабыр болуб, уллу къар-нашы Осман бла бирге чыкъдыкъ да, саулугъу къалайды, деб андан сордум. “Къайдам, халын мен да таб кёрмейме, былай деб джукъ айтмайды сорсам да”, - деди ол. 1987 джыл 19-чу августда ауушду, джандетли болсун!

Ол кёзюуде “Ёрлеу” деб назму китабы чыгъа тура эди. Ар-тда, 1989 джыл, алтмышджыллыкъ юбилеи бла байламлы “Батмаз джулдузну джарыгъы”, деген ат бла да сайламларын-дан къуралгъан китабы басмаланды.

Не иш да кёзююнде тынмаса, артда аны къолгъа алыб, кереклисича баджаргъан къыйын болады. Башха тилледе чыкъ-гъанларын да къошсакъ, Магометни бюгюнлюкде окъуучула-ны къолларында сегиз китабы барды. Энтда архивинде къал-гъан хапарлары, назмулары, илму ишлери, фольклор джыйгъ-анлары эки-юч китабха джетериклерине, мени сартын, ишегим джокъду. Айтыла, джазыла, оноу этиле, таб, бегимле алына турсала да, Магометден алгъа, андан сора да джашаудан кет-ген онглу адамларыбызны къол джазмаларындан мен билиб, джангы китабла къуралыб, чыкъмагъандыла. Бу да алай бо-луб къалыр, деб къоркъама.

1999 джыл.

Джашауну кюзгюсюнде

- Салам алейкум, Шахарбий!

- Алейкум салам!

- Алан, туугъан кюнюнг джуууклашханды, деб хапар джорюйдю.

- Хо, туудум да, дунягъа бир игилик этдим.

- Игилик этер ючюн, иги адам болургъа керекди...

- Хы-хы, башлама! Не дейсе?

- Суратынг керекди.

- Газетни джасаргъа мени бурнумдан сора джукъ табмаймыса?

- Излей кетсек, табарыкъ да болурбуз, алай а заман джокъду. Аллахны игилигинден, шаржны, карикатураны орнуна да келишириксе...

- Кюзгю таба эсенг, кесинги хамхотунга къара...

- Келе кел да, бирге къарарбыз...

Алийланы Шахарбий бла мени бир-бирибизге сѣлешиюубюз кѣбюсюне былай эди. Чам да, накъырда да, самаркъау да, “чимдеу” да эркин айтыла эдиле. Чыгъармачылыкъ ишни юсю бла даулашхан кѣзюулерибизде да экибиз эки джанына “тартсакъ”, самаркъау бла “чимдеу” алгъа чыгъа эдиле. Шахарбий джанындан алагъа да хынылыкъ къошула эди, чамгъа, накъырдагъа орун табылмай къала эди...

Ол джол телефон бла сѣлешгенибиз а, Шахарбийге элли джыл толурну аллы бла эди. Кюнортадан джанлай, тѣрт суратны да алыб, редакциягъа келди. Ючюсюн столуму юсюне атды

да, туурамда олтурду. Алагъа къарадым да:

- Ол къолунгдагъын да бер, - дедим.

- Газетге джарарыкъ зат тюлдю, былагъа къатышыб келиб кългъанды, - деди, алай а мен кълуму узатыб тура эдим да, берди.

- Да, тамам аламаты буду да, - дедим.- Газетге муну чыгъарлыкъма, алай болса да, бара-баргъан заманда керек болуб кълса уа, муну да алайым, - деб, ол юч суратны да бирин стол-да кълуб, экисин кесине узатдым.

- Аманын табыб, игисин чыгъарлыкъ а тюлсе, - деб, кълун силкди да, кълйры эсе да ашыгъа эди, кабинетден чыкъды.

Ол мени хаман “кълзгъай” эди да, мен да аны кълзгъар ючюн айтхан эдим ансы, ол сурат газетде берирча тюл эди. Джашланы кълйсы эсе да бири иш этиб, бурнун артыкъ да уллу кългълуб алгъан эди, кеси да акълсълдым сурат. Аллайла газетде чыкъмайдыла. Андан Шахарбийни хапары джокъ эди. Газетде ол бир сураты чыкъды. Аны юсюнден статьяны уа, мен, кесим айтыб, Кълраланы Асиятха джаздыргъан эдим. Кълрачайны белгили, онглу адамларына аталыб кълйсы газетде чыкъгъланны да джыйыб барама. Шахарбийни юсюнден бу очеркни джазар ючюн, аны иши, творчеству бла байламлы затлагъа кълрай келиб, “Ленинни байрагъы”(бусагълатдагълы “Кълрачай”) газетни ол номерине джетгенимде, кесим сайлаб алгъан суратны кълруб, Асият джазгълан статьяны да окълуб, хар не кълюме кълрюндю, ауазы кълулагълыма келди, кълб зат эсиме тюшдю.

- Шахарбийни джашаууну, джазгълан затларыны, театрада кълб джылланы ишини юсюнден толу хапар айтыргъа энтда таблыкъ тюшер. Мен бу очеркде аланы да аз-аз сагълына, аны дуниягъла кълраууну, халисини, адамлыкъ шартларыны, экибиз бирге этерге тюшген ишлерибизни, бир-бир тюбешиулерибизни юсюнден айтыргъла излейме. Бу затла бла байламлы кълрасам, мен таныгълан, мен билген, мен сынагълан адамланы арасында Шахарбийден сейир адам болмагъланды.

... Бир джолда Шахарбий, белгили джырчыбыз Ёзденланы Альберт, поэт Созарукъланы Юсуф Черкесскеде больницада кимни эсе да кълруб чыгъладыла. Джазны аягълы сюрем, терекле чакългълан кълзюу болады. Тротуар бла келе тургъланлай, Шахарбий, тохтаб:

- Бу былай нек болгъланды?! – дейди, бурууну ичинде кълуу

болуб сюелген шаптал терекни бармагы бла кёргюзюб.

- Да, кьайдам, ким биледи, - дейди Альберт.

- Ма алайды, киши билмейди, - дейди Шахарбий хыны. - Алай джарамайды. Ма бу терекни, бачханы, юйню иеси адам тюлдю. Аны бла кьуу болгъанды шаптал...

- Да, бизге не дейсе? Бизде не гюнах барды? - дейди Юсуф.

- Киши джукъну билмейди, киши джукъгъа акъыл бёлмейди, киши джукъну кёрмейди... Аны бла юйюбюз кьуруб барады...

Аны джекиргенин онгсунмасала да, уллу хатерин этедиле, бир джаны бла аны айтханларын да тюзге санайдыла да, даулашмайдыла. Ол а терекни иесине, аллай затлагъа учхара кьарагъан адамлагъа да аманны кьуйгъанлай келеди джолну джол узуну.

Ол эки джаш, ким эсе да бизге былай этди, деб кьойсала да, мен аны Шахарбий болгъанын биллик эдим. Биргесине ишлегенле, башха адамла да ол сюйгенча, ол умут этгенча болурларын излей эди. Мен ангылагъандан, аны айтханларыны кёбюсю тюз эди. Алай а бу айтхан адамла кеслерин андан да тюзге санай эдиле. Анга да не сейирсиниу, хар кимни башы башхача, акъылы да, халиси да, сёзю да, дуниягъа кьарауу да башхады. Адамла алай джаратылгъандыла. “Мен”, “мен айтхан” деб турмакълыкъ кьайсы бирибизни да юсюбюздеди. Бизни кёбюбюз сёлешген, даулашхан сагъатда, кёлюбюзге джетмегенни сыйдамыракъ билдирирге кюреше эдик. Ол а, “ма былайды” деб, бычакъ бла кесгенча, басыб сиреле эди. Ол тюз эсе да: “Сора алай нек болургъа керекди?” - дерик адам чыгъа эди. Бу халда сёлешине келсе, эки ара тик болуб кьала эди. Уллу фахмусуна ишин тындыргъанына киши сёз табмаса да, ол шарты анга кёс джерде чырмау бола эди. Бу затла бары да саулугъуна кьатылгъанларын сезе эдик, айта эдик, аны кеси да иги биле эди.

... Редакцияда мени кабинетими ол джанында кабинетде юч джаш олтура эдиле. Арада кьабыргъа джукъады да, уллуракъ сёлешинсе, анда айтылгъан мында, мында айтылгъан да анда эшитилиб кьалады. Бир кюн ауазла уллуракъда да озуб кетдиле. Экеулен нени юсюнден эсе да даулаша эдиле. Мен да ишлей тура эдим да, алгъы бурун магъана бермедим. Кимле сёлешгенлерин айырыб кьоялмасам да, тохта магъанларында, ары кирирге коридоргъа атланганлайыме ол кабинетден Шахарбий чартлаб чыкъды. Асыры тебген

ден бетине тер уруб эди.

- Бу чий телиди не зат эсе да, - деди джюрексиниб. - Чырт-да джукъ ангыламайды...

- Бек тюз айтаса, - дедим. - Бу телиди, джукъ ангыламайды, адам да тюлдю деб, мен да айтханлай турама, - деб, насыб болса сезмез да, оюмну тюзлюгюне джакълыхъ табханча болуб, джюрегин басар эди, деген умутда айтхан эдим. Алай а бетиме самаркъау халда къарагъанындан ийнанмагъанын билдим. Аны бир кесек сууутур ючюн, дагъыда бир мадарым къалгъан эди: адам къызгъан сагъатда, андан да бек ачыуландырырча бир затны айтсанг, асыры не этерге билмегенден шош болуб къалады. Эки-юч джерде башхаланы юслеринде сынагъан эдим да, мында да кёрейим деген акъыл келиб: Шахарбий, сенден да телиле бардыла дуняда, - деб басдым.

Не айтыргъа билмей, бир кесекни турду да, кюлюб ийди. Хоншу кабинетни эшиги ачыкъ болуб, анда муну бла даулашхан да эшитиб тура кёре эдим, ол ышара-ышара чыкъды. Ким болгъанын унутханма, элдеде танышларымы бири шахаргъа келгенинде, бу кюн иссиде суусаб этиб ичерсиз деб, юч литрлик банка бла бир айранны узатыб кетген эди.

- Джашла, экинг да къызыб турасыз, сууукъ айран ичирейим, - дедим. Сора: - Андан да бек къызаргъа излей эсегиз, аракъым да барды, - деб къошдум.

- Аракъынгы башынга ур! - деди Шахарбий. - Алдамай эсенг, айраннга огъайым джокъду.

- Огъай, бу джол алдамайды, - деди ол бири. - Улхугъа айран келтиргенлерин эслеген эдим...

Къарачайда адам атла кёбдюле, аланы арасында Шахарбий деген ат аз джюрюгенлени бириди. Мен аллай атлары болгъан къуру ючеуленни билеме. Иги алгъаракъда Черкесскени паркында талай джаш тюбеб къалдыкъ да, сеннге ол ат нек аталгъанды деб, къайсы эсе да бири Шахарбийден сорду.

- Къарачайны эм фахмулу уланларыны бири Эбзеланы Шахарбийни творчество джетишимлери бла саулай Кавказда аты айтылгъан заманы болады, - деб джууаб берди. - Айтыуларына кёре, атам аны къачан да бек суюгенди, сыйын кёргенди, багъалатханды. Тепсегенине, джырлагъанына, музыка инструментледе сокъгъанына, спектаклдеде ойнагъанына кёб кере къараб, сейирсиниб тургъанды. Ол адамгъа джюрек разылыгъ-

ын билдирирге, аны атын атагъанды меннге. Фин къазауатны ууундан гитче сабий болуб айырылгъанма атамдан. Алай а аны таныгъанла, Эбзе улуна бир джугъу ушаса уа деб, ол умутну да эте эди, дейдиле. Эбзеланы Шахарбийча адамла аз тууадыла. Алай болса да ол башлагъан ишлеге къошулгъанымы кесиме насыбха санайма.

Алий улу аллай ишлеге ал башланнган класслада огъуна къошулуб тебрейди. Школда тепсеген, джырлагъан, драма кружоклагъа джюрюгенлей турады. Алай болса да, усталыкъ алайым да, артда кёре барырма деб, 7-чи классдан сора эл мюлк техникумгъа окъургъа джарашады. Андан аскер къуллукъ этерге аладыла. Ызына къайтхандан сора, джюреги суюген усталыкъны сайламагъанын ангылаб, медучилишеге киреди. Аны да къояды да, устазлыкъ институтха джарашады. Не келсин, кёлю алмайды. Джюреги культурагъа, искусствогъа тартыб турады. Гитче Къарачай районда Джарыкълыкъ юйде, Нарсанада къурулушчуланы клубларында ишлейди. Драмкружоклада, халкъ театрлада салыннган спектаклде ойнайды. Черкескеде театр студия ачылгъанын эшитгенинде, келиб, анда окъургъа джарашады. 1963 джыл аны да бошаб, область драмтеатрда актёр болуб ишлеб тебрейди. Бир джылдан Нальчикге кетеди. Анда малкъар театрда ишлейди. 1965-1970 джыллада Ленинградда театр, музыка, кинематография институтда режиссёрлукъгъа окъуйду. Окъуу бла практика байламлы болмаса, терен билим алгъан къыйынды. Муну уа театрда ишлегени ол усталыкъны тамалын бегитген эди. Айтыргъа, мындан алгъа билим алыб къайтхан актёрла Аджиланы Амбий, Алийланы Чотай, Тохчукъланы Борис, Хапчаланы Роза, Ёртенланы Борис, дагъыда башхала бла бирге Эбзеланы Шахарбийни “Огъурлу” деген пьесасында баш ролну ойнагъан эди.

“Шахарбий Огъурлуну халисин, адамлыкъ шартларын, былай къарагъаннга тынч, хазна джукъ ангыламагъанча болгъанлыкъгъа, акъылы, таукеллиги бла кёбледен онглу болгъанын танытады. Аны бла бирге чамны, накъырданы суюгени, джашауда орун алыргъа излегени, тенгликге берилгени да ачыкъ кёрюнеди. Бу шартла Шахарбийни кесини юсюнде болмасала, Огъурлуну пьесадан сахнагъа кёчгенча, алай кёрлюк да тюл эди джамагъат”. Бу тизгинле Къараланы Асиятны статьясындан алыннгандыла. Малкъар театрда да ол кёзюуледе салыннган

спектаклде эм джууаблы баш ролланы ойнаб турады.

Баш билим алыб къайтхандан сора, Гитче Къарачай районда Джарыкълыкъ юнню директору, аны ызы бла суратлау коллективни башчысы болуб ишлейди. Ол заман театрда миллет труппаланы, областны башчыларындан джакълыкъ табмай, чачыла тургъан кёзюулери эди. Хар биринде экишер-ючюшер актёр къалгъан эди. Келиб, алагъа кёшулуб къаллыкъ болур эди, элде башха джарлылыкълары озмасала. Магомет бла Зухраны Шахарбийден сора сабийлери болмагъанды. Джылы келген анасын, энди уа юйдегили да болгъан эди да, барын да кёюб, Черкесскеде тамал салырча фатары-заты да джарашмагъанлай, башын кечиндириб айланаллыкъ тюл эди. Ючкекеннге джыйылгъаныны баш чуруму да ол эди.

Шахарбийни «Ходжа бла Азраил» деген пьесасына кёре салынган спектаклден сурат. Шахарбий бла Темрезланы Руслан. 1981 джыл.

Алай болса да джаны театрда эди. Юйюнде адамлары, Шахарбийни тенглери барыбыз да аны ангылай эдик. Эртде, кеч болса да театрда къайтырыкъ эди да, 1973 джылны джазында келди. Къарачай труппада режиссёр этдиле. Унутмагъан эсем, бу джол биринчи спектаклни Эбзеланы Шахарбий бла мени пьесаларыбыздан кёурагъан эди: “Хамамны директору” бла “Джууулгъан шляпа”. Ол джыллада спектаклге бизде да, Къабарты-Малкъарда да суюб къарагъанлары эсимдеди.

Пленкагъа джазыб къойгъан эдиле да, энтда эки республиканы радиосу бла да бериледиле, кёблени юлеринде кассетала да бардыла “Хамамны директору” да, “Джууулгъан шляпа” да. Бу эки чыгъарманы джыйырма беш джылны “джашагъаны” огъуна кёргюзеди Шахарбийни режиссёрлукъ фахмусун. Быладан сора да башха тилледен кёчюрюлген пьесаладан, кеси джазыб да бир пьесаны салды юч джылны ичинде. Къараучула аланы бек джаратдыла. 1971 джыл Тбилисиде окъуб келген актёрла, алгъындан ишлегенледен юч-тёрт адам ойнай эдиле ол спектаклде.

Кимден, къалай, нек чыкыгъанын толу бегиталлыкъ тюлме, бир сылтаула, бир чурумла чыгыб, Шахарбий энтда элге кетди. Алгъаракълада да Ючкекендеги “Микрокомпонент” заводда ишлеген эди да, ары барыб джарашды. Алай а чыдамады. Дагъыда къайтды ызына. Театрны директоруну заместители болуб ишлей туруб, 1979 джыл биягъы къарачай труппагъа режиссёр болду. Барыбызны да эсибизде къалырча спектакле да салды. Аланы бири ол кеси джазгъан “Ходжа бла Азраил” деген пьесагъа кёре джарашдырылгъан эди.

1986 джылны джазында командировкадан къайтханымда, театрдан сёлешдиле, сени бир бек излей эдиле, дедила юде. Ол кюнледе да бир пьесамы юсюнде ачыу этген эдиле да (тюзю, артда аны кесим да джаратмай, джыртыб къойгъан эдим), онгсунмай, телефоннга узалдым. Область театрны баш режиссёру Тохчукъланы Борис кабинетинде кёре эдим.

- Сен бир бек керексе, бери дженгил джет! – деди да, телефонну чолпусун салды да къойду.

Экибиз бир-бирибизге талай сёз айтхан кесек заманда, кабинетде кимлени эсе да сёлешген ауазлары къулагъыма чалышхан эдиле. Джыйылыулары-затлары болур деб кёлюме келди, алай а мен нек керек болгъанымы ангылаялмадым.

- Алан, къайда тасса, сеннге “кърал саугъа” беребиз деб, эртденбладан бери излейбиз, - деди кюлюб театрны башчыларыны бири, режиссёр Абдоков Маталио, коридорда тюбеб къалыб.

- Хо, сиз а берликсиз, - дедим. – Меннге нек тансыкъ болгъансыз?

...Москвадан театргъа комиссия келеди. Талай адам. Белгили драматургла, критikle, РСФСР-ни Культура министер-

ствосуну кьуллукъчулары. Башха затлагъа да эс бёлселе да, баш ишлери уа театрны джергили драматургла бла байламлылыгъына къарау, миллет труппаланы литература бёлумлеринде пьесаланы окъуб, аланы авторлары бла тубешиу болады. Ол ишлени эте келедиле да, мени “Тышындан адам” деген пьесама тюртюледиле. Алгъаракъ джыллада берилиб, театрдагъыла окъугъан, кьалгъан эселе да, меннге да бир затла айтхан болур эдиле, кесимде экземплярлары болгъаны себебли, ызына алмай кьойгъанма. Артда уа унутхан да этген эдим. Аны окъуйдула да, жаратадыла. Келгенлени бирлери уа, “Муну алгъаракъда салсагъыз, авторгъа кърал саугъа бериллик эди”, - дейди.

Келгенле мени бла да сёлешдиле, пьеса салыаныргъа тыйыншылы чыгъарма бола тургъанлай, театрны тамадалары сансыз этгенлерин да аланы кеслерине ачыкъ айтдыла. Къарачай труппаны режиссёру Алий улу узаймай аны кьолгъа алды.

- Заманынг бар эсе, фонтанны кьатында бир кесек олтурайыкъ, - деди эки-юч айдан Шахарбий телефон бла.

Черкесскени арасындагъы паркчыкыгъа бардым. Ол, скамейкаланы бирине олтуруб, газет окъуй тура эди.

- Сени “Тыш адамынгы” комедия халда салсам къалай кёресе? - деди.

- Сейир затны айтдынг, - дедим. - Анда кюлкюге, самаркьаугъа, чамгъа орун джокъду. Сен айтханнга чыртда келишмейди.

- Джангыласа, - деди. - Сен къуру комедияла джазаса да, муну башха тюрлю этерге излегенлигинге, комедияланы шартлары бардыла. Сора келишдире билирге да керекди. Ким кьолгъа алгъанын да унутма, - деб кёз кьысды.

- Да алай база эсенг, кёр.

Театрла спектакллени хазырлаб кюрешген сагъатда, пьесаланы авторлары барыб, кёз джетдире, ол ишни юсюнде режиссёргъа, актёрлагъа оюмларын айта, бир-бир джерлерин тюрлендире туругъа ёчдюле. Алайды да, анда-мында дегенча, мен да олтуруучан эдим репетициялада башха пьесаларымы салгъан сагъатларында. Бу джол алай баргъаным да болмады. Барлыкъ эсем да, не джашырыу, ол этгенлени несин болса да жаратмасам, джукъ айтмай кьояллыкъ тюл эдим. “Сен этеринги этгенсе, энди мен этеме” - деб чорт кессе, мен да тынгылаб кьоймам деб, экибизни да аяб, джокъламай аны ючюн турдум. Бир кере къалайда эсе да тубеб кьалдыкъ да, кёб тур-

май, спектаклни сахнагъа чыгъарлыкъларын билдирди, репетициялада болмагъаныма кѣлкъалдылыгъын да джашырмады.

Экинчи, ючюнчю кюнюнде эсе да бардым. Иш “къызкъачханнга” джетсе, ахыр репетицияла ол спектаклни кѣргюзюрюк сахналарында болуучандыла асламысына. Анда эдиле да, кирдим. Актѣрланы бири кечигибми келген эди, къайдам, дагъыда не болгъан эди, Шахарбийни халы тюрлениб эди.

- Энди сен а не айланаса мында? – деди ол мен саламлашыргъа ауузуму ачханлай.

- Да къайдам, акъыл-оноу керек эсе деб келген эдим, - дедим.

- Акъыллыла мында да кѣбдюле, - деб, актѣрланы бирине бурулду да, сахнада къалай къымылдаргъа кереклисин айтыб башлады.

Спектаклни 1987 джыл 17-чи январда биринчи кере джамагъатха кѣргюздюле. Айтханыча, комедия халда салгъан эди, къарагъанла бек джаратдыла. Не келсин, Черкесск бла талай уллу элден башха джерлеге элтирге мадар болмады. Декорациясы ауур да, къыйын да джарашдырылгъан эди. Эл клубланы кѣбюсюню сахналары анга тарлыкъ эте эдиле. Ол кѣзюуде къайры да элтирча гитчерек декорация джарашдырыргъа керекли затланы табыб къоялмадыла. Артда аны къайгъылы киши болмады. Кѣбле айтыудан Шахарбийни уллу Фахмусуна шагъатлыкъ этген бу спектаклге ол чурум бла эллени асламысыны джамагъаты къараялмай къалды.

“Ходжа бла Азраилден” сора да Шахарбий “Ётюрюкге ушагъан керти”, “Хоншула”, “Байрым кече”, дагъыда башха пьесаланы авторуду. Аланы хазна къалмай барын да кеси сахнада салгъанды. Пьесала бла чам, самаркъау хапарладан къуралгъан китаблары да басмаланнгандыла. Тыш къралланы, алгъыннгы СССР-ни белгили драматургларыны, бизден да Эбзеланы Шахарбийни, Байрамукъланы Халиматны, Батчаланы Муссаны, Капаев Иссаны чыгъармаларыны бир къауумун сахнагъа джарашдыргъан да ол болгъанды. Шахарбийни ахыр иши “Текеле бла къойла” деген, кеси джазгъан пьесагъа кѣре салгъан спектакли болду.

Творчество къуллукъчула асыры назик джюрекли адамладыла. Башха биреу эс бѣлмезлик сѣз алагъа татыб къалады. Ол бир азаб. Экинчиси, мени фахмум сенден азыракъды, деген адет

джокъду, хар ким “джууургъанны” кесине тартады. Бу затланы тамалында ара тик болуб къалыргъа ёч болгъаныны юсюнден алгъын да айта тургъанма, энтда джазмай къоялмайма. Ала да аздыла дегенча, творчество джаны бла ишлегенлеге кърал оноучула бир заманда да тыйыншлы эс бёлмегендиле. Ол адамданы ичинде юй-турмуш джашауу джарашхан, фатар бла баджарылгъан сан бири барды. Къыйынларына берилгенни юсюнден а, ол айлыкъды, деб айтхан да айыбды. Ма ол къыйын джашауу болумлары нерваларына къатылгъанлай турады, кёблени дженгил да, татыусуз да этеди, фахмуларын толу кёргюзюрге онг да бермейди. Бары да джыйыла келсе уа, адамны кесини, коллективни хауасы да тюрленеди. Театрда да болуучанды алай.

1989 джылны экинчи джарымында аллай хапар чыкъды. Бир урунуу коллективде адамла эки къауумгъа юлешиниб, ара тик болса неда башчыла бла ишчиле бир-бирлери бла джарашмай тебреселе, аны зараны кёбюсюне кеслерине джетеди. Творчество иш бла кюрешгенледе алай бола тебресе уа, саулай халкъны тин байлыгына къатылады. Ол себебден театрда джыйылыула болгъанларын, алагъа культура джаны бла башчыла да келгенлерин, хар ким кёлюндегин айтыб, терсни-тюзню да ачыкълаб, мындан ары къалай ишлериклерине да оноу этиб, бир-бирин да ангылаб чачылгъанларын эшитгеникде, къууандыкъ. Алай а талай кюнден тюбеб къалгъаныкъда, Шахарбий:

- Мен алай этейик, былай этейик, игиси болсун деб кюрешеме, была да кеслерича бир затланы айтадыла да, сёз чыгъарадыла да тебрейдиле, - деди.

- Ала да игиси, табы болсун, деб айта болурла.

- Бир-бир затланы иги ангыламай айтадыла...

- Шахарбий, бир адам тюз болуб, сау коллектив терс болургъа мадары джокъду, - дедим.

- Ий, сен нелени джаншайса, мен коллективге айтмайма да, - деди. – Талай адамны юсюнден барады сёз. Келге эдинг джыйылыуубузгъа-затха, кёрюр эдинг, эшитир эдинг. Тышындан бир зат эшитесиз да, былай этесиз да тебрейсиз.

- Меннге бар да деген эдиле, кесим да барыргъа деб тура эдим, алай а ол ишлеге къошулсам, оюмуу да айтыргъа керек эдим, газетге да джазаргъа керек эдим, - дедим мен. – Алай бла сёз асыры кеннге джайылыб кетерге боллукъ эди.

- Сен бу сёзю нек кьозгъадың? – деди, джерге къараб. – Алайсыз да “башымда ат тебиб”, не этерге билмей айланама, - деб джашил айрымкан таба кетди.

Арадан бир ай озгъан болур эди, актёрларыбыздан экиси не эсе да бир джумуш бла редакциягъа келди. Къайсылагъа эсе да тюбөб, аны да тындырыб, мени кабинетиме къайтдыла. Иги кесек олтурдула, мен джукъ соргъаным болмаса да, кесле-ри театрны къарачай труппасында бююннгю болумдан хапар айтдыла. Аланы ашырыб къайтдым да, Шахарбийге телефон бла сөлешдим. Амалсыз бир тюберге керекди, дедим да, ингир

М. Лермонтовну «Эки кърнаш» деген пьесасына кёре спектаклни премьерасындан сора. Къарачай актёрланы арасында спектаклни режиссеру Алийланы Шахарбий. 1984 джыл.

ала биягъы паркчыкъгъа джыйылыргъа келишдик.

Кёб ушакъ этдик, кёб даулашдыкъ. Эки-юч кере иги огъу-на кызыб, дагъыда джарашдыкъ.

- Мен ангылагъандан, джангыз бир мадар барды, - дедим ахырында. Театрны тамадаларын-затны кьошмай, кесигиз джыйылыгъыз да, мени бла ишлерге излемей эсегиз, мен иш-ден кетейим, де да ачыкъ айт. Сенсиз боллукъ тюлбюз деселе. артда ары-бери дегенни ауузун джабаргъа тынч боллукъду. Алай айтмасала, сеннге иш кёбдү, башха бир джерге джараш да, болумгъа къара...

- Анга да огъайым джокъду, - деди ол.

Мени фатауам бла этди деген кыйынды, эшта, кесини эсине да ол зат келиб тура болур эди. 1990 джылны ал сюреминде, театрда ишин кююб, облысполкомну культура бёлюмюне искусствону юсюнден баш уста болуб джарашды. Алай а энтда да театрсыз болалмады. Джети-сегиз айдан ызына кыйтды. Биягынлай баш режиссёр кюллуугуна джарашды. Не келсин, кёбге бармады. 1991 джыл январь айда джюреги тохтаб калды. Ючкекен элни джамагъат кябырларына элтиб асырадыкъ, джандетли болсун!

Кёб уллу муратлары бар эди Шахарбийни. Къарачай труппа кеси энчи театр болурун излеги да аланы бири эди. Ол джашаудан кетгенден сора бир джылдан миллет театрла кюралдыла. Шахарбий бла юй бийчеси Паризат төрт сабийни ёсдюре эдиле. Ала бир аякълансала, юйдегили болсала, деб туручан эди. Ол мураты да тола барады. Уллу кызы юйдегили болганды, уллу джашы да джетгенди, ишлейди. Эки гитчеси окъуйдула. Джазгъан затларындан энтда бир китаб кюураб басмаларгъа излей эди. Анга да чыгъар бир табыкъ.

Алийланы Шахарбий бизни культурабызгъа джашаууну отуз джылгъа джуугъун бериб кетди. Аны актёрлукъ, режиссёрлукъ чемерлиги халкъыбызны тин байлыгын ёсдюрюуде магъана болгъанлай келгенди аллай бир заманны ичинде. Мындан арысында да джазгъан затлары ол дараджаны тута, миллетге кюллукъ этгенлей барлыкдыла.

Къарачайда биринчи болуб, профессионал режиссёр усталыкъ алгъан Тохчукъланы Борисди, экинчи Алийланы Шахарбийди. Быладан сора, мен билиб, төртеулен бардыла. Ол тынч иш болса, халкъыбызны санына кёре, режиссёрларыбыз эки-юч къатха аслам боллукъ эдиле. Алайды да, Шахарбий културабызны бу ауушуна биринчи сокъмакъ салгъанланы тизгининде ёмюрлюкге къаллыкды.

1998 джыл.

Джарыкъ джулдуз дженгил джукъланады

- Салам алейкум, - деди. Сора, мен джууаб бергинчи да чыдамай: - Бусагъатда эшикден киргенбиз да, халарсызма, не болдугъуз? – деб сорду.

2002-чи джыл июль айны аягъы сюремде, кече сагъат онлагъа джууукълаша, телефон бла бу сѐлешген Байчораланы Къурман эди. Бизни юйдегиде тамада джаш Магомет Ставрополда Шимал Кавказ технология институтда психологиядан диссертациясын джакъларгъа керек эди. Аны илму ишине

башчылыкъ этгенле Къурман бла Санкт-Петербургда психология илмуланы доктору, профессор Якунин Валерий Александрович эдиле. “Къурман андады сора, диссертация джакъланган кюн мен мындан ары созула айланмайым” – деген эди В. А. Якунин телефон бла сѐлешиб. Алай бла Санкт-Петербурдан алим керек болса, экисини орнун да Байчора улу тындырлыгъын эсгертген эди. Ол кѣзюулеге Къурманнга да Москвагъа джетиб къайтыргъа керек болду. Черкесскеде технология институтда, Москвада социал университетни бизде филиалында да кафедраланы тамадасы эди. Ол ишлерини юслери бла ара шахарда бир джангы затла чыкъланларын, этилгенлерин билдирген эдиле мынга. Хар нени джигине дери ангыларгъа тырмашхан адам, алагъа кѣз джетдирмей болмады. Сора, къайсы эсе да бир медицина аралыкъда кесини саулулгуна къаратыр-

гъа мураты бар эди. Ол ишлени да тындырыб, диссертация джакъланыр кюнюне къайтыргъа керек эди. Келелмеди. Илму советге да билдирген эди ауруб Москвада больницагъа тюшюб къалгъанын, мени да бар эди андан хапарым. Мында бизни ишибиз тыннгандан сора, бери къайта айланнганларын эшитиб, ары билдирмей аны бла къойгъан эдик. Ол а тынгысыз болуб келиб, юнню босагъасындан атлагъанлай къонгурау къакъгъан эди.

Саулугъу къолай болмагъанын биле эдим да, мен да бек къайгъылы болуб тургъан эдим. Бизде хар не да ол умут этгенча тыннганын кысхасы бла айтыб, кесини халындан хапар сордум. Больницада джатар акъылы болмагъанлай, медицина аралыкъда иги тинтиб да къарамай, муну чархына чыртда келишмеген уколла этиб сиреледиле. Юй бийчеси Софья биргесине кетген эди, анда да къатында болады. Бизде республикан больницада алгъын аллай дарманла бла халын аманнга ийиб, артда кючден аякъ юсюне салгъанларын ол айтыб кюрешеди. Аны сёзюне магъана бермейдиле. Артда ангылайдыла терс этгенлерин. Алай бла бир айгъа джууукъну джатаргъа тюшеди.

- Бир кесек маджал болгъанымда, башыбызны алыб къачдыкъ, - деди. — Тышындан келген адамлагъа къайгъыргъанча кёрюнмей эдиле, - деб алайыны врачларындан, алимлеринден кёлю къалыб селешди.

Бусагъатда халы къалай болгъанын сордум да, маджалча айтды. Джолоучулукъда арыгъаны да кетгенден сора, бу кюнледе тюбеширге оноулашдыкъ.

Ол менден сегиз-тогъуз джылны гитче болса да, бек кёбден бери тенглик тутта эдик. Тенглик десем да, мен анга гитче къарнашымача къарай эдим, ол да уллу къарнашына сый бергенча багъалата эди. Бир ыйыкъны-затны тюбемей къалсакъ: “Сен кесингден уллуну нек джокъламайса?” — деучен эдим телефон бла. “Кесимден уллуну не иште, не юйде табмайма, - деб кюлюучен эди, - ышанмай эсенг, иште нёгерлеринге, юйде адамларынга сор”.

Башхаладан айырыб тюберге, кёрюрге излеб тургъан адамы болады кимни да. Мен да Къурманнга алай эдим. Ол да меннге алай болгъанына ишегим джокъ эди. Къурман Москвада болуб, ары кетерини аллы бла бир анда, бир мында амалсыз ишле чыгыб, бу джол тюбешиюбюз асыры созулуб кетген эди.

Эки кюнден телефон бла сёлешдим.

– Сен кылай эсенг да билмейме, мен тансыкъ болгъанма, сизге тебегенме, – дедим саламлашыб бошагъандан сора.

– Тансыкъ да болгъанма, сени бла кёб затны юсюнден сёлеширим да барды, – деди мыдах ауаз бла. – Не эсе да тюненеден бери халым табсызыракъды, джатыб турама. Алгъынча олтургъа, ушакъ этерге кыаруум джетмезми, деб кыоркъама.

– Сора бюгюн кыояйыкъ, – деб саурукъ-эсенлик теджедим.

Бир мадары болса, алай айтырыкъ тюл эди. Халы керти да табсызгъа кетиб тургъанын ангылаб, джюрегим чанчды. Дарман-дары не керекди, мен болушурча джукъ бармыды, деб да соралмадым. Сорукъ эсем да аны кыарнашлары, туудукъла, юй бийчеси кишиге джетдирмей эдиле ол затланы. Бирери бирер онглу адам, керек заманда ёрге туруб кыала эдиле. Кёбюсюню да баш билимлери бар, бек джууаблы ишлени да баджарыб айланган адамла. Алай а бу уллу юйдегиде, илмуну джигине дери джетеме, деб кюрешген джангыз Кыурман эди. Аны ючюн да бёле болур эдиле анга артыкъ эс, барысы да айырыб бек сюе эдиле муну. Ол адамланы кёбле таныйдыла, биледиле, кыалгъанла да атларын эшите тургъандыла. Алай болса да мен да бу юйдегини юсюнден кысхача айтыргъа излейме.

Кыарачайда белгили адамланы бири тебердичи Байчораланы Умарны сегиз джашы бла беш кызы болады. Кыурман, онбиринчи баласы, 1951-чи джыл сентябрь айда Кызахстанны Джамбул областыны Мерке элинде тууады. Бир кыызчыклары Супият кёчгюнчюлюкню джылларында шейит болады, кыалгъанла сау-эсен джуртубузгъа кыайтадыла. Алайын табсыныб, Ильичевский элде тамал саладыла. Бу юйдегиде ёсгенледен анда окъуб баш билим алгъанла да боладыла, кёбюсю уа бери келгенден сора бошайдыла институтланы. Юйдегини тамадасы Магомет хаджи энтда Ильичевскийде джашайды, Пазлий республикада фермер мюлкlege тамада болуб ишлейди. Юсуф кёб джылланы узагъына Уллу Ставрополь каналны управлениесини башчысы болуб тургъанды. Бусагъатда пенсиядады. Борис “Эркин-Свекла” фирмада директорду. Юнюз юстиция министерствону сюдю приставы эди, ажимлы ёлгенди, джандетли болсун! Идрис “Автосалонну” директоруду. Бир кыарнашлары Рамазан бла эгечлери Кулистан ауушхан эдиле. Кыалгъанла сау-эсендиле, уллу юйдегиле ёсдюргендиле, бала-

ларына, туудукъларына кьууана, насыблы джашайдыла.

Къурман орта школну бошагъандан сора Черкесскеде политехника институтха киреди. Бир джылны окъуйду. Экинчи джылында аны кьоюб, Карачаевскеде пединститутну худграф факультетине джарашады. Анда баш билим алыб, биягъы политехника институтха кьайтады. Урунуу джолун анда ассистент болуб башлайды. Устазлыкъ ишге берилгени, фахмусу, хар нени да билирге, ангыларгъа тырмашханы, студентлеге бек кьайгъыргъаны алайда ишлеген сынамлы адамланы сейирсиндирген да этеди, кёллерине да джетеди. Бара-баргъан заманда илмуда джетишимли боллугъун ол джыллада огъуна кёбле айтадыла. Узаймай бу джашны юсюнде джангылмагъанларын да ангылайдыла. Къурман, Ленинградда диссертациясын джакълаб, педагогика илмуланы кандидаты болуб кьайтады. 1997-чи джыл энтда анда университетде “Образовательные стандарты как основа разработки новых технологий обучения” деген темагъа докторлукъ диссертациясын да джакълайды. Алай бла къарачайлыладан биринчи болуб, педагогика илмуланы доктору деген атха тыйыншлы болады. Узаймай профессор деген ат да бериледи. Юч академиягъа да членнге аладыла.

Диссертациясын джакълаб кьайтхан кюнлеринде аны юй-юне, ишлеген джерлерине да адамла чепкен сокъгъанча джюрюгенлери эсимдедиле. Аллай джетишимни кьууанч халда да белгилерге керек эди. Аны билдире телефон бла сёлешди Къурман.

- Бир тюбейик. “Черкесск” кьонакъ юйню аллына кел, нёгерлерим да бардыла, - деди.

Къурман да, интернат школну директору Байчораланы Магомет да, телевидениеде ишлеген Тебуланы Шукур да ушакъ эте тура эдиле. Кьонакъ юйню биринчи этажында уллу заллагъа къараб чыкьдыкъ. Рестораннга ремонт эте эдиле. Белгиленгеннича тындырыб кьоялмасала да, адамла рахат олтурурча, тепсерикле, джырларыкъла да джунчумазча джарашдырыргъа боллукъларын айтдыла. Столланы, шиндиклени къалай тизсек таб боллугъуну юсюнден да оноулашыб чачылдыкъ.

Ючюнчю кюнюнде болур эди дейме, ол кеси редакцияда кабинетиме кириб келди. Чакъырыллыкъ адамла джазылгъан кьагъытларын столгъа салды да: “Унутханыбыз бармыды, бир кёз джетдир”, - деди. Экибиз да иги билгенле джазылыб эдиле.

“Былагъа къошарым джокъду, - дедим. – Алимлени, устазланы тышындан танышларынгы арасында мен танымагъанла кёбдюле. Артда кёллери къаллыкъды. Энтда кесинг иги сагъыш эт”. Башха къагъытланы да кёргюздю. Алада тепсилени тыйыншылысыча джарашдырыр ючюн алынныкъ затла, къонакълагъа къалай туберибиз, къалай ашырлыгъыбыз, джарыкълыкъ джаны бла этиллик ишле, къысхасы бла айтсам, бу къууанчны иги дараджада ётдюрюню хакъындан джазылыб эди. Къарнашла джыйылыб, оноу этиб, хар нени эсебге алыб бегитген эдиле. Мен да эки-юч затны къошдум.

Ашхамдан атлай телефон бла дагъыда сёлешди. Пазлийни джашы Элдар командировкада болуб, ызына къайтханлай, келиб, олтуруб кетгенин билдирди. “Барыбыз да оноулашыб бегитген затланы иги кесегин тюрлендирди да кетди, - деб кюлдю. – Ол айтханла тюз болуб чыкъдыла да, даулашырча да болмады”. Къурман Элдарны сагъыннганлай тура эди, туудукъладан анга бек эс бёле эди. Эшта, оюмлары, джашаугъа, дуниягъа къараулары тамам келишиб, аны бла алай эте болур эди. Бу джол да махтаб сёлешди.

Мен аллай затла бла байламлы джыйылыулада, къууанчалада бола тургъанма, алай а Къарачай-Черкесиядан, андан тышында да ол къадар онглу адам келиб кишини билмейме. Бир-бирде бетсиниб, къайдам, сёлеширге керек болуб, амалсыздан сыйдам айтханла боладыла быллай тубешиуледе. Аллындан аягъына дери хар кимге бек эс бёлүб тынгыладым, аллай джукъну сезмедим. Бары да Къурманны джаш тёлүге билим, усталыкъ бериуде, илмуда джетишимлерини юсюнден деменгили юлгюле бла бегите, хакъ джюрекден сёлеше эдиле. Кёзю меннге джетгенинде, мен да сёзюмде ол затны айырыб чертдим. Къурман кесине уллу сый тартхан, махтау излеген адам тюл эди. Алай а къыйынына багъа берилсе, ангылагъанла болсала, ким да къууанады. Къурман да бек джарыб эди ол кюн. Къуру ол тюл, барыбыз да. Сёлешгенлени къайсы эсе да бири: “Бюгюн биз бу джашны юсю бла джыйылгъанлыкъгъа, илмуну ёсюмюню къууанчын этебиз”, - дегени эсимдеди. Аллай магъана бере чачылгъан эдик ол кюн.

Кеси мийикге ёрлесе, башхалагъа да юлгю болгъаны бла къалмай, аланы да ызындан келирге кёллендирген, болушхан асыл адамны шартыды. Ай медет, биз джашауда, “мен мийик-

Къурман бла юй юйчеси Софья сабийлеи бла. 1993 джыл.

деме, сиз тѣбенирекде сабыр болугъуз”, дегенлеге кѣб тѹбей-биз. Къурман а кесини тенглигине чыгъарыр джанындан кю-решгенден озуб, кесинден да ѳргерек кѣлтюрюрге дыгалас эте эди джашланы, къызланы. Не аз да илмугъа тырмашханны кѳрсе, аспирантурагъа киририн, диссертациясын башларын излей эди. Аланы илму ишлерине болуша, республиканы тышында да ол адамлагъа къайгъырлыкъ, джан аурутурукъ алимлини габа эди. Таныгъаны, билгени болмаса да, илму бла байламлы джукъ джазгъан келсе, не уллу джумушун да къоюб, аны окъуб гебреучен эди. Къолгъа илинирча зат болса, сабийча къууана эди, джаратмаса уа, къалай джарашдырыргъа боллугъун ай-тыб айырта эди. Аны оноуу, болушханы бла иги кесек адам илмуланы кандидатлары болгъандыла, бир-бирлери энди док-горлукъ диссертацияларын джакълай айланадыла.

Кесини ишлери да ауур эдиле, джууаблы эдиле. Черкесске-де технология институтда кафедраны тамадасы эди. Москвада социал университетни филиалы ачылгъанында, анда ишлерге да чакъыргъан эдиле. Психология бла педагогиканы кафедра-сын къуаргъа тѹшген эди анга. Ол кафедрагъа да башчылыкъ эте эди. Илму ишлени джазгъанын да къурутмагъанды бир за-манда да. Артда санагъаныкъда, ала джетмишден артыкъ бол-дула. Эки монографиясы да аланы тышында. Докторлукъ дис-

сертациясын джакълагъандан сора, Карачаевскеге да джюрюучю болду. Университетде кърал экзаменлени, илму советни не члени, не тамадасы болуб турду. Кесибизде, Москвада, Ленинградда, дагъыда башха джерледе тюрлю-тюрлю конференциялагъа да чакъырыла эди. Дагъыда къайсын айтайым, джюз тюрлю ишни тута эди. Энди сагъыш этеме да, бизни ангыбызгъа сыйынмагъан бир зат, дуняда кѣб джашамазлыгъы себебли, аны да тындыр, мынга да джетиш, ары да табыл, деб сюрюб айланнганнга ушатама. Кесин аямай, ол халда кюрешгени саулугъуна къатыла тебреген эди. Бир кесек къарасынла, деб больницагъа салсала да, анда да аспирантланы диссертацияларын, рефератларын окъуб, тюзетиб кюреше эди. “Бир тохта, бир тынгы таб, кесинги саулугъунг къайгъылы да бир бол”, - деб адамлары, башха кѣре баргъанла да аны айтыр ючюн къалмай эдик. Бир джолда мен къатыракъ айтханымда: “Мамуну тюнене келтиргенди биреу, - деб болгъаны сызылыб тургъан диссертацияны кѣргюзе, бир терслиги болгъанча, уяларакъ къарады бетиме. – Энтда бир къат компьютерден чыгъарыргъа керекди. Ары беририне тюгел ай да къалмагъанды. Заманында келтирмей, кечикдириб келтиргенди, къалай этейим?”

Къурман бла Софьяны юч джашчыкълары бар эди. Ана бла ата эм гитчелери Исмаилгъа бек къайгъыра эдиле. Сабийни джюрегинде къыяуу болгъанын бегитген эдиле врачла. Бир джолда тюбегеникде: “Бусагъатлада операция этилмесе, артда табсыз боллукъду, дегендиле”, - деди мыдах.

Мени бир хоншуму джашчыгъына алай айтыб, адамлары унамай къойгъан эдиле джардырыргъа. Онджети джылгъа джетиб ауруйду, ёледи дерча да джугъу болмай, школну бошай айлана эди. Футбол, волейбол оюнлада да тенглерине юлгю болуб тура эди. Мен аны айтдым. Аллай юлгюлени менсиз да эшитген кѣре эдим. Бир къауумла алай деб, бир къауумла былай деб, экили болуб тургъанын билдирди. Пятигорскеде джюрек ауруулагъа къарагъан аралыкыгъа элтиб, кѣгюзтюб да къайтдыла. Анда устала да чыртда ишекли болмагъыз, джюз процентге ышандырабыз, джарыб саппа-сау этиб къолугъузгъа берликбиз, дейдиле. Дагъыда таукел болуб къалалмай, иги кесек заманны ашырадыла. “Къоя туругъуз”, - дегеним къурумай эди мени да. Бир илеш, бир ариу, бир джууаш сабий эди. Мени пьесамы театрда салгъанларында, аны да алыб келдиле

бир джол. Атасыны, мени кьойнумда да кёзюу олтура, сахна-
дан кёзюн алмай, оюн бошалгъынчы дери кьараб турду. Ан-
дан сора мени кёргенлей, театрға элт, деб туруучан эди. “Энди
кьачан джукъ кёргюзюрюкдюле, бу театралыбыз джашау бер-
мейди”, - деб кюлюучен эдиле атасы бла анасы. Мен аллай сей-
ирлик сабийге скальпель бла узалырға боллукъду, деб ол зат-
ны не ангыма сыйындыралмай эдим, не кёзюме кёргюзелмей
эдим.

Алай болса да аралыкъда энтда кьарасынла, айтханларын
энтда бир эшитейик, деб алыб кетдиле 1998 джыл ноябрь айны
ал кюнлеринде. Алты джыл болгъан эди кесине да. Эсли сабий,
хар затны ангылай тебреген эди. Анасы аны бла больницада
тура эди. Кьурман алагъа да бара, мында ишлерин да эте эди.
Джармай боллукъ тюлдю, дегенлерин билдиреди ол талай кюн-
ден. Кьачан этериклерин алкьын айтмагъан эдиле. “Билдир-
мей кьойма, бизден магъана болмаса да, алайда кёрюнюрбюз”,
- дедим. Аны бла айырылдыкъ. Талай кюнден бир барыб кьай-
тайым, деб тебрегенлей, Идрис телефон бла сёлешиб, операци-
ядан сора джашчыкъ эс джыялмай кьалгъанын, юйге алыб кел-
генлерин айтды джылары тыгъыла.

Анга ачыгъаным бир джанындан, алайсыз да уллу саулугъу
болмагъан Кьурманнга кьоркьгъаным да экинчи джанындан
кьайгъы салыб, бек абзыраб бардым алайгъа. Адамла джангы
джыйыла тебреген эдиле. Аланы арасында Кьурманны аякъ
юсюнде кёргенимде, бираз кёлум басылгъанча болдум. Не тый-
гъычха, не сынаугъа да кесин хорлатмагъан джаш, таулу на-
мысына да бек болуб, бу миллет джыйылгъан джерде ахыр
кючю бла кесин кьатдырыб тургъанын бир кесекден ангыла-
дым. Сабийни кьабырлагъа элтген, асырагъан, ызыбызгъа
кьайтхан, кеч эте юйге айланган сагъатымда да: “Я Аллах,
энди муну сакъла”, - дегенлей келдим.

Экинчи кюнюнде барыб кёб олтурдум. Аллай джерде хар
келген соруб, кьозгъаб тургъан иги тюлдю, мени сартын. Джукъ
сормадым. Алай а кимлени эсе да ашыра чыгъыб, ала кетиб,
орамда бир кесекге экибиз кьалгъаныкъда: “Атам, былагъа
берме, джардырма, деб бойнумдан кьучакълаб, джылай тургъ-
анлай, юсюмден кючден айырыб, бериб ийгеними кесиме ке-
чалмайма, - деб кёзлерин сюртдю. – Аны джюрекчиги бир зат-
ны сезген болур эди, мен ангыламадым. Бизни алай ышанды-

рыб туруб, былай болду да къалды, деб ёлюкчюгюн къойнума бергенлеринде, шашмай къалай къалгъаныма да сейирсиниб турама”. Ариу айтдым, юлгюле келтириб, джюрегин басаргъа кюрешдим.

Узаймай инфаркт болуб, больницагъа тюшдю. Аллахны болушлугъу бла врачла аякъ юсюне салдыла. Айгъа джууукъ-ну джатды. Уллу къарнашы Юсуф бла мен чыгъардыкъ больницадан. Юйюне келтириб, кёб да олтуруб кетдик. Бёлек замандан ишлерине да джюрюй башлады. Экинчи джылында ол ишлеге дагъыда бир къошулду. Ставрополда кърал технология университетни илму советине член этдиле. Айда бир-эки кере аны джыйылыууна да барыб тебреди. “Сен къачан солуйса, къачан тынчаяса? Муну да къайдан табдынг?” – дегенимде, ол былай джууаб этди: “Тилерге къалгъанларында, огъай деб къоялмадым. Болуша турайым къолумдан келген бла”. Иши кёб болса, инджиую, бушууу да бир кесек сёнгнгенча кёрюб, аны себебге санай болур эди. Диссертацияла, авторефератла, илму ишле юйюнде да, технология институтда кафедрасында да джетише эдиле. Ала аспирантлары джазгъанла, илму советледен рецензиялагъа келгенле эдиле. Ол ишлени бир къауумуну авторлары бла ушакъ этерге да тюше эди. “Башын кёлтюрюрге заманы джокъду”, - дерча алай эди.

...Теберди джанындан командировкадан келе келиб, тынчлыкъ-эсенлик сора кетейим, деб алагъа бурулдум. Мен машинадан тюшерге ортанчы джашчыгъы юйден чыгъыб къалды. “Атамы чакъырайым”, деб хоншуларына чабды. Аланы арбазда джарыкъ сёлешген тауушла, къабакъ эшиклерини джол таба джанында да адамла аслам кёрюне эдиле. Къурман да андан чыгъыб, ышара-ышара келди.

- Къууанч-затмы барды хоншуларынгда? – деб сордум.

- Хо, къыз чыгъаргъандыла, - деб къабакъ эшигин ачыб, мени алгъа ийиб, кеси ызымдан кирди.

- Алада олтурургъа керек эсе, бар, мен да тышында айланыб келе турама, алай бош къайтхан эдим, юйюме джыйылайым, - дедим.

- Огъай, энди мен анда этерик иш джокъду, - деб ичге кири-рими изледи. Хауа да бир ариу, кюн да батаргъа джууукълашыб, алтын нюрлери бла таза арбазын джарытыб тура эди да, скамейкагъа олтурдум. Ол да къатыма олтурду. Бюгюн халы

да, бет кѳаны да алапат кѳрюндю. Анга кѳууандым. Не эсе да тамам кѳлюне джетген бир заты болгѳанын да сездим. Мен соргѳунчу кѳеси айтды: - Хаман джашкѳкѳны эсге тѳшюрѳб, сытылыб тургѳаныбыз болду, кѳеибизден да бошайбыз, бу эки джашкѳкѳга да табсыз этебиз, деб кѳелининги джыйын бла ашырдым, - дѳди.

- Бек алапат этгенсе, - дѳдим, - Кесинг да барсанг иги боллукъ эди.

- Кѳайдам, алай этерча да болмадым. Ренатны да юйде кѳсин кѳоялмадым, кѳече бир окѳур затларым да бар эдиле. Энди кѳелининге ишге джараш, деб джагѳасындан алыб турама. Миллетни ичинде болса, кѳайгѳысы, бушууу чачылыр...

Айтханыча, артда Софѳя да колледжде устаз болуб ишлеб тебрѳди. Аны да барды баш билими. Черкѳесскеде технология институтну бошагѳанды. Уллу адамлыгѳы, болуму болгѳан тиширыуду. Биз сѳйгенлени барына да тѳшсѳнле аллай кѳлинле, аллай бийчеле. “Тиширыу эркишини кѳанатыды”, - дейдиле. Тѳбеген кѳнлеринден башлаб, 23 джылны узагѳына Кѳурманнга билек болуб, анга рахат илму ишлерин тындырыгѳа онг бѳриб, юйню ауурлугѳун бойнуна алыб тургѳанды. “Аны игилиги болмаса, ол кѳрешгени бла кѳсин эртде бошарыкъ эди”, - деген сѳзлени Кѳурманны кѳарнашындан кѳб эшитгенме. Кѳзлерини кѳыйыры джетгенлей, ангылай эдиле бир-бирлерин. Юйдегиде хар кимни орну барды. Анга магѳана бѳрегенден чыгѳады кѳайгѳы. Юйдегиде не аз да хауа бузулса, баш ие бла бийче аны башхалагѳа билдирмез джанындан кѳрешселе да, алагѳа кѳлген, кѳтген адам сезмей кѳалмайды. Артыкъ да бек эртдеден таныгѳан адам. Мен бу экиси бир-бирине кѳынгыр кѳараб, чортуракъ сѳз айтыб билмейме. Аллай юйдегиледе ол огѳур зат балалагѳа, туудукѳлагѳа да кѳече барады. Быланы эки джашлары да халилерини ариулугѳу бла юлгѳюге айтыладыла. Уллулары Рустам Санкт-Петербургда МВД-ны академиясында баш билим алгѳанды. Ич ишлени Черкѳесск шахар бѳлюмюнде следователь болуб ишлейди. Аны гитчеси Ренат онунчу классха кѳчгенди.

2001 джыл август айны ал кѳнлери болур эди дейме, сѳлѳе кѳелиб, Кѳурманны юбилейине да джетдик. Сентябрь айны 5-де 50 джыл тола эди. Джууукъ-тенг, кѳеси ишлеген институтланы тамадалары, джамагѳат организацияладан, кѳрал орган-

ладан кѳуллукѳула да не мураты болѳанын билирге излеген-лерин айтды. Республиканы шахарларындан, районларындан аны таныѳан, эшитген джашланы талайы “Кѳурман халкѳы-бызны сыйын чыѳарѳан адамды, биз да анга сый берирге керекбиз”, - деб оюмларын билдирген эдиле. Мен да аны айт-дым. Ол иги кесек саѳыш этди да:

- Билмейме, кѳб адамны да джыйыб, миллетни кѳыйнарѳа керекмиди? – деди. – Хар адам болуму джетген, кѳолундан кел-ген ишни этеди. Алай болургѳа да керекди. Бир кѳоя турай-ыкѳ, кѳрѳубюз...

Аллай джыйылыулада юбилярны махтаб сѳлешген адетди. Докторлукѳ диссертациясын белгилеген кѳзюуюбюзде да джун-чуб турѳан эди. Таукел болмаѳаныны бир чуруму ол эди. Баш чуруму - уа гитче джашчыѳы. Аллаи кѳууанч этерге кѳлю бар-май эди. Алѳараакѳда, сѳз арада: “Рустамны тоюна дери кѳа-рабыз ачылырча кѳрюнмейди”, - деген эди. Юбилейни кѳууан-чы этиле турѳан кѳзюуде да ол мыдахлыкѳ сакѳланлыкѳ эди атаны, ананы джюреклеринде, кѳллеринде. Аны барыбыз да ангылай эдик, сансыз кѳалыб кетгенча болмасын, деген оюм-ну айта эдик ансы. Алай болса да:

- Кѳысха джууукѳла, тенгле джыйылыб, атын этсек огѳай-ым джокѳду, - деди ол кюн ушаѳыбызны аяѳында.

Алай да этилмеди. Хар ким тюбеген джерибизде алѳыш-ладыкѳ.

... Москвадан кѳайтыб эки кюнден сѳлешгенибизден сора, эсим анга бѳлюннгени кѳурумаса да, кеси бир кѳонгурау кѳаѳ-арыкѳ болур, дей, мурукку эте турдум. Не джашырыу, кѳыйын ауругѳан хапарын эшитиб кѳояма, деб анга да кѳоркѳа эдим, аны бла да туракѳладым. Ол кюнледе республикан больницаѳа элтгенлеринден да хапарым болмады. Умут бла кѳоркѳууну арасында турѳанлайыма, ауушханыны юсюнден бушуу хапар-ны билдириб кѳойдула.

Бек онглу адамланы ахыр джолларына ашыргѳанларын кѳргенме бизни республикада да, андан тышында да. Туура Кѳурманны асырарѳа келгенча кѳб адам джыйылыб эсима хазна тюшюралмайма. Арбазы, ол тийре, ол орам да толу эди-ле миллетден, машиналадан. Андан бери бир джыл озса да, орамны эки джанындан кѳуюлуб келген адамла кѳзюме кѳрю-не турадыла. Бушуу митинг болду. Алимле, устазла, республи-

каны джууаблы кьуллукьчулары бек уллу сый-махтау бериб сёлешдйле. Ёлгеннге баргъан джерде ючюшер-тёртюшер болуб, бир джаңына туруб, башха затланы юслеринден ушакъ этгенле, даулашханла, джарыкъ сёлешгенле, кюлгенле да боладыла. Была бары да келишмеген затладыла. Алай а, не этериксе, хар ким ауушханнга кьалай ачыгъанын, ол кьоранчха магъана бергенин кёргозеди. Кьурманны асырагъан кюн аллай джукъ эс-лемедим, хар кимни бирча мыдахлыкъ, бушуу басыб эди. Биз, адамла, кимден айырылгъаныбызны артдан ангылаучанбыз. Алайда уа уллу, гитче да ол затны билиб кьалгъанча, энди муну орнун ким тутар, деб ол сагъыш кючлегенча кёрюндюле. Бу кьоранч хар кимге да бирча татыгъан эди.

Кьурманны Ильичёвский элни джамагъат кьабырларында, джашчыгъы Исмаилны кьатында, асырадыкъ. Бу дуняда тансыгъын алалмады эсе да, Аллах ол дуняда тансыгъын алдырсын баласындан!

“Джарыкъ джулдуз асыры бек джылтыраб, нюрюн чомарт чачады да, дженгил джукъланады”, - деб джазыла эди алгъаракълада мен окъугъан бир китабда. Кьабырладан келе ол тюшдю эсеме. Эшта, кертиси да алай болур. Уча баргъан джарыкъ джулдузну ызы да кёб турмай джукъланады. Онглу адам джашауда кьойгъан ыз а аныча тас болмайды. Ол тау тёппелеге салыннган биринчи сокъмакъча, сиз да келигиз, ёрлегиз мийикге, деб ызында кьалгъанлагъа джол кёргозюб, чакъырыб турады. Алайды да, Кьурман билим берген, илмуда биринчи атламларында дагъан болгъан джашла, кьызла ол салгъан сокъмакъла бла барадыла. Къайдам, аны дараджасына къайсы джетер, къачан джетер, кьалай джетер... Кьурманча болушурукъ, кёл этерик, учундурлукъ адам табылырмы, табылмазмы алагъа? Алай болса да мен ишексиз болгъан бир зат барды: Кьурманны таныгъан, ол окъутхан, ол юретген адамланы къайсысына да аны бир ышаны, бир оюму, бир оноуу, бир адамлыкъ шарты кёчгенди, бегигенди, сакъланнганды. Алай эсе уа, арабыздан кетгенликге, бизден айырылмагъанды.

Мындан алда бизде джаш: “Монографиямы джазыб бошадым”, - деди. Нелени кьатышдыргъан эсе да бир кёз джетдирейим, деб кьол джазмасын алыб, биринчи бетин ачдым. “Устазым Байчораланы Умарны джашы Кьурманнга атайма”, - деб джазылыб тура эди. Джабыб кьойдум. Окъумадым. Анга

атагъан эсе, билими, болуму джетгенча бир кюрешгенди. Кем-
ликлери, джетишмеген джерлери бар эселе да, ич сезимлерин,
джюрек джылыуун салгъанды. Кеси этгенча кьалсын.

2003 джыл.

Огъурлу къолла

Башха миллетледен болсала да, кѣб джылланы узагъына эм багъалы, эм суюген джуукъларынача сый бериб, эсге тюшюрюб, юлгюге айтыб тургъан адамлары бардыла халкъны. Аланы бири Баскаев Пётр Михайлович туугъанлы быйыл 100 джыл толады. Аны таныгъанла, билгенле, ол джарагъанла республикада алкъын кѣбдюле. Бу огъурлу адамны джашау джолундан толу хапар аланы да сан бири айталлыкъды. Эндиги тѣлюле уа атын эшитселе сорадыла ансы, аны юсюнден хазна

джукъ билмейдиле. Бу очеркни окъусала ала да Къарачайны эмчек уланына, кюеуюне къарт аталары, аммалары. аталары, аналарыча магъана берирле, деб ышанама.

Бу элчик мийик тауну этегениде, Къобан сууну бойнунда дангыл талада орналгъанды. Къобанны ол бир джаны бла да мийик таула сюеледиле. Аны ичи бла бир орам озады. Эки джаны бла да саламбаш, къамишбаш юле тизилгендиле. Къыш кѣзюуледе эки джанында таула ачы сууукъладан, джелледен ышыкъ боладыла. Джай Къобан сууну шууулдагъан тауушу бла бирге, андан салкъын аяз ургъанлай турады. Ол себебден алай исси болмайды. Табигъаты, хауасы ким да сукъланырча ариуду. Тау элчикде тегейлиле джашайдыла. Кесине да Осетиновка, дейдиле.

1904 джыл бу элде кеси къыйыны бла джашагъан Куазны

юйюнде джашчыкъ тууады. Юйдегиге джангы адам къошулса, ол уллу насыбха саналады, анга ким да къууанады, той-оюн этиледи. Алай а бу сабийни юсюнде ол адет сакъланмады. Къайсы эсе да атына Пётр атагъандан озуб, не атасы Куаз, не анасы Салимат джарыгъанча кёрюнмедиле. Элдегиле ата бла ананы ангыладыла. Джангы туугъан джашчыкъ юйдегиде онтогъузунчу сабий эди. Элде ары дери аллай уллу юйдеги джокъ эди. Насыбха алты джаш бла онюч къызны талайы аякъланнган эдиле.

Тийреде башха сабийлеча Пётр да, гитчеликден огъуна, элчилени кечинир ючюн тырнакълаб кюрешгенлерин кёрюб ёседи. Алты джылында хоншуларыны къойларын кютерге джарашады, тёрт класслы школгъа да джюрюйдю. Аны айырмагъа бошайды. Андан ары окъургъа уа ол тегерекде школ джокъ эди. Болса да анга джюрюяллыкъ тюл эди. Бир джерде ишлеб, юйдегиге болушургъа керек эди. Джылына, къарыууна кёре, иш табхан джерлеринде урунуб турады, бир къауумлача сабий къылыкъ этерге, ойнаргъа заманы болмайды.

Совет власть орналгъанына къууанады. Джашау иги джанына тюрленнигине ышанады, тенглерине да аны айтыб, ангылатыргъа кюрешеди. Кеси да ол кёзюуде Хумара элни къатында шахтада ишлей эди. 1922 джыл алайда комсомол организация къуралгъанында, Пётр Куазович (орусча Михайлович, дей эдиле) биринчилени тизиминде анга киреди. Ол организацияны башчыларыны бири да болады.

1923 джыл комсомолну Учкулан округ комитетине секретарь керек болгъанында, аллай джууаблы къуллукъну баджарырына ышаныб, Баскаев Пётрну теджейдиле. Биринчиден, аны ол заманнга кёре окъууу, билими бар эди. Экинчиден, комсомол къуллукъ бла шагъырей эди. Ючюнчюден, къалай да болсун, джаш тёлнюю джюрегине джол таба биле эди. Тёртюнчюден, къарачайча уста сёлеше эди. Бу затланы барын да эсге ала, тегей джашны къарачайлыланы эм къалын джери Учкуланнга джибердиле.

Ол сагъатда Учкуланда болмаса, Хурзукда, Къартджуртда, Дуутда, Джазлыкъда комсомол организацияла джокъ эдиле. Алада да къуаргъа керек эдиле да, ол ишни аууру да округ комитетни секретарына тюшеди. Комсомол организацияла бу эллени барында да джарашадыла. Не келсин, къуру джашла

болмасала, къызладан комчомолчу джокъ эди. Адамлары унамай эдиле. Джамагъат ишлеге кьошулуу бла хал да алай эди. Ол огъай, ууакъ спектаклле-зат къураб кёргюзюрге излеселе да, ойнаргъа къыз табылмай, джашла тиширыулача кийиниб, алай сала эдиле. Къызланы кеслери, аталары, аналары бла ангылатыу ишлени бардырыб кюрешгенлери бла бир джылдан ала да комсомолгъа кире башлайдыла. 1925 джыл Баскаев Пётрну комсомолну обкомуна ишлерге чакъыргъанларында, Уллу Къарачайда комсомолчуланы саны ючджюзден атлагъан эди.

Окьюугъа, билимге тырмашуу уллу эди ол кёзюуледе. Заманны излеми да алай эди. Джаш тёлюню аллында айланнган адамгъа ал башланнган школда алгъан билими азлыкъ эте эди. Аны Учкуланнга келе айланнган сагъатында огъуна ангылагъан эди. Ол себебден, алайда ишлеген джылларында огъары классланы программаларына къараб, дерслик китабланы окъуб тургъан эди. Комсомолну обкомуна келгенинде уа билимин ёсдюрюр джанындан болады. Насыбха ол иги таныгъан адамланы арасында устазла да бар эдиле. Аланы болушлукълары бла, огъары классланы программаларыны тамалында, бусагъатдача айтсакъ, заочно халда, окъуб башлайды...

Бир джолда ол Батдыланы Алим-Джашар бла дагъыда эки джашха тюеб къалады. Батды улу бла эртдеден танышла эдиле. Алай а кёбден бери тюебшеген эдиле. Джашла Краснодар шахарда мединститутда окъугъанларын айтадыла.

- Бусагъатда бизни областда дохтурладан керекли усталыкъ джокъду, - деб аны да чертеди Алим-Джашар. — Комсомолда ишлерге табарла адамла, сен да бизнича окъу да, миллетни саулуугъуна къарарча бол, - дейди.

Алайсыз да окъургъа, бир усталыкъ алыргъа аллы айланыб тургъан адам, дагъыда талай кере тюеб, сёлешгенден сора, анга разы болады. Ол джыл огъуна Ростов шахарда медицина институтха киреди. Аны бошагъандан сора анда, ол заманлада эм белгили усталаны бири, профессор Богаразны клиникасында хирург болуб ишлейди. 1931 джылны аягында областха чакъырадыла. Алай бла Микоян-Шахаргъа къайтады. Кесин да область больницагъа баш врач этиб саладыла. Эки-юч джылдан хирург Биджиланы Асхат да джуртуна келеди. Баскаев Пётр бла аны огъур ишлерини юсюнден газетибизни алгъыннгы редактору Тохчукъланы Хусей айтхан хапарны окъ-

уругъузну излейме:

“Мен аланы экисин да ариу таний эдим. Туугъан къарнаш-лача алай сые эдиле бир-бирлерин. Къарачайда эм белгили адамла эдиле. Отузунчу джыллада бизде саулукъ сакълау ишле джангы къурала тебеген эдиле. Аралыкъ Микоян-Шахар эди. Къуру аны ичинде болуб къалмай, саулай областда да медицинаны аякъ юсюне салыр ючюн билимлерин, кючлерин аямай кюрешгенлерине шагъатма. Орта, баш билимли медицина къул-лукъчуланы хазырлауну да эм уллу ишлерини бирине санай эдиле. Аланы къайгъыргъанлары бла таулу джашладан, кыз-ладан кёбле медицина билим алгъан эдиле. Окъуу заведение-леге кеслери кёллендириб ашыргъанча, бошаб келгенлеге да юретиб, болушуб кюреше эдиле. Аны тышында да Москвадан, Ленинграддан тюрлю-тюрлю ауруулагъа къарагъан профессор-ланы чакъырыб, элlege айландыргъанлары да уллайгъан тёл-люню эсиндеди.

Асхат бла Пётр Михайлович саулукъ сакълаугъа къошхан уллу къыйынларыны тышында да, политика-джамагъат ишле-де да юлгюге айтырча адамла эдиле, - дей эди Тохчукъ улу. – Сёз ючюн, Пётр Михайлович юч ёзенни бирикдирген комсо-мол организацияны биринчи секретары болуб, джаш тёллюню ангысын, билимин ёсдюрюуде, джарыкълыкъны, культураны джайыуда тарихде къалырча ишлени баджаргъанды. Анга киши тегей джаш деб айтмагъанды. Кесин къарачайлыланы бирича тутта эди, тилибизни да уста биле эди. Шохлукъ, тенг-лик тюзлюк болсун деб, къайда да ол асыулу шартланы адам-лагъа сингдирирге, ангылатыргъа кюреше эди. Кеси уа ол шар-тланы бузмагъанды. Къарачайлыла аны ючюн багъалатыб, сыйын кёрюб тургъандыла...”

Гитлерчи фашистле Ата джурубузгъа чабыб, совет халкъ-ны рахат джашауун буздула. Башха джерледеча таулу джашла да джаула бла сермеширге кетдиле. Тийреле къуу-шуу болду-ла. Медицина къуллукъчуладан да иги кесек адамны алдыла къазауатха. Пётр Михайловичге уа: “Бусагъатда къайда да къазауатды, сен мында ауругъанлагъа къара”, - дедиле. Ол кё-зюуде алай айтханларын онгсунмаса да, узаймай нек тыйгъан-ларын ангылады. Микоян-Шахарда 3500 адамгъа госпиталь ачылды. Хирургну анда баш врач этдиле...

Фашистле бизни областны джерине джууукълашханларын-

да, ауур джаралыла болуб 150 адамдан кьалгъанын артха ыхтырыла баргъан аскерлерибиз бла бирге тышына ашырадыла. Аланы да госпиталда кьояргъа болмай эди. Ол себебден, Микоян-Шахарда, аны тегерегинде элдеде юдегилеге элтиб джашырадыла. Алагъа Пётр Михайлович, аны бла бирге ишлеген башха медицина кьуллукъчула барыб кьарай эдиле. Джаула Микоян-Шахаргъа джетиб келген кёзюуде, госпиталны баш хирургу партизан отрядха кетеди. Алай а, талай кюнден, ол юдегилеге чачхан джаралы солдатлагъа тыйыншлысыча медицина болушлукъ этерча мадар болмай кьалгъанын билдиргенлеринде, ызына кьайтады. Кече бла аланы барын да больницагъа джыйдырады. Фашистлеге уа былайда аман ауруулагъа кьаралады, тешекдегиле бары да аллайладыла, деб билдиредиле.

Джаралыланы джыйгъанлыкъгъа, керекли дарманла, ашарыкъ джокъ эди. Аланы да Пётр Михайлович, аны нёгерлери Радионова Анна, Зайцева Валентина, дагъыда башхала кеслери дыгалас этиб, джер-джерге айланыб, келтириб турадыла. Баш врач джаралыладан маджал болгъанланы не партизан отрядха, не областны узакъ эллерине ашырады. Бу кыйын, кьоркьуулу, джууаблы ишледе аны юй бийчеси, кьарачай тиширыу Орусланы Софья билек болуб, уллу болушлукъ этиб турады. Ол да медучилищени эм алгъа бошагъан таулу тиширууланы бири эди.

- Эсимде болмай тургъанлай, бир кече юч адам юйюме келдиле. Экисин таныдым – Батчаланы Мудалиф бла Семенланы Ахмат. Ючюнчю джаш а мен танымагъан адам эди. – деб халпар айта эди Пётр Михайлович. – Забегайлов Дмитрий Фёдорович, дедиле анга. Кеси да джаш адам. Радист болгъанын да билдирдиле. Ол мени юйюмде кьалды. Рациясын чардакьда джашырдыкъ. Ол бир экиси элlege айланыб, тахса джыяргъа кетдиле. Буйрукълары алай болур эди. Ючюсю да 37-чи армияны ючюнчю тау-атыучу кьауумундан эдиле. Айланыб эшитген, кёрген затларын Забегайловгъа айтыб, ол да мени юйюмю чардагъындан ары штабха билдиргенлей тура эди. Аны кесин да, алай таб болур деб, больницыны сторожуна салдыргъан эдим. Сторож болуб этген заты джокъ эди, айлана эди кьайда суйсе анда, тегерекге кёз джетдире, нёгерлери бла да табыракъ джерледе тубеше...

Къуру бу ючюсю болуб да къалмай, башхала да къоркъуулу, амалсыз сагъатларында Баскаевлени юйлерине кёб келедиле. Не аз да бу затланы бири сезилгенлей не боллугъун Пётр Михайлович бла Софья иги биле эдиле. Алай а Ата джуртхасюймеклик, къыйын кюнде къралгъа къолдан келгенча джараргъа излемеклик ёлюм къоркъууну хорлай эдиле.

... Алкъын совет джурт джауладан тазаланыб бошамагъанлыкъгъа, фашистле бизни областны джерлеринден къысталгъандыла. Микоян-Шахарда Советлени юйюню аллында къызыл байракъны Къобан суудан ургъан аяз къалтыратады. Джангыдан къуралгъан госпиталны баш хирургу Пётр Михайлович да джаралыланы не къадар дженгил аякъ юслерине салыр ючюн заманын, билимин аямай кюрешеди. Бир джылдан саулукъ сакълауну край бёлюмю Нарсанагъа, уллу госпиталгъа ишлерге кёчюреди. Ол джыл партиягъа членнге да аладыла. Бу кёзюулеге кесине да, биз башында айтханча ишлери ючюн, сермешлеге къошулгъан солдатлагъача, кърал саугъала да берилген эдиле...

Къазауатдан сорагъы джыллада Нарсанада экинчи больницаны баш врачы болуб кёб ишлейди. Аны бла бирге биз кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора джамагъатны тилегин къабыл эте, ыйыкъ сайын бир кере Гитче Къарачайны район больницасына келиб, ауругъанлагъа къараб, операцияла этиб турады. Кесини уллу сынамын джаш врачлагъа юретеди. Аланы бир къаууму энтда саулукъ сакълауда ишлейдиле, аны эсге тюшюре, бу огъурлу, джууаблы иште къалай болушханын айтханлай турадыла. Джуртубузгъа къайтхан джыллада районда ол къараб сау этген адамладан кёблени мен да таныйма, Нарсананы больницасына да Гитче Къарачайны эллеринден ауругъанла чебген сокъгъанча джюрюб тургъанларына шагъатлыкъ эталлыкъма. Кесигизде къаратыгъыз, больницагъыз барды, деб кишини ызына къайтармагъанын да билеме.

Джетмишинчи джыллада онглу адамла бла тюбешиулеге, аланы юслеринден хапарланы газетледе чыгъарыугъа, радио бла бериуге бек эс бёлюне эди. Ол кёзюуледе мен радиокомитетде редактор болуб ишлей эдим да, аллай чурумла бла Пётр Михайловичге талай кере тюбеген эдим юйюне, Нарсанагъа барыб да, башха джерледе да. Къарачайда саулукъ сакълау ишлени юсюнден да, къазауатны джылларындан да кёб хапар

айта эди. Аны таныгъанланы, биргесине ишлегенлени, фашистле былайларын алыб тургъан айлада госпиталда (“аман ауруулагъа къарагъан больницада”) ол сау къалдыргъанладан кёбле сау эдиле. Ала да джашауларындан, заманларындан хапар айтхан сагъатда, бу адамны сагъынмай къоймай эдиле. Разведчик Семенланы Ахмат (джандетли болсун) джауланы тахсаларын билиуде Петр Михайлович этген болушлукъну (джигитлики, дей эди ол) айтыб тебресе, ийгилик къалалмай кетген кёзюлерим болгъанды.

Бир джолда радиокомитетни председатели Аджиев Джелембий Юсуфович чакъырды да: “Тегейде радиокомитетден, республикан газетден да телефон бла сёлешиб тилеген этгендиле Баскаевни юсюнден бир очерк джиберигиз деб, - деди. – Сен мында ууакъ материалла джаза тургъанса, кесин да иги таныгъан хапарынг барды. Бу ишни бир тындыр”. Аны юйюне 1977 джылны январь айында энтда бир кере бардым. Юй бийчеси да, ол да сыйлы къонакыгъа тюбегенча тюбедиле. Кёб ушакъ этдик. Эндиге дери билген, билмеген затларымы да эшитдим. Отузунчу джыллада саулукъ сакълау ишле бла эндиги болумну юсюнден да энтда сордум

- Мен врач болуб келгенимде Къарачайгъа, адамланы саулуларына къарагъан устала бек аз эдиле, - деди. - Биджиланы Асхат бла Батдыланы Алим-Джашардан сора хазна кишини эсима тюшюралмайма. Тиширыу доктор джокъ эди. Артда кыошула тебредиле. Мен элlege джюрюр ючюн къалмайма. Танышла кёбдюле, джууукъ-тенг да кёбдю. Сора, энди къарт болгъанма, дейме, алай болса да элледен келиб тилеселе, барыб ауругъанлагъа да къарайма. Бюгюнлюкде миллетледен докторла, орта билимли медицина кыуллукъчула да кёб болгъандыла. Анга бек кыууанама. Саулукъ сакълау ишле тыйыншылысча этиледиле, медицина керекле да джетишедиле, мени сартын. Мындан ары игиден-иги бола барлыгына да ийнанама...

Тегейге иерге меннге суратла, документле керек эдиле. Юйлерине ремонт этдире тура эдиле, ол кюн аланы табмадыла. “Бу къатышхан бир джанына болсун да, ызынгдан иербиз, башха бир джерге ийиб кыоймагъан эсек”, - дедиле Софья да, ол да. Талай кюнден Пётр Михайловичден письмо келди. Эртледен къалгъан зат газетни бетине иги окъулурча тюшмегени

себебли, письмода не айтылгъанын да джазабыз:

Очень дорогой Билял!

Приношу тебе мою великую благодарность за твои хлопоты по моему адресу. Мне все это очень дорого стоит. Не нахожу слов, чтобы тебе выразить мою признательность. Я послал материалы по данному вопросу в музей поселка Орджоникидзе Глоову, имени его к сожалению не знаю. Хорошая мысль твоя – посылать в Осетию. Там же мои дети сын и дочь. Приезжай Билял, будем всегда рады.

С низким поклоном БАСКАЕВ (къол салгъаны)

28.11.77

Дагъыда бир кере барыб, очеркни джазгъан сагъатымда керек болгъан затланы сордум. Ол джол, алгъын джашы Заур бла кызы Дилара ойнаучу кенг арбазда аланы сабийлерин кёрдюм. Экиси да баш билим алгъанларын биле эдим. Заур техника илмуланы кандидаты, Дилара да консерваторияны бошагъан эди. Алгъан усталыкълары бла ишлей эдиле.

Джылланы саркъыулары, джашау джолда тубеген тикле, ауругъанланы, ауур джаралыланы сакълаб джукъусуз ашыргъан кечелери, операцияла этген кёзюулеринде, кыйл кёпюрню юсюндеча озгъан къоркъуулу сагъатлары, тыш къарамын тюрлендирселе да, алкъын тири эди. Нарсанада курорт поликлиникада консультант болуб да ишлей эди. Ол баргъанымдан сора, телефон бла сёлешгенден озуб, тубегенибиз болмады.

Очерк кесини сураты да салыныб, тегей тилде чыкъгъан республикан газетде басмаланнганын да къууаныб айтды бир джолда, андан кызы келтиргенин да билдире,. Газетни ол номерин меннге да ийген эдиле.

1978 джыл ауушханын билдиргенлеринде, Коста Хетагурово элге барыб, тёрт джаякъдан джыйылгъан джюзле бла адамла къатыш, ахыр джолуна ашырдым.

2004 джыл.

Халкыбызны махтаулу кызы

Мени шахарым, элим, джашагъан джуртум гитчеде, уллуду, деб сѣлеширге ѳчбюз. Ол тюз тюлдю, дерикме, мени сартын. Тамал салыб тургъан джерибизге, ол къаллай бир гектарны, квадрат километрни алгъаны бла тюз, джетген дараджасына, анда не хазна, байлыкъ, къаллай адамла болгъанларына, аланы къуру бу джуртха джарагъанлары бла къалмай, хоншу регионлагъа, саулай Россиягъа магъаналарына кѳре ѳлчем салыныргъа дурусду. Ол кѳзден къарасакъ, Къарачай-Черкесияны аты эм уллу джуртланы тизиминде айтылыргъа тыйыншлыды. Бизни гараланы татыуларын кѳрмеген адам болмаз къралыбызда. Магъадан, чегет байлыгъыбыз къайда да белгилиди. Бизден баргъан суу бла хоншу регионлада мингле бла гектар джерледе битим ѳсдюредиле. Санаторийлеге, турбазалагъа, альплагерлеге солургъа келгенлени санаб айтхан да къыйынды. Къарачай-Черкесиядан чыкыгъан къазауатны джигитлерини атлары къралыбызны тарихине алтын харифле бла джазылгъандыла. Кесибизде, тышында да къаллай бир алим, уллу къуллукъчу, башха санагъатлада устала болгъанлары эсебге алыныб да бошамагъанды. Бюгюн мен аллай онглу адамларыбызны бирини юсюнден халпар айтыргъа излейме.

Къарачай-Черкесияда саулукъ сакълау ишлеге эм уллу къыйыны кирген кимди, деб сорсала, ол Батчаланы Харунну

кызы Людмилады, дерикме. Миллетни асламысы мени ол оюмуу тюзге санарыгына да ишегим джокъду. Черкесскеден тышына чыккыан кёзюулеримде бизни элде, шахарлада “Людмила кыйдады?”, “Не эте турады?”, “Арт джыллада аны юсюнден джукъ окъумайбыз, эшитмейбиз”, дегенлеге кёб тюбегенме. “Джокъду хатасы, энтда огъур ишин этеди”, - десем, кыуанадыла. Игитда дейсе, аланы бирин болмаса да, бирин, неда аны джууугъун ёлюмден Людмила кыутхарганды.

Аны джашауу, иши бла байламлы бу джыллада хазна джукъ джазылмаганды газетледе, радио, телевидение бла берилмегенди, дегенлеге да джууабым хазырды: кыачан да кыуллугъун тындырыр джанындан заманын, билимин, кыарыуун аямай кюрешген болмаса, башына сый, махтау тартхан, кёбчюлюк информацияда джазылырын, берилирин излеген адам тюл эди. Энтда алайды. Ол биринчиси. Экинчиси уа, ол алай этгенликге, миллет кыол аязында джюрютген джылладача, джууаблы кыуллукъчула, журналистле, джазыучула, бусагыатда да кёз туурада тутаргъа, юлгюге айтыргъа керек эдиле. Биз кыауумла, кыачан да этиучюбюзча, “юй ишлеген балтаны эшике кыойдукъ”. Джамагыат а аллай адамларындан хапарлы болуб турургъа излейди.

Людмила адамланы саулукъларына кыараб тебегенли элли джыл толду. Мен ангылагъандан, ол юбилей да белгиленирге керек эди. Тыйыншлысы республикан дараджада. Аныча болмагъанланы алай этиб тургъанбыз. Ол табылкъ болмады эсе да, Черкесскеде, кыйдам, медицина аралыкыда, туугъан джерри Карачаевскеде бу зат бла байламлы джыйылыу болуб, кыуанч халда алгышларгъа дурус эди. Не келсин, быллай затлагъа оноу этерикледен аны эсгерген чыкмады. Бу мен джазгъан анга берилирге тыйыншлы махтауну, сыйны, алгышны мингден бирине да джетмейди. Алай болса да аны билген, атын эшитген уллайгъан кыауумланы сорууларына джууаб болур, ала энтда бир кере джюрек разылыкъларын билдирирле кёблеге игилик этген устагъа, эндиги тёлю да кыаллай онглу адамларыбыз болганын бу юлгюде кёрюр, деб умут этеме. Ол оюмну тута, Батчаланы Людмила бла этген ушагымы окъуучулагъа теджейме.

- Люда, медицинагъа биринчи атламларынган башлайыкъ. Кыайда окъугъанса? Кыалай ишлеб тебегенсе? Тиши-

рыулагъа мындан эсе иги, тынч къуллукъла, усталыкъла да бардыла. Сен хирурглукъну нек сайлагъан эдинг?

- Мен баяутчуладанма. Бизни уллу юйдеги башхала бла бирге Ташкент областда джашай эди. Орта школну Баяут совхозда бошадым. Хауасы кыйын джер эди. Кёчгюнчюледен, анда алгъындан джашагъанладан да ауругъан, инджилген кёб адам бола эди. Гитчеликден да аланы кёрюб, мен да ол усталыкъны алсам, кимге болса да джарарма, деб аны бла сайлагъан эдим медицинаны. Ол джыллада врачла да аз эдиле. Аны юсюнден да уллула айтханлай туруучан эдиле. Самарканд шахарда медицина институтха кирдим да, 1952 джыл аны бошачыкъдым.

Ишлеб башлагъаным Фергана областны Яз-Яван районунда болду. Институтда окъугъан ахыр джыллада хирургну усталыгъын сайлагъан эдим. Ол больницада да хирург болуб турдум. Эки джылдан областда Бувадан район больницагъа кёчюрдюле. Алайда да эки джылны ишледим. Билимими, усталыгъымы ёсдюрсем, деген оюм джюрегимден кетмей эди. Ишлеген джеримде да “хо” этдиргенимде, аны сылтауу бла Кавказгъа джанлар акъыл алдым. 1956 джыл сентябрь айда Краснодаргъа келдим. Къобан медицина институтну клиника хирургия кафедрасында ординатурагъа джарашдым. Анда хирургланы экиджыллыкъ курсларын бошадым. Ол кёзюуге къарачайлыла кёчгюнчюлюкден къайтхан эдиле. Меннге да таб болду джуртума келиб къалыргъа.

- Къайлада ишлеб башладынг?

Черкесскеде. Область больницы хирургия бёлюмюнде ординатор этдиле.

- Ол сагъатда къарачайлыладан хирург бармы эди больницада?

- Огъай. Былайда джашагъан миллетлени биринден да джокъ эди хирург. 1966 джылны октябрь айына дери ол иште болдум. Алай а усталыгъымы ёсдюрген кёзюулеримде тышына да кетдим. 1962 джыл Москвада Склифосовский атлы медицина аралыкъда ашхынны багъуу, ашхынны джаруу дегенча затлада джангы джорукълагъа юрениб къайтдым. 1966 джылны аягъы сюремде область больницы хирургия бёлюмюне тамадагъа салдыла. Алайда ишлеген а Къарачай-Черкесияны баш хирургуна санала эди.

- Ол заманлада Шимал Кавказда джашагъан миллетлени тиширыуларындан хирург болгъанды, деб эшитмегенме. Бир кесек ызыбызгъа къайтайыкъ да, Краснодардан бери джангы келген сагъатынгда врачла, ауругъанла къалай тюбегенлерин да айт.

- Ал кёзюуде сескекли къарай эдиле. Артда магъана бере тебретиле. Бираз сынамым бар эди. Краснодарда усталыгъымы ёсдюргеними джарагъаны да хакъды. Къарай туруб, къыйын операцияланы да буюруб башлагъан эдиле узаймай. Бёлюмге тамада этген кёзюулерине уа Ставрополь крайны аттестацион комиссиясы, биринчи категориялы хирург, деб бегитген эди. Артда баш категориялы хирург деген атны да берген эдиле. Къуллугъума кёре, больницада ишлегеним бла да къалмай, къыйын операцияланы этерге башха шахарларыбызгъа, районларыбызгъа да джюрюб турдум. Ауруула, саулукъ сакълау ишлени къурау бла байламлы, башында айтханымдан сора да, талай кере Москвада медицина аралыкълада сынамымы ёсдюрдюм. Джыйырма джылны ол къуллукъда ишледим.

- Былайда мен сен айтмай баргъан талай затны айтыргъа излейме. Джангылгъаным болса, тюзетирсе. СССР-де саулукъ сакълауну илму-излем институтунда кандидатлыкъ диссертациянгы джакълаб келгенингде, алгъышлагъаныбыз эсимдеди. Кавказда медицинадан эм джаш алимлени бириди, дегенлерин да унутмагъанма. Аны ызы бла РСФСР-ни махтаулу врачы деген ат аталды. Бираз алгъаракъгъа къарасакъ, область больницагъа келгенинги экинчи джылында огъуна крайда хирургланы обществосуна член этген эдиле. Тёрт кере хирургланы бютеуроссия, эки кере да хирургланы бютеусоюз съездлерине делегатха сайланнганынгы да билеме. 1971 джылда уа хирургланы бютеусоюз конгресслерини ишине да къошулгъан эдинг. Черкесск шахар советге, Ставрополь край советге сени депутатха да сайлагъан эдиле. Джангылгъаным болдуму?

- Огъай.

- Энтда талай сорууум барды. Ставрополда мединститутну студентлери практикаларыны кёзюуюнде бери келиб тургъандыла. Сау джыйырма джылны аланы практикаларына башчылыкъ этгенсе. Андан башха джерледе институтланы бошаб келгенледен да кёбле саулукъ сакълауда ишлерин сени

къолунгда башлагъандыла. Ненча адамгъа сынамынгы юретгенсе?

- Саугъа берирлерини, бир джерде атымы айтырларыны аллы бла аны санай туруучан эдиле. Ол тергеулеге кёре, Къарачай-Черкесияда хирургланы джартысына ауругъанланы багъыуда биринчи атламларын этерге болушханма. Бусагъатда аладан белгили алимле, коллективлени башчылары, кърал саугъалагъа тыйыншлы болгъанла да бардыла.

Ол джылланы ичинде бек алапат, бек уста адамла бла байламлы ишлерге тюшгенди. Аланы да талайыны атларын айтыргъа излейме. Медицина илмуланы доктору, профессор, Татршао Мухарбий, бусагъатда республикан больницада хирургия бёлюмге башчылыкъ этеди. Медицина илмуланы доктору профессор Батчаланы Осман Санкт-Петербургда больницаланы биринде хирургия бёлюмню тамадасыды. Карачаевскеде кёб джылланы тиширыу врачы болуб туруб, эндиеледе солургъа чыкыгъан Джанибекланы Абидат саулукъ сакълау ишлеге тыйыншлы юлюш къошхан усталаны бириди. Бусагъатда да къалгъанлагъа юлгю кёргюзе ишлейдиле Борлакъланы Ахмат, Батдыланы Назифа, Къараланы Амин, дагъыда башхала. Хирургла, башха врачла да къуру кеслери тындырыб къоялмайдыла ишлерин. Медсестрала уллу болушлукъ этедиле алагъа. Аллай орта билимли усталадан отуз джылгъа джууукъну ишлеген Жукова Мария Петровнагъа, Убыхова Зулифа Давлетовнагъа кёбле разылыкъларын билдиредиле. Уллу Ата джурт къазауатда болуб къайтхан Эрикгенланы Абукну къызы Зоя эм белгили адамларыбызны бириди. Бу тизимге энтда да къошаргъа боллукъду ауругъанлагъа эт адамларынача къайгыргъан усталадан.

- Тау миллетли тиширыуладан биринчи хирург. Бизде хирургия бёлюмге башчылыкъ этген биринчи тиширыу. Обкомну бюросунда алыннган бегимге кёре (1967 джыл) Къарачай-Черкесияда баш хирург болуб тургъан биринчи тиширыу... Энтда айтыргъа боллукъду биринчи деген сёзню талай кере. Аллай магъана берилген адам уллу кёллю болургъа да ёчдю. Сен ол затдан кери болгъанынгы да билеме, алай а...

- Адамны саулугъу, джашауу ючюн кюрешген уллу джууаблылыкъды. Аны ангылаб, миллетни аллында борчуму толтурур ючюн кюрешгенме. Кечеди, кюндю, жангурду, къарды,

деб къарамай, Къарачай-Черкесияны узакъ, джууукъ джерине да барыб турганма. Къыйын ауругъаннга джараялсам деген дыгаласдан озуб, ол сен санаган биринчиле эсеме да келмегендиле.

- 1982 джыл мен Москвада Баш литература курслада окъуй эдим. Анда джашаган, билим алган къарачайлылада хар джыл сайын тюбешген, танышхан, биргелей къууанч этген адет бар эди. Алай джыйылабыз да, алгындан таныш иги кесек адамгъа тюбейме. Аланы арасында врач Бархозланы Аза да бар эди. Танышланы эсибизге тюшюре келгеникде, ол сени да сагъынды. Алгъаракъ джыллада СССР-ни саулукъ сакълау министри, академик Петровский, Москвада врачланы бир джыйылыуларында, солургъа чыкыган кёзюлеринде, бир джаякълар сюелген талай тиширыуну къатына келиб, саламлашыб, къайдан болганларын сорады. Бу, Къарачай-Черкесияданма, дегенинде: “Мен андан жангыз Батчаланы Людмиланы танийма””, - дейди ол. “Биргемдегиле джашаган джерледен кишини эсине тюшюралмай, бизден Людмиланы айтханында, башым кёкге джетгенча болган эдим”, - деген эди Аза.

- Ол хапарны меннге да айтхан эди.

- Къайда танышхан эдигиз?

- 1964 джыл Ставрополда Шимал Кавказны хирургларыны съезди болду. Мени да мындан делегат этиб ийген эдиле. Петровский Борис Васильевич, саулукъ сакълауну министри болганыны тышында да, клиника-эксперимент илму-излем институтну да директору эди. Медицинада эм белгили адам эди да, атын эшите туруучан эдик. Съездге келген эди. Съезд бошалгандан сора, бёлек делегат, Доммайны кёрюрге талпыганларында, ол да келди. Ауузланургъа тепсини тегерегине олтурган сагъатда, къолунда да рюмкасы бла, биринчи сёзню айтыргъа ёрге турду да: “Бу джерледе джашаганладан киши бармыды арагъызда?”- деб сорду. Къайсы эсе да мени айтды. Башха адам джокъ эди ол кёзюуде бизникиледен. “Биринчи рюмканы Кавказ ючюн, былайда джашаган адاملаны саулукълары ючюн, Людмила Харуновна ючюн ичейик”, - деди да, сора къатыма келиб, талай затны сорду, бир кесек сёлешдик. Хирургланы къыйын, алай а огъур ишлеринден да айтыб, меннге да кёл этди. Съездде сёзюнде Кавказда республикала-

да, областлада саулукъ сакълауну мындан ары джарашдыруу юсюнден оюмларын кескин билдирген эди. Артда ол айтханланы магъаналарын да кёрдюк. Диссертациямы да аны институтунда джакълагъан эдим. Алай а илму ишине кёз-къулакъ болгъанла башхала эдиле. Анда тюбегеним да болмады. Кандидат болгъаным ючюн берилген дипломума уа ол къол салыб турады.

- Сен къуру мында ишлегенли да къыркъ төрт джыл толду. Башхача айтсакъ, Къарачай-Черкесияда саулукъ сакълау ишлени тамалын салгъан, аланы бегитирге, ёсдюрюрге да уллу юлюш къошхан адамланы бирисе. Бу санагъатны ёсюм джолундан сенден иги, толу хапар айтырыкъ болмаз бусагъатда. Джангы келген заманынгда медицина бла бюгюннгю медицинаны арасын къалай кёресе?

- Атлы бла джаяуча... Огъай, джер бла кёкча, десек келиширикди. Мен джангы келген сагъатда область дараджада хирургия бёлюм бусагъатдагъы эски шахар больницыны меямыны терапия бёлюмю болгъан джеринде эди. Сабийге, джашха, къартха, хирургия аурууланы барына да алтмыш орун бар эди. Инджиулери болгъанлагъа къарагъан, джаргъан сагъатда керекли ин-

струментле, аппаратла да аз, къарыусуз, ол джыллада башха шахарлада мен кёргенледен эскиле эдиле. Устада да джетишмей эдиле. Бюгюннгю республикан больницыны бир джангы корпусун ишледиле да, бизни ары кёчюрдюле.

Батчаланы Людмила операция этилген джерде.
1972 джыл.

- Люда, бир затны унутуб бараса.

- Нени?

- 1963-1965 джыллада, Ставрополь край советге депутат-ха теджеген сагъатларында, сайлаучула сени бла тубешген-леринде, область больницыны межамын дженгиликерек битдир-тир мадарланы эт, деб аманат салгъан эдиле. Артда обком-да, облисполкомда да, край тамадаланы да “джагъаларын-дан ал”, дегенлеринден хапарлыма...

- Ол кзурулуш кёбге созулгъан эди. Аны ючюн салгъан эди-ле аллай аманатны. Бу болушур деген край тамаданы кюймай айланнганым, джер-джерге джазыб кюрешгеним эсимдеди. Сени алай этгенинг да иги джарады, деген эдиле артда.

Область больницы экинчи корпусу хайырланыргъа берилгенинде, сабийлеге энчи хирургия бёлюм ачаргъа табыкъ чыкъды. Джангы оборудование бла да баджарыла бардыкъ. Кадрла да аслам болдула. Реанимация, кыйын ауругъанлагъа артыкъ да кыйгъырыб къарарча джарашхан бёлюм, операция этген блока, башха инджиуледен бакъгъан бёлюмле ачылды-ла. Черкесск шахарны кесинде да хирургия бёлюм къуралыб, бизге келлик ауругъанланы иги кесеги анда кеслерине къарат-ханлары ишибизни аз дженгиликерек этди. Ол бёлюм да джараш-ды, бегиди. Энди джер-джерден врачла келиб, хирургиядан интернатураны ётерча база болгъанды.

- Республикан больница да алайды да?

- Ол 1972 джылдан бери да аллай базагъа саналады. Аны мен кзурагъан эдим. 1976 джыл бусагъатдагъы саулукъ сакъ-лау министрибиз, бизде къан тамырланы джаргъан биринчи хирург, республикада ол ауруулагъа къарагъан бёлюмню кзу-рагъан, медицина илмуланы доктору профессор Чаушланы Исрафилъ да анда юреннгенлени бириди. Черкесскеден башха шахарлада, районлада болум да бусагъатда медицина излемге келишеди.

- Хирургларыбыз кыйын ауругъанланы джарыргъа кес-лерине базмасала, сени чакъырыб тургъандыла. Аланы адам-лагъа къарауда, башха затланы юслери бла келишалмай, партияны шахар, район комитетлерине келгенлери да бол-гъанды араны айырыргъа. Аллай кёзюледе тёрелик этерге бир-бирде сени да чакъыргъанларын алгъыннгы уллу оноу-чуладан энтда эшитеме. Бизни бла демлешгенликге, Люда

“сени ишинг олду”, “муну иши буду”, десе, анга джууаб этген чыкъмай эди, джарашыб къала эдиле, дейдиле. Кертими айтадыла?

- Аллай ишлени сюзген сагъатларына да тюше тургъанма. Тиширыу хатерими эте болур эдиле, хазна даулашханлары болмай эди.

- Ол да болур эди, алай а меннге хапар айтханла башха тюрлю джоралайдыла. Ауругъанлагъа диагноз салыуда, операция этиуде, ишни къурауда да бу аладан онглу эди да, аны оноуна бой салмай мадарлары джокъ эди, ишни аягъы ол айтханнга келлигин биле эдиле, дейдиле.

- Къайдам, мен иги билген, ала иги билген затла да болур эдиле...

Батчаланы Людмиланы саулукъ сакълау ишледе къошхан къыйыны кърал саугъала бла белгиленнгенди. Анга Урунууну Къызыл Байрагъы орден, “Урунууда джетишимлери ючюн” деген медаль, РСФСР-ни Баш Советини, Ставрополь крайны, областны махтау грамоталары берилгендиле. Ол “Урунууну ветераны” деген знакны да джюрютеди. Хирургияда эм къыйын ауруулагъа аталгъан онюч илму иши басмаланнганды. Ала къралыбызны кёб джерлеринде белгилдиле. Аны себебли, бу санагъатха джангылыкъла къошханды, дерге да боллукъбуз.

- Люда, джыйырма джылны Къарачай-Черкесияны баш хирургу болуб туруб, 1986 джыл къуллукъдан кетдинг. Ол суйген ишин къоюб, алай юде тынчлыкъ табыб тураллыкъ тюлдю, деген эдиле нёгерлеринг. Андан бери да билиминги, уллу сынамынгы саулукъ сакълауда хайырландырыб тургъанынгы билеме. Ишге къалай къайтхан эдинг?

- Джылы да уллайса, ол джашаууну тамалы этген къуллукъну тындырырча адамла да джетиширча болсала, бир къауумун кеси юретиб, сынаб, толу ышанырча дараджагъа чыкъгъанларын билсе, джашыракълагъа орнун къояргъа керекди адам. Артыкъ да бек хирургла. Къыйын, тынч операция болса да, скальпельни къолунга алыб, адамны бир джерин кесиб тебренген джууаблы да, къоркъуулу да затды.

Хирургла ачыгъаннга, ёлгеннге юрениб къаладыла да, джюреклери къатыды, джарыргъа излеб турадыла, дегенча сёзле джюрюйдюле. Ала ётюрюкдюле. Хирургну джангылгъаны бла

тюл (аны джангылыргъа эркинлиги джокъду), ауруу асыры кыйын болуб, джаргъан кёзююнде адам ачыса да, ол анга къалай ауур тийгенин, татыгъанын бизни кесибибизден башхала ангылаяллыкъ да тюлдюле. Аллай бир джылны кыйл кёпюрге джюрюгенча ашырдым мен да. Аны тышында да, операцияланы заманында аякъ юсюнде сюелген сагъатларымы санай кетсем, ала да айлагъа, джыллагъа джетерикдиле. Ол кёзюуледе ауругъан кыйгъылы боласа да, кесинги унутаса, арыгъанынгы сезмейсе. Артда татыйды. Муну барын да айтханым – дженгилик иш керек эди. Тюзю, медицинада дженгил иш барды, деб да билмейме.

Область больницы, энди уа республикан больницы, шахарладан, элледен инджиулери болуб келген адамлагъа къарагъан консультатив поликлиникасы барды. Тамадалыкъдан кетген джылымда огъуна алайда врач-хирург болуб ишлеб тебердим. Больницы хирургия бёлюмюне да чакъырдыла узаймай. Энтда ол экисинде ишлейме.

- Бусагъатда джашауну тюрюлюгюнден, кыйынлыгындан адамланы асламысы хыны, дюрген болуб, хар кимни ачыуу бурнундады, дерчады. Врачла бла ауругъанланы арасында хауа къалайды?

- Кыйда къалай эсе да, хирургия бёлюмде мен аллай джукъ эслемейме. Бирикген, джарашхан уста коллектив ишлейди. Врачла ауругъанлагъа тыйыншылысча кыйгъырса, эс бёлселе, ауругъанла, аланы адамлары да кеслерин анга кёре тутдыла, магъана бердиле.

- Люда, бусагъатда къарачай тиширыуладан кёбле Людмила деген атны джюрютедиле. Алгъын бизде ол ат болуб билмейме, артда нек джайылыб къалды, деб кесим аны чурумун биле тургъанлай, аллай атлары болгъанладан иги кесек адамдан соргъанма. Сан биринден къалгъаны: “Къарачайны махтаулу кызы Батчаланы Людмиланы атын атагъандыла мениге”, - деген джууабны бергендиле. Мындан ары да сыйынг мийик болсун! Адамгъа саулукъдан багъалы джокъду да, Аллах сени да саулукълу этсин! Саулукъ сакълауда энтда кёб джылланы ишлерге онг берсин!

- Сен да ишингден къууан.

2002 джы.г.

Ёмюрлюкге эсимде къалгъанды

Кулийланы Къайсынны 80- джыллыгъына

Кулийланы Къайсынны мен джангыз бир кере кѣргенме. Ары дери, андан ары да Къайсынча дуниягъа белгили джазыучуладан кѣб кере тюбегенлерим, бир тепсини тѣгерегине олтуруб, туз-дамны кѣре, ушакъ этгенлерим да болгъандыла. Алай а, бюгюн ол халда башха адамланы бири бла джолукъгъанынгы хапарын айт деселе, сан бир затны эсиме тюшюраллыкъма. Къайсыннга тюбегеним а, аны, мени да хар айтхан сѣзюбюз, тюнене болгъанча, эсимдедиле.

... Унутмагъан эсем, 1976 – 1977 джыллада эди. Москвада драматургланы бир джыйылыулары болуб, ары чакъырдыла. Ол сагъатда мен да пьесаланы джангы джазыб башлагъан джаш адам, ара шахарда, СССР-ни, Россияны Джазыучуларыны союзларында да хазна танышым джокъ, белгили драматургланы арасында джолдан къошулгъанча юч-тѣрт кюнню ашырдым. Джыйылыу бошалгъанында, анга башчылыкъ этгенлени бири: “Узакъдан келгенсе, ахырда да бир он кюнню солуй кетерми эдинг мында?” – деб сорду. Отпускамы заманы эди да, аллай мадар чыкъса, огъайым болмагъанын билдирдим. Онеки кюнге хакъсыз путѣвка бердиле да: “СССР-ни Джазыучуларыны союзуну Москва тѣгерегинде солуу юлеринден эм джууугъу

Переделкино посёлокну кьатындагыды, электричка джарым сагыат да турмай джетдирликди”, - дедиле. Биринчи кере алай тюшдюм ол солуу юйге.

Хар кимге бирер бёлме бар, неси да джазаргъа, солургъа да таб джарашхан джер. Совет Союзуу узакъ, джууукъ джерлеринден да кёб эдиле джазыучула.

Бир джолда ингир ала, солуу юйню экинчи этажында фойеде тогъуз-он адам олтуруб, телевизоргъа кьарай тура эдик. Ол кюнледе СССР-ни Баш Советини сессиясы бара эди. Аны юсюнден хапар айта эдиле телевизор бла. Не оноу этедиле, кьралда кьаллай тюрлениулени белгилейдиле деб, эсибиз ол затлагъа кетиб, телевизорну экранындан кёз алмай тургъанлайыбызгъа, терезени кьатында креслолада олтургъан экеуленни бири:

- Къайсын келди, - деди, тышына кёз джетдириб.

Олтургъанланы арасында менден джашыракъ джокъ эди. Эшта, джыллары да келген, кьралда махталгъан джазыучула, Къайсын бла тюбеше тургъан адамла болур эдиле. Аны атын эшитгенлей, телевизорну, сессияны да унутуб, кьалай да болсун, джарыб, кьууаныб, бирден ёрге туруб, арбазгъа кьарагъан терезени кьатына джетдиле. Мен да алайгъа атладым. Бир кьара “Волганы” кьатында иги кесек адам арагъа алыб тура эдиле. Депутатлагъа сессиягъа келген сагыатларында, ары-бери барлыгыгъыз болса деб, машинала бергенлерин да алайда къайсы эсе да, “Къайсын депутат машина бла келгенди”, дегенинде билдим.

Фойедегиле чыгъайыкъ, кьолун тутайыкъ, деб тебregenле-ри бла Къайсын, ол адамланы араларындан чыгъыб, эки нёгери бла бери айланнганы тенг болду. Фойеге эшиги ачылгъан кафе бар эди. Алайдагыла бир-бирлерине сёлешгенлеринден, Къайсын былайгъа келгени болса, ол кафеге кириб, чай, кофе ичмей кетмегенин ангыладым. “Нёгерлери бла келсе, джюзюшер грамм этиб да кетиучендиле”, - деди кьатымдагыыланы бирлери.

Кеси да, эки нёгери да фойеге кёлтюрюлдюле. Ючюсюню да кёкюреклеринде депутат знакла джылтырай эдиле. Эм иги таныгъанларындан талайы бла кьучакълашды, бир-бирлерин эркелетдиле. Кьалгъанла да, ийилиб, кьолун тутдула. Барындан да артха: “Салам алейкум, Къайсын”, - деб мен тутдум кьолун.

- Таулумуса? – деб сорду ол, кьолуму да иймей, бетиме да джити къараб.

Мен къарачайлы болгъанымы билдиргенимде, кёкюрегине кысыб, къаты къучакълады. “Атаны джылыуу, атаны баласына ачыкъ джюреги”, - деб, халкъда аны тейри джарыкъдан да багъалатыб, сыйлы кёрюб айтыучанларын кёб эшитгенме. Мен атамдан эртде айырылгъанма, таныгъан да этмейме. Алай болса да “ата джылыу, атаны ачыкъ джюреги”, - деб мынга айта болурла, деб кёлюме келди, эндиге дери кесим сынамагъан назик сезимлеге бёленнгенимде.

Къайсын, алайда менден онглу, менден баш, джылы бла да менден уллу адам болмагъанча, “эски танышларын да унутуб”, тынчлыкъ-эсенлик сорду.

- Кел, кафеге барабыз, - деди тауча. Аны ачыкълыгъыны, керекди дегеннге, юсюнде кёлегин да тешиб берлигини юсюнден кёбледен эшитген эдим. Алай болса да сылтаула этиб, биргесине бармадым. Башха адамгъа биргеме кел деб айтмады. Керти кесек заманны ичинде, къалгъанлагъа да бирер-экишер сёз айтыб, джукъ соргъаннга да кысха джууаб бериб, эки нёгери да, кеси да кафеге кирдиле.

Фойдегиледен кетген болмады, кьошулгъан болмаса. Телевизорну да ким эсе да джукълатхан эди. Сёз кьуру Къайсынды джашаууну, депутатлыкъ ишини, творчествосуну, деменгили адам болгъаныны юсюнден бара эди. Саулай солуу юйге ол келген хапар джайылгъан эди да, мында солугъан джазычуланы арасында аны кёрмегенле да болуб, иш этиб фойеге келгенле да бар эдиле Аллындан олтургъанла болур эдиле кафеде, Къайсындан, эки нёгеринден сора артда ары кирген болмады. Тартыннган этдиле дейме. Ол мени къучакълаб, эркелетиб, сёлешиб багъалатханына, мени алайдагъылары арасында сыйым да кёлтюрюлген эди. “Бир-биригизни алай алапат къайдан танийсыз? “Сен къайданса?” – деб соргъанлагъа Къарачай бла Малкъарны бир халкъгъа санагъаныбызны, экисини арасында уллу байламлылыкъ болгъанын, кёчгюнчюлюкню да бирге сынагъаныбызны кысхача айтдым. Бир-бирибизни танымай эдик, бюгюн танышханбыз, дерге уа излемедим. Тюбеше тургъанбыз деб, башсыз-тюбсюз айтдым, аны да кьоркъа-кьоркъа. Къайда, къалай деб теренирек чучхуй тебреселе, джууаб табарыкъ тюл эдим. Аны бла да къалмай, Къайсындан артда

ол джердешинг, не “мылтыкъды”-зат деб соргъан болса, бу да джукъ айталмай, аны, алай соргъанны аллында да айыблы бол-
лукъ эдим...

Къайсын бла нёгерлери онбеш-джыйырма минутдан кёб турмадыла кафеде. Бери чыкъгъанлай энтда арагъа алдыла. Бизге джангы къошулгъанла саламлашдыла, автографла алгъ-
анла да болдула. Бир кесек сёлешгенлеринден сора, меннге бу-
рулду да, кесибизча:

- Мени бла кафеге нек кирмединг? – деб сорду.

Сёзюме магъана бермейми къойду дебми, уялыб, тартыныб къойду дебми, огъесе кесини бир чуруму болуб, аны бла келме-
ди биргеме дебми, билмейме, къалай джораларгъа да, не эсе да мени ол этгениме сескекли болуб, эсинде къалыб кетген эди. Къатымда тохтаб, кесибизча сёлешгенинде, къалгъанла энчи сёзлери болурму дегенча, шум болдула, бир кесек артхаракъ туруб, бизни да эркинирек къойдула.

- Сени бла ары кирсем, бирге олтурдукъ, болду деб, мени номериме къайтмай кетерик эдинг, - деб, керти да биргесине бармагъанымы чуруму ол эди да, аны айтдым. – Нёгерлеринги да ал биргенге, керекли затла бары да бардыла, къонакъ бола кет.

- Мен алай этерге суюгенча, экибизни да Аллах алай суюге эди, - деди ол, мыдахыракъ айтханындан керти да къалыр ма-
дары болмагъанын ангыладым. – Иги кесекден бери да мында-
ма да, Къарачайны, Малкъарны кёргенча болуб турама бусагъ-
атда. Бек суююб олтурлукъ эдим номерингде, амалым джокъ-
ду. Нёгерлерими ашыкъдыра тургъанларын кёресе, джарым сагъатдан Москвада болургъа керекбиз. Мен да талай кюнден солургъа бери келликме, рахат олтура, сёлеше турурбуз...

Барыбыз да ашыра чыкъдыкъ. Арбазда да иги кесек адам бар эди. Машинаны къатында да бир кесек тыйдыла. Дуни-
ягъа белгили, онглу, сыйлы адамлагъа къалай тюбегенлерин, къалай ашыргъанларын Къарачай-Черкесияда, Къабарты-
Малкъарда, Дагъыстанда, Москвада, Прибалтикада, Ставро-
полда, Кърымда, Абхазияда, дагъыда башха джерледе да кёре тургъанма. Алай а ол кюн Къайсыннга этгенлерича хакъ джю-
рекден этилген болгъанды деб эсима тюшюралмайма. Эртде-
ден таныгъанла анга кишини тенг этмегенлери белгили затды. Биринчи кере тюбегенле уа? Къалай да болсун, аны юсюнде

адамны кесине тартхан, илешдирген бир огъурлулукъ бар эди. Кесинден тамадалагъа уллу къарнашына, атасынача, джыллары бирчаракълагъа ышаннгылы тенглегеча, гитчелеге кесини балаларынача, кичи къарнашчыкъларынача къарагъаны, сёлешгени, сыйлагъаны, эс бёлгени, ачыкълыгъы бла кимни да джюрегине джол таба, кимге да кесин суюджуре болурму эди? Къайсынны ол шартлары, уллу адамлыгъы болмаса, къуру дуняда махталгъан поэт болгъаны ючюн туура аллай дараджагъа чыгъарлыкъ тюл эдиле...

Экинчи тюбеширге Аллах буюрмады. Переделкиногъа уа солургъа келген кёре эдим. Аны да Черкесскеге къайтхандан сора билдим. Юйден меннге бир айтырлары болуб, ары, солуу юйге телефон бла сёлешедиле. Тукъумуму сагъынмайдыла да, ол номерде джашагъан адамны бир чакъырыгъыз, дейдиле. Хар номерде бирер адам джашагъаныбызны башында айтхан эдим. Ол джангыз адамны чакъырадыла телефоннга. Юйден къонгурау къакъгъан атымы айтхынчы, мындагъы ким, андагъы ким болгъанын эки джаны да ангылмай тынчылыкъ-эсенлик сора, бир кесек сёлешедиле. Сора Черкесскедеги сёз арада атымы айтады. “Ол юйюгюзге кетгенди тюнене, - дейди андагъы. – Мен Къайсынма, солургъа келиб, бюгюн ол туруб кетген номерге тюшгенме”.

- Мен асыры джунчугъандан, кечериксе къозгъагъаным ючюн дегенча бир джукъ айталмай къалдым, ол а сабий-баш не этесиз деб, талай затны сорду, поезд бла кетген болур, эртденбла джетерикди, тынгысыз болма деб, ариу сёлешди, - деб, аны ауазын эшитгенине, ариу сёлешгенине бек къууаныб хапар айтды бийче.

Мени бла бирге ол кюн алайда солур заманлары бошалыб, талай адам кетген эди. Аланы бирини орнуна тюшмей, мени номериме тюшгени да бек сейир эди.

Энтда бир затны айтмай къоялмайма: Къайсын, бир болушсанг, деген адамгъа къолундан келгенча джарамай къоймагъанды. Къарачайлы болуб, джукъ джазаргъа тырмашхан адамлагъа уа артыкъ да эс бёлгенди. Ол айтыб, назмулары, хапарлары ара журналлада чыкъгъанла, китаблары орус тилге кёчюрюлюб, Москвада басмаланганла, Джазыучуланы союзуна киргенле кёбдюле бизде. Бюгюн мен ол адاملаны бары да аны ол этген игиликлерин унутмай турадыла, деб бегиталлыкъ

тюлме. Менден фахмулу джокъду да, къайда да анга магъана бере эдиле, бир джакълыкъ этген болмай, кесим кюрешгенме, - деб ауузларын толтуруб селешгенлеге да тюбейме. Да не этериксе, адамла кеслерин бир кесек келтюрюр дыгаласда, аллай затланы унутургъа ёчдюле. Къайсынны этген игиликлери суу-аб базманына джазылсынла.

Бу сёзню башлагъандан ары дагъыда къошайым: Къайсын ёлюр ауруундан ауруб, Москвада больницада джатхан сагъатда, мен анда М. Горький атлы литература институтну баш курсларында окъуй эдим. Къарачай-Черкесиядан мен, Къабарты-Малкъардан да Бегийланы Абдуллах тюшген эдик. Экибизден башха Шимал Кавказдан адам джокъ эди ол джыллада курсада окъугъан. Алай а бу джанладан келген-кетген кёб бола эди. Экеулен тюбесек, Къайсындан не хапар, деб сора эдик бир-бирибизге. Биз окъургъа джарашыб, энди барыб аны кёрейик дей тебрерге, кирген-чыкыгъан асыры кёб болса, саулугъуна къатыллыкъды деген къоркъууда, къысха джууугъу, эм татлы тенги дегенча, сан бир адамны ие эдиле палатасына. Мен да, аны кёрюрге излеген башхала да алай бла баралмай къалдыкъ. Муну барын да тизгеним, адам кесини джаны къайгъылы кёзюуде да кёбле анга тынгы бермей эдиле. Огъай деб, ёмюрде кишиге айтмагъан Къайсын, джаны ичинде болуб энтда бир адамны да сансыз этмезлигин ангылаб, врачла къатыракъ болгъунчу, кёре баргъан сылтау бла кириб, кеслерини ишлерин тындырыб чыкыгъанланы билеме. Анга иймейдиле, мени бир къагъытыма къол салса, алапат боллукъ эди деб, аллай оюм-ланы айтханланы ауузларына ургъанча этгеним да эсимдеди. Бири-экиси дегенча, палатасына кирирге эркинлик табыб, ары баргъанланы сакълаб, мынга бир кёз джетдирсин, къол салсын, деб, аладан бериб ийиб, Къайсын да тилеклерин толтургъанланы да артда билген эдик. Аллах аллай адамладан этмесин бизни. Къайсын а ахыр кюнюне дери уллу адамлыгъы, сыйы, магъанасы бла къалгъаны аны таныгъанлагъа, аны билгенлеге юлгюдю.

Быйыл дунягъа белгили поэт, Социалист Урунууну Джигити, кърал саугъаланы лауреаты, Къайсынны тенги Давид Кугультиновгъа 75 джыл толуб, аны алгъышларгъа бизни республикадан КъЧР-ни Правительствосуну Председателини заместители Татаршао Азрет Хаджибекирович, джазыучуладан

да мен баргъан эдик. Россияны узакъ, джууукъ джерлеринден, СНГ-ни къралларындан да ол къууанчха къошулургъа, поэтге сый берирге Элиста шахаргъа уллу оноучула, литературада, культурада эм белгили адамла келген эдиле. Юбиляр бла бирге сахнада олтурургъа уллу залда джыйылгъанла барындан да айырыб, Гамзатов Расулну тыйыншлы кѳрген эдиле. “Мени энтда бир къарнашым, джан тенгим Къайсын сау болуб, быллай кюнюмде бери чыгъыб, къатымда олтурмагъанына бек къыйналама”, - деген эди Давид Кугультинов. Къалгъанла къалай болдула эселе да билмейме, ол сѳзлени айтхан поэт бла бирге, Къабарты-Малкъарны делегациясы бла келген белгили джазыучу Теппеланы Алим бла мени кѳзлерибизге джыламукъла ургъан эдиле. Кулийланы Къайсынча адамы болгъан Малкъар бла Къарачай насыблыдыла.

1997 джыл.

Тауланы булбулу

Мындан алда чыгъармачылык ишлери белгили адамларыбызны бири: “Эжиу бла джырланырча бир джыр джазгъанма да, ол эндилеге дери джырларымдан иги кёрюнеди, - деди. – Отарланы Омаргъа барыб, сен джырла деб тилерге излей эдим. Сен аны иги таныйса, адреси бла телефонун берсенг”... Малкъарны, Къарачайны да булбулу керти дуниягъа кетгенин айтдым анга.

Къууанч, бушуу болса да “Къарачайны” редакциясына дженгил огъуна билдириучен

эдиле Малкъардан. Не эсе да бу джол алай этиб къоялмадыла. Омарны ауушханын эки ыйыкъдан сора эшитдик. Малкъар тилде чыкыгъан “Заман” газетни ол номери келди редакциягъа. Анда Къабарты-Малкъарны Президенти Коков В. М., республиканы башха уллу оноучулары, белгили джырчылары, композиторлары, джазыучулары, джамагъат организацияланы тамадалары къол салыб, басмаланнган некрологда былай джазыла эди:

“Къабарты-Малкъарны джамагъатына, культурада ишлегенлерине уллу бушуу болду – 2002 джыл майны 22-де, джашаууну 87 джылында, Къабарты-Малкъарны культурасы бла искусствосуну белгили къуллукъчусу, къабарты-малкъар халкъны керти джашы, халкъ джырчы, кёб джырланы автору, джыр айтыуну устасы, КъМР-ни эмда КъЧР-ни халкъ артисти Отарланы Магометни джашы Омар дуниядан кетгенди.

Ол 1916 джыл майны 10-даЭльбрус районну Тёбен Бахсан элинде туугъанды. Элде джашауну кыйынлыгына бек джашлай тюбегенди. 1939 джыл аны кьабарты-малкьар хорну коллективинде джырларгъа чакъырадыла. Профессионал искусствону джолуна алай тюшеди. Кёчгюнчюлюкде талай джылны Къыргъыз кърал филармонияны солисти болуб турады. 1957 джылдан 1998 джылгъа дери КъМР-ни Гостелерадиосуну хоруну солисти болгъанды.

Отарланы Омар бизни халкъны культурасыны айныууну тарихине джарыкъ бетле кьошханды, халкъ суйген джырчы болгъанды. Ол джырлагъан халкъ джырланы бизни адамларыбызны бир талай тёлую эшитгенди. Аны алапат ауазы кёчгюнчюлюккю джылларында да эшитилиб тургъанды. Адамлагъа Ата джуртларына кыйтырыкъларына ышаныулукъ бла кьараргъа болушханды. Халкъ джырланы юсю бла ол таулуну джюрек ачыкълыгын, аны заманында джашагъанла огъай, туудукъла да унутмай турурча кёргюзтгенди. Ол джыр айтыргъа усталыкъларны классиги эди.

Отарланы Магометни джашы Омар Мечиланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны, Къаракетланы Иссаны, Маммеланы Ибрагимни эмда башхаланы назмуларына сейирлик макъамла кьурагъанды. Кёб халкъ джырны джыйгъанды. Ол джаш фахмулагъа, дайым, эс бёлгенлей тургъанды, аланы юретирге заманын кьызгъанмагъанды.

Отарланы Омарны культураны айнытыугъа салгъан кыйынына тыйыншлы багъа берилгенди. 1964 джыл анга “Къабарты-Малкьарны сыйлы артисти” деген ат аталгъанды. 1982 джылда уа КъМАССР-ни халкъ артисти деген атха тыйыншлы болгъанды. КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну сыйлы Грамотасы, СССР-ни эмда КъМР-ни Гостелерадиоларыны сыйлы грамоталары бла да саугъаланнганды.

Дуниядан ашхы, акъыллы, насихатчы, халкъ джырланы белгили устасы, халкъ чыгъармачылыкъларны эмда миллет культураны айнытыугъа уллу кыйын салгъан адам кетгенди. Къабарты-Малкьарны махтаулу джашы Отарланы Омарны джарыкъ сфатын биз бир заманда да эсибизден кетерлик тюлбюз. Отарланы Омар Вольный элни кьабырларында асыралгъанды. Кеси да Нальчик шахарны кыйырында, ол элде джашай эди”.

Газетледе, басмаланган некрологда Къабарты-Малкъарда культура бла искусствогоа ол къошхан уллу юлюшню юсюнден айтылгъанлыкъга, бизде ол санагъатланы айнытыуда да барды къыйыны. Аны республика дараджада, бир-бир эллерибизде, шахарларыбызда болгъан байрамлагъа, къууанчлагъа чакътыргъанлай тура эдиле. “Мында керексе” деген сагъатда бир сылтау табыб, башын алгъан адети болмай эди. Келиб, джырлаб, джыйылгъан миллетни разы этиб, танышларындан, шохларындан да тансыкъ алыб, алай кете эди. Анга къайда да бек къууаныб тюбей эдиле, уллу сый да бере эдиле. Асламысына къарачай джырланы джырлай эди аллай кёзюуледе. Аланы арасында эски халкъ джырла, арт джыллада этилген джангы джырла да бола эдиле. Анга да не сейирсиниу, “джыр Къарачайда этилир, Малкъарда джырланыр”, деб сёз джорюйдю эртделеден бери да. Омарча адам джырласа уа къайсы композиторну, поэтни да башы кёкге джетгенча бола эди. Бизден аллай адамланы бирине да огъай деб айтмагъанына шагъатлыкъ эталлыкъма. Мен да анга биринчи кере джырланы юслери бла тюбеген эдим.

1962 джылны джазында, область радиокомитетде джангы ишлеб башлагъан кёзюуюмде, Нальчикге командировкагъа ийдиле. Бизни фонотекада ана тилибизде джырла бек аз эдиле. Къабарты-Малкъар телерадиону алапат хору бар эди ол заманда. Къарачай халкъ джырладан пленкагъа джазылгъан бар эсе, аллай табылмаса да, малкъар джырладан келтирирге буюргъан эдиле. Эндиге дери аладан келиб, бизни радио бла берилген джукъ джокъ эди. Артыкъ да бек Омар бла Алтуланы Зоя джырлагъан джырлагъа эс бёлорюмю излеген эдиле. Радиода ишлеген башха къуллукъчула да, мен да анда кишини танымай эдик. Алтуланы Зоя анасындан къысха джууукъ джетгенин биле эдим, ол да билгенин айтхан эдиле Карачаевскеде адамларыбыз. Аны бла танышырма да, ол “джол тюзетир” деген умутум бар эди. Бизни радиону председатели Аджиев Д. Ю. тилек къагъыт да джазыб берген эди анда тамадала “чомарт” болур ючюн.

Бек эртде чыкыгъаным себебли, эртде да джетдим. Радиону ююю Нальчикни тюз арасында кёре эдим, дженгил табдым. Зояны сордум да, хорда джырлай тургъан джеринден чыгъардыла. Танышыб, биз бир кесек сёлеширге, хордагъыла солур-

гъа ишлерин бёлдюле. Зоя мени уллу залгъа алыб кириб, джырчыла бла танышдырды. Узун сюекли, къатангы, бетинден нюртама турады дерча, ышаргъанын къурутмагъан сюйюмлю джаш артыкъ да бек эркететди. Ол Отарланы Омар эди. Алайдагъылада джылы бла тамада да ол эди. Былай кёргенлей, кёлюнгалыб кёйгъан адамла боладыла. Мен да алай болдум Омаргъа. Уллугъа уллуча, гитчеге гитчеча сёлеше билген адам, джылыбызда уллу башхалыкъ болса да, эски танышы, бир тенги бла тюбегенча, кесин алай тутта эди. Аны себебли, ол, къайда да белгили онглу адамдан мен да хазна джунчурча болмадым.

- Кёбден бери да Къарачайдан адам кёрмегенме, кел бир энчи ушакъ этейик, - деди да, къолтугъумдан кириб, уллу залдан алыб чыкъды. Мен аны имбашына джете эдим. Сагъат онеки-зат болгъан болур эди, кюн да бир ариу тийиб, радиокомитетни къабакъ эшигини къатында тохтадыкъ.

Кёчгюнчюлюкню джылларында къазанлашхан кёб адамы юсюнден хапар сорду. Асламысын мен танымай эдим, таныгъанларымы, эшитгенлерими юслеринден айтдым. Джырчыланы, композиторланы, поэтлени уллайгъан къауумун биле эди, джашыракъладан хапарлы этдим. Ол кюннге къарагъанча, бир кёб адам озду бизни къатыбыз бла, радиокомитетге киргенле да аслам болдула. Хаман ушагъыбызны бёллюб тура эдиле. Не бла десегиз, эркиши, тиширыу болсун, Омарны къучакъламай, эркететмей, тынчлыкъ-эсенлик сормай бири озмай эди. Бир джаш тиширыу да анга алай этди да, меннге къолун узатды. Мени да кёб эди да сорлукъ затларым, тынгылы сёлеширге мадар болмай къалгъанын ушатмай тургъаным себебли: “Омарны къучакълаб, меннге къолунгу узатыбмы къоярыкъса”? - дедим. Терс этгеними ангылаб, олсагъатдан сокъурандым. Тиширыу а: “Сени да къучакълайым”, - деб, аллына атлады. Айтханыча этди да ызына тура: “Сен кимсе?” - деб сорду. Къарачайлы болгъанымы менден алгъа Омар айтды. “Алай эсе энтда бир къучакъларыкъма”, - деди. Омардан да бек эркететди мени. Ол Зумакулланы Танзиля кёре эдим. Орусчагъа кёчюрлюб ара басмада чыкыгъан назмуларын окъугъан эдим. Малкъарны уллу поэтлерини бири бла да Омарны юсю бла алай танышдым.

- Кесинги уа джырларынг бармыдыла? - деб сорду Омар экибиз къалгъаныкъда.

Насыб болуб, Омар джырласа уа, деб эки чыгъарманы элтген эдим: “Ючкеним” бла “Къарачай шахарым”. Макамларын да, Ючкенинде Джарыкълыкъ юйде ишлеген Ёзденланы Къурман-Алий салгъан эди, ол назмуланы газетде окъуб. Айтдым. Мени бир гитче студиягъа элтди да: “Сёзлерин джаратханма, макъамын айт да, пленкагъа джазыб къойсунла, артда тынгыларма да, юренирме”, - деди. Этдик алай. Андан сора радиокомитетде малкъар тамадала бла танышдым, къаллай бир джыр аллыкъ эсенг да, фонотекада къара да, ал, дегенни айтдыла ала. Сора джылы бла менича, малкъар бёлюмню редакторларыны бири Этезланы Бахауддиннге аманат этдиле. Аны бла джыйырмадан артыкъ джырны мен мындан элтген лентагъа джаздырдыкъ. Экинчи кюнюнде саламлаша кетейим, деб хоргъа къайтханымда: “Сабыр бол, бусагъатдан сени джырларынгы джазарыкъбыз пленкагъа”, - деди Омар. “Къарачай шахарым” дегенни кеси джырлады, “Ючкеним” дегенни да башха джаш джырлады. Аланы да биргеме алыб келдим Черкесскеге. Анда бере туругъа да алыб къалдыла. Сёзлерине, макъамына да юрениб, къысха заманны ичинде алай джаздырыб къойгъан бек къыйынды. Бир белгили адам болуб, магъана бергенни, эс бёлгенни иши башхады. Не поэзияда, не журналистикада, не музыкада алкъын атын киши эшитмеген, кесини баласыча бир джаш адам ючюн радиога, юйюнде ишлерин да джарсытыб, кюн бла кечеге джырны эфирге берирча хазырларыкъ табылыр, деб айталмайма энди. Эшта, ол заманда да андан башха алай этерик болмаз эди. Кимге да алай эс бёлгенин, къайгъыргъанын мен, кёб кере тюбешиб, иги таныгъандан сора ангыладым.

Андан сорагъы джыллада мен Къабарты-Малкъаргъа барыб, анга тюбемей кетмегенме. Бери келсе да тюбеше эдик. Творчество ишни тутханланы къайсы бири да джокълаучан эдиле аны. Аланы, мени да иги кесек джырыбызны джарашдырыб, пленкагъа джаздыргъан эди. Къарачайда джюрюген халкъ джырланы барын да биле эди. Ол джырлагъан аллай джырла Къабарты-Малкъар, Къарачай-Черкес радиоланы фондларында сакъланадыла, дженгил-дженгил берилген да этедиле. Бизни поэтлени талайыны назмуларына макъамла да салгъан эди.

“Былай, бир заман табылса, къарачай элlege бир айланыб чыгъар эдим”, деучен эди. Аллай заманы уа болмай эди. Ра-

Отарланы Омар бла Къочхарланы Марат. Сол джанында Алтуланы Зоя бла Ертенланы Тамара.

диокомитетде иши, аны тышында да кеслеринде, не да башха регионлада концертлеге къошуллугъу, телевидениелеге чакъырылгъаны, башха тюбешилуери, юй джарлылыгъы, джууукъ-гъа-тенгнге джюрюгени ол муратын толтурургъа онг бермей эдиле. Бери чакъырыб келтиргенлери болса да, байрам, къууанч бошалгъанлай, ызына ашыгъыб тебреучен эди.

Семенланы Исмаилны аты бла фонд бар эди. Къарачайны культурасына, искусствосуна, литературасына эм уллу юлюш къошханлагъа аны саугъасы да бериле эди. Бир джолда аллай саугъа Омаргъа теджелди. Барыб алыб келдик. Черкескеде драмтеатрны уллу залы адамдан тыкъ-тыкълама эди. Омар джырларыкъды, деб хапар джайылгъанында, миллет къуюлуб къалгъан эди. Аламат концерт болду. Джырларын излеб сахнагъа чакъырыб турдула. Анга Семенланы Исмаил атлы саугъаны берирге меннге буюргъан эдиле. Хасанланы Назирни “Къарча” деген китабы джангы чыгъыб тура эди. Ол саугъагъа аны да къошуб берген эдим. Къарачай халкъгъа уллу суймеклигин билдире, насыб, къууанч теджей, иги кесекни селешген эди. Сёзюбюз экинчи кюнюнде ашырыргъа эди. Алай а тамблагъа талай иши болгъаны артда эсине тюшдю. “Кетерим да келмейди былай дженгил, бармай да мадарым джокъду, - деди тепсиге джарашханлай. – Тамбла сагъат онда концертим барды. Айыблы боллукъма къартлыгъымда”. Тепсиде туздамны кёргенден ары, рахат ашаргъа да заманы болмады. Кече алыб

кетдиле джашла Нальчикге.

Андан алгъаракъ болгъан бир затны да айтмай къоялмай-ма. Ол джыллада бизни радиокомитетде да, Нальчикде радиокомитетде да, тюзю башха организациялада, предприятиеледе да кюнорта азыкъгъа чыкъгъан сагъатда, аны ашыгъыш бошаб, “козёл” ойнаргъа къызыб къалыучан эдиле. Бир джолда, къайсы болгъанын унутханма, бизден джашланы бири Черкескеде бузлатыучу машинала ишлеучю заводда цехни тамада-сына тилеб, къол аяз чакълы тегерек, медалча темирден ишлетиб келди. Аны бир джанында текени башы, бир джанында да доминоланы суратлары станокда басылыб этилген эдиле. Ол кюнден тебреб, бизни радиокомитетде ойнай келиб “козёл” болгъанны бойнуна аны тагъыб турдукъ. Кесини да тюрлю-тюрлю боялгъан халыладан къамчича эшилиб этилген аламат бауу бар эди. Ал кюнюнде ол саугъаны меннге тагъалла да, экинчи кюнюнде Нальчикге барлыкъ эдим да, тас этгенме дерме да башымы алырма деб, хурджунума салыб ары элтдим. Кюнорта заманлагъа джетдим республикан райдиокомитетге. Аланы да солугъан кёзюулери болуб, тёртеулен ойнай, къалгъан эркишиле да аланы тегереклерин алыб, ёретинлей столгъа къараб, хорланнганны орнуна олтурургъа сакълаб тура эдиле. Мени таба башын бургъан болмагъан эди да, киши кёрмей, къатларында сюелдим. Тюз ол кёзюуде: “Сизге алай керек эди”, – деди сюелиб къарагъанланы бири. Къалгъанла кюлдюле, Омар бла хорда джырлагъан джашланы бири, кюлгенлеге да аманны къуя, ёрге къобдула. Мен да аллыма атладым да, саламлашхан да этмей: “Керти козёллагъа” Къарачай-Черкесиядан саугъа келтиргенме”, – деб, мындан алыб баргъан “медалымы” Омарны бойнуна такъдым. Бары да кюлдюле, Отар улу а аладан да бек кюлдю. “Сен да бир кесек къара”, – дедиле да, беш-он минут чакълы бирден джангы олтургъанла хорланыб ёрге турдула. Джашла джырлаб харс ура, Омар кесини бойнундагъын алыб, ол экисинден джылы бла тамаданы бойнуна такъды. Аны адет этиб тургъанларын экинчи джылында да бизге къонакъгъа келген радиокомитетни къуллукъчулары айтхан эдиле...

Аны юйюню эшиклери кимде да ачыкъ эдиле. Мен да талай кере къонагъы болгъан эдим. Ахыр кере арбазында, джюзюм терекни салкъынында олтуруб, бир туздамны ашагъан

кюнюбюзню айтмай кьоялмайма.

Беш джылны мындан алгъа белгили врачланы бири Блим-гъотланы Кочар Марагъа этген джырын алыб келди. Халкъ макъамгъа келишгенин былай окъугъанлай да билирге боллукъ эди. Назму халда газетде чыгъарайыкъ да, магъанасы, джарашханы да игиди, суратлау коллективледе джырлаб тебрерикдиле, деген оюмну айтдым. Газетде чыгъарына разы болду, джырланырына уа... “Отарланы Омаргъа бир тилеб кёр, - деди. — Ол джырлаб пленкагъа тюшсе, эм уллу муратым толгъаннга санарыкъ эдим”. Хазыр машина бар эди да, джолгъа чыгъыб къалдыкъ. Хор кюнортагъа дери ишлей эди. Ала чачылыр заманнга джетдик. Омар, Марада да болгъанын айта, назмуну эс бёлюб окъуду, бек да джаратды. Макъамына джетгеникде, кеси билген макъамланы барыны да сёзлери бла джаздыргъанын чертди. “Сиз бу назмугъа келишген, халкъ макъамланы эшитдиригиз да, бусагъатда радио, телевидение бла берилмеген бар эсе, аны бла болайыкъ, - деди. — Муну сизде, бизде да фонотекалагъа аллыкъ болурла, бир макъам бла джырланнган эки джыр этсек джарамаз”.

Хар ким чачылгъан эди да, хорну уллу залында, джыргъа, ийнаргъа да келишген къарачай макъамланы мурулдаб башлады. Аллай тёртню эсиме тюшюрген эдим да, бирин сайлады. Бу джол пленкагъа джаздыра да айланмады. Алайсыз да унутмазлыгъына ишексиз эди. Алайда джырны башындан аягъына дери айтыб чыкъды. Бир кере окъугъан эди да, экинчи кере къагъытха кёз джетдире, чыртда джангылмай бошады. Хорну эркишилереине эжиу этдирирге керек эди. Ала уа чачылгъан эдиле. Тамбласы да солуу кюн эди. Къысха заманны ичинде джаздырлыгъын айтды да: “Хапар биле туругъуз, не келирсиз, не кесим сизни таба барырча болсам, элтирме”, - деди. Юйге келигиз деб къаты болду, биз да энди келсек барырбыз, деб ызыбызгъа кетдик.

Юч кюнден кеси сёлешди телефон бла. Бардыкъ. Пленкагъа тынгыладыкъ. Джырланнганына киши сёз табмазлыгъын биле эдик, эжиуню да, бир алаамат келишиб, ким да къулакъ иерча ариу джыр болуб тура эди. “Мара элим” деген джыр ма ол халда джазылыб, анда, мында да радиоланы да фондларына тюшдю. “Мени юйюме элтигиз да, алай кетерсиз”, - деди Омар. Аны юйюне элтирикле табыллыкъ эдиле, шахар автобус бла, не так-

си бла кеси да кеталлыкъ эди, ол сылтауну бизни тыяр ючюн табхан эди. Бардыкъ. Ичге джыймай къоярыкъ тюл эди да, анга да айтдырмагъанлай, таныш къабакъ эшикден кирдим, нёгерим да ызымдан атлады. Къонакъ кёб келиучю юйдегилени адамлары башха тюрлю боладыла. Кимге да артыкъ джарыкъ, хакъ джюрекден разы болуб тюбейдиле. Омарны юй бийчеси ышара-ышара аллыбызгъа келиб, мени къучакълады. Кочарны да эркелетди. Къонакъбыз-зат дегенча болмай, эт джууукъларыбызгъа келгенча болуб, олтурургъа эшик хауаны, джюзюм терекни тюбюн сайладыкъ.

Къараб-къарагъынчы тепси келди. Чот ичкиге джетгенинде: “Бу шышаланы къояйыкъ да, Омарны татлы сууундан ичейик”, - дедим. Ол кесини джюзюмлеринден вино бла сокну арасыды дерча ички этиучен эди. Анда джашла аны атына “Омарны татлы сууу” деучен эдиле. “Бир шыша къалгъанды да, къолугъузгъа салырма, деб тура эдим, былайда кёрейик татыуун дей эсегиз, халалды”, - деди. Аны арагъа алдыкъ. Ол кеси да ичкигк аз узала эди, биз экибиз да алайыракъ эдик да, “татлы суудан” сора хазна къошханыбыз да болмады, хантладан а малкъар хычиннга иги узалдыкъ.

Ушагъыбыз кёбюсюне джырланы юсюнден болду. Тюз сёлешгенибиз бла къалмай, Омар этиучюсюча, джырлаб да бара эди атлары сагъынылгъан джырланы. Кёбюсю бек эртделеде этилген къарачай, малкъар джырла эдиле. Бизни чыртда хапарыбыз болмагъанла да бар эдиле аланы арасында. “Энди уа къайсы джыргъа тынгыларгъа сюесиз?” – деб соруб, биз айтханланы да джырлай эди. Я Къудрет, аллай бир джырны сёзлерин, макъамларын къалай да эсинде тута эди?! Эжиу этерге да кюреше, сейирсиниб, Кочар бла мен бир-бирибизге къарай эдик. Сексенден атлагъан адамны ауазыны алай сакъланнганын да кеси эшитмеген ийнанмазча эди. Биз къууаныб, эсибиз кетиб, алай тынгылай эдик анга. Кеси уа джырлагъанына бизден да бек къууаннганча кёрюне эди. Анга да не сейирсиниу, джыр аны джашаууну тамалы эди. Башхаланы кёллерин кёлтюргенча, джюрек дарманлары болгъанча, кесине да кюч-къарыу бериб, къартлыкъгъа бой салмазча эте эдиле джырла. Ким биледи, адамланы бек сюйген Омар, башхаланы къууаннганларына да къууана болур эди. Аллай оюмла да эсибизге келе, кёб олтурдукъ. Ол къадар джырны джырлагъанында да, ауазы

джарыкъдан-джарыкъ чыкыгъан болмаса, арыгъан ышаны джокъ эди.

Нальчикден бери джетгинчи къуру аны юсюнден сёлешиб келдик Кочар бла мен. Биз айланган джерледе аллай фахмуну, аллай ауазны, аллай джарыкълыкъны, аллай ёхтемликни кёрмегенибизни бегитдик экибиз да. “Аллай адамыбыз болгъаны уллу насыбды бизге”, - дегенлей келди нёгерим. Ол сау-лугъу, ол сакъланнганы бла джюз джылны истем этмезлигине кьол салыб эдик. Не келсин, биз этген алгъышла, биз этген умутла толмадыла. Алай болса да Къарачай бла Малкъарны тарихинде ёмюрлюкге джашарыгъы хакъды. Аллах ол дунясын рахат этсин!

2002 джыл.

Ижаланы Абдулла

Керти дунягъа кетген онг-лу адамларыбызны эсгериу, алагъа сый бериу, юбилейлерин белгилеу иги адетлерибизни бириди. Алай а, мени сартын, ол халда джукъ болуб баргъаным болса, мынга сау заманында къалай къарай эдик, деген соруу джагъамдан алыб, этиле тургъан затха магъана берирге къоймай олтурады. Ол сагъышны теренине кире баргъаным сайын, джюрегим бекден бек къыйналыб тебрейди. Бу джол а алай затха аталгъан джыйылыуда олтурмайма, Черкесскеден Ючкекеннге барама. Алай а ол соруу, ол сагъышла, ауур джюк-

ча, юсюмден басхандыла. Кеслери да Ижаланы Махайны джашы Абдулла бла байламлыдыла.

Биз адам сау сагъатда анга магъана бере, багъалата билмейбиз. Ариу алай этгенибиз бола эсе да, сууну башында “кёмюгюн” кёребиз да, тюбюнде джаухар ташларын эслемейбиз. Керти адамлагъа арабыздан кетгенден сора сагъаябыз. Биз кесибиз сезмегенликге, терслигибизни джуудуругъа эте болурбузму? Абдулланы, андан алгъаракъда “Россия Федерацияны Джигити” деген ат берилген адамларыбызны да бусагъатда аууздан тюшюрмейбиз. Аллаи адамларыбыз болгъаны, къарачайлыла бла къалмай, саулай республикабызгъа да уллу сыйды. Ол сыйдан юлюш хар бирибизге да джетеди. Таб ала сау сагъатда сансыз этген, джюреклерин сындыргъан адамлагъа да

джетеди. Аны да азсыныб, аланы бир кѳаууму ол джигитлени иги танышлары, шохлары, бек суйген, сыйларын кѳрген адамлары болуб сѳлеширикдиле энди. Алгъындан да алай бола келгенди. Ижа улуну юсюнде да ол джорукъ тюрленник тюлдю.

Мен да Ючкекенде джашаб кетген адамма. Элде бир-бирин танымагъан хазна болмайды. Абдулла уа меннге ата джанымдан джууукъ да джете эди. Ёлюрюню ал джылларында, ауруб башлагъанында, аскер госпиталгъа барыб, кесине кѳаратыр дыгаласда, путѳвка излеб айланнганы эсимдеди. Сау юч джылны ичинде анга аллай мадар чыкъмады. Ол аурууундан ауушду. Заманында путѳвка берилиб барса, бир да кѳуруса да, энтда бир джылны джашаб, “Россия Федерацияны Джигити” деген сыйлы ат аталгъанына да кѳууаныр эди. Былтыр ауушханды, джандетли болсун!

“Джигит” деген атны джюрютмесе да, ол кѳыйын кюнледе джаула бла джанын аямай сермешгенин бары да биле эдиле. Юч кере джаралы болгъанына кѳагъытлары да бар эди. Ата джурт кѳазауатны бир ордени, махтауну экинчи эмда ючюнчю дараджалы орденлери, онбир медалы, аланы арасында “Джигитлиги ючюн” деген да эки медалы, аны ким, кѳаллай адам болгъанын, анга керек кюнде кишиге ангылаталмагъандыла...

Ючкекенни аралыгъында мен иги таныгъан адамлагъа тюбеб кѳалдым. Саламлашдыкъ, тынчлыкъ-эсенлик сорушдукъ. Не иш бла айланнганымы билгенлеринде, аланы бири, Кѳочхарланы Рамазан:

- Мени атам Хамзат бла Абдулла иги танышла эдиле, - деди. – Бу хапарны Абдулланы адамлары толуракъ айтырыкъ болурла, мен да атамдан эшитгеними айтайым. Талай джылны мындан алгъа Абдулланы биргесине кѳазауат этген тенги келгенди, кѳурманлыкъгъа чакъырады, деб кетди. Экинчи кюнюнде бизге кѳууаныб хапар айтды. Келген кѳонакъны кѳкюрегинде махтауну юч ордени да болгъанды. “Сени экинчи, ючюнчю дараджалы быллай орденлеринг бардыла, биринчи дараджалы орден да сеннге бериллик джеринде меннге берилгенди, - дейди тенги Абдулагъа. – Алай этерге эркинлигим болмагъанын да ангылайма, алай а сеникиди, алмай боллукъ тюлсе”, - деб тохтайды. “Алгъанмы этерик эди, кѳатына да кѳоймайды, алай болса да ол адамгъа бек разы болдум, биз Абдулланы кесинден эшитмеген да кѳазауатда джылларындан кѳб хапар ай-

тды”, - дегени эсимдеди, - деб бошады хапарын Рамазан.

Арта мен кѳурманлыкѳа ол кѳонакѳ бла бирге олтургѳан адамла бла да тѳбешдим. Абдулланы кесини адамларын-дан да хапар сордум. Бу башында айтылгѳанны ала да бегитдиле. Ол джол келген кѳонакѳ Уфа шахардан джаш болгѳанын чертдиле. Кеси да сабыр, огѳурлу, кѳбню кѳргени, кѳбню билгени танылгѳан адам болгѳанын айтдыла. Алай аны атын, тукѳумун, юй адресин эслерине тѳшѳуралмадыла. “Бу мени саугѳам тѳлѳю, сени саугѳанг болуб меннге джангылыч берилгенди”, - деб, биреу биреуге бош затла ючѳн айтырыкѳ тѳлѳю. Сѳз алайгѳа джетген эсе уа, биргесине кѳазауат этген тенги Абдулланы джаула бла сермешледе кѳб джигитлигин кѳргенине ишек джѳкѳду. Аланы бир кѳауумуну юсѳнден алгѳаракѳлада газетледе джазыла, радио бла бериле да тургѳанды. Биз да “Ленинни Байрагѳы” (бюгѳннгѳю “Кѳарачай”) газетни 1980 джыл ноябрны 18-де чыкѳгѳан номеринде Ижа улуну бир элчиси Лайпанланы Сеитни очеркини эки-юч джерине кѳз джетдирейик.

“Курскени кѳатында ачы сермешиле баргѳан кѳнлени биринде, Абдулла болгѳан позициялагѳа немец танкаланы чабыуулары башланнганды. Онтѳрт танка... Абдулла кѳауум да бираз джууукѳлашсынла деб, мараб тура. Алдагѳы танка миналы талагѳа джетгенлей, тѳбѳнден мина атылыб, гѳыжылдаб, джыгѳырдаб, андан ары тебиналмай тохтагѳанды. Бирсиле, чѳтну табсыз кѳрѳб, башха джол кѳайгѳылы болгѳандыла. Танкаланы бири уа, бузулгѳан танкаланы ызындан келиб, нелени эсе да илиндириб, артха сѳйреб кетерге умут этгенди. Абдулла ПТР-ден атыб, ол машинаны да кѳабындыргѳанды. Танкистле, чыгѳыб, ызларына кѳача тебрегенлеринде, биягѳы Абдулла аланы талайын агѳызгѳанды”...

Очеркде дагѳыда Карпат таулада баргѳан сермешилени юслеринден джазылады. Абдулла, эки нѳгери бла тахса билерге кетиб, немец пулемѳтчикни джесирге алыб, джаралы болгѳан бир тенглерин да кѳлтѳрѳб кѳайтханыны хапары айтылады. Махтауну ючѳнчѳу дараджалы ордени аны ючѳн бериледи.

“Юч тахсачы нѳгери бла чыгѳыб, биягѳынлай таулагѳа сингеди. Немецлени аскер кереклери, сауут-сабалары джыйылгѳан бир складха тѳртѳлѳб кѳалгѳандыла. Абдулла эки автоматчик нѳгерин алайда анга кѳарауулгѳа салгѳанды, кеси

ючюнчю нёгери бла арлакыгъа киргенди. Кыарасала, тобла батареясы! Батареяны тобчуларыны асламысы кыачыб, тёртюсю тёрт тобну атлагъа илиндириб кюреше тура. Абдулла бла нёгери, аланы автомат ышанга алыб, дыф декегиз деб, тохтатыб, кьолларын кёлтиртгендиле. Алайда кеси атланы тоблагъа джегиб, экиси да тёрт тобчуну, тёрт тобну да сюрюб, аскер бёлекге алыб келгендиле. Абдуллагъа ол кюн этген джигитлиги ючюн да Махтауну экинчи дараджалы орденни берилгенди...”

Абдулланы джангыз кызы Роза атасыны тийресинде джашайды. Аны эгечинден туугъан Ючкекенде, Гитче Кыарачайда да белгили адамланы бири - Салпагырланы Кертибий да - келгенди да, ючюбюз да Джигитни суратларына, документлерине кыарай, эсге тюшюрөбиз. Хар ким билгенин, кёргенин айтады. Кертибий кёб джылланы “Ючкекен” совхозну биринчи бёлюмюню тамадасы болуб ишлегенди.

- Абдулла Чотчаланы Дахирни сют фермасында малчы эди, - деб хапар айтады ол. - Ишге берилген адам эди да, коллектив да, мюлкню тамадалары да разылыкъларын билдиргенлей тура эдиле. Грамотала, саугыала алыр ючюн да кыалмай эди. Керек джерде ол этерик, мен этерик затды дей турмай, кьолгъа алыб, тындырыб кыоя эди. Ол иги шарт кыазауатда болгъанланы юслеринде танылады. Аскер джорукыгъа кёре, кыйын-тынч болса да, кеслерине салынган борчну толтура юреннгенлери бла болур. Алай а газетден, радиодан келиб “джагыасындан” алмасала, ветеранла бла тюбеширге излеб чакыргъанлары болуб, амалсыздан айтмаса, джаула бла кыалай кыазауат этгенини юсюнден хазна джукъ айтмай эди. Эшта, махтанганнга санарла деб эте болур эди.

- Адам сау сагыатында, ол ёмюрлюкге джашарыкыча кёрюнеди, - деб ушакыгъа кыошулады Роза. - Ансы толу хапар да соруб, джазыб кыояргъа да боллукъ эдик. Энди уа сокъуранам. Курскеде баргъан сермешуулени биринде, нёгерлери ёлюб, джангыз кеси кыалыб, пулемёт бла атыб, джууукылашыб келген фашистлени артха ыхтыргъанын айтханы эсимдеди. Алайгъа аскер бёлекни комиссары да келгенин черте эди. Эслеринде болмагъанлай, Чехословакияда немецлени “Тигр” деген танкаларындан бири келиб кыалыб, окопалада аскерчилени юслерин басыб ётгенлей, термит шышаланы быргъаб, аны джандыргъанын да айтхан эди алгыаракыда.

- Командири Захарченкону уа сагъыннганлай тура эди, - дейди Кертибий.

- Хо, аны да, аны анасын да унутмай кетди, - деб джыла-мукъла ургъан кёзлерин сюртеди кызы.

Аны юсюнден айтырдан алгъа, Абдулланы джашау джолу бла кысхача шагъырей этейим.

Ол 1920 джыл Учкуланда туугъанды. Къазауатха 1941 джыл сентябрь айда кетгенди. СССР-ни джеринде, джауланы сюре, аны чеклеринден чыкыгъандан сора да эм ачы, эм къанлы сермешиледе ал сафда болгъанды. Берлинни алгъанланы тизгининде къазауат этгенди, хорламгъа да анда тюбегенди. Танкаланы атыучу, танкаланы атылтыучу, тахса билиучю къауумну командири болуб да тургъанды. 1946 джыл демобилизациягъа тюшгенди.

Командири Захарченко И. Н. мындан Берлинге джетиб, анда сермешилени биринде джан береди. Абдулла аны асырайды, кийимлерин, документлерин, саугъаларын сакълайды. Башына бош болгъандан сора, аланы берирге, хапар айтыргъа командирини анасына – Зинаидагъа тюберге Украинагъа атланады. Ол борчун толтуруб, дженгил огъуна Кавказгъа, юйюне, къайтыр муратда болады. Къарачайлыланы зорлукъ бла джуртларындан кёчюрюлгенлерин да алайда биледи. Махтауну биринчи дараджалы орденине къагъытларын джарашдырыб, артда нек бермей къойгъанларын да энди ангылайды. Зинаида джашыны кёзюнден кёрюб, бизни бла бир кесек тур деб тилейди. Алай бла юч айны иймей турады. Ол да кёлюн басады, бу да кёчгюнчюлюкню юсюнден ачы хапардан сора эс джыйыб, мындан ары джашаууну сагъышын этерча болады. Сора кетиб, ахлулары Орта Азия бла Къазахстанны къалайларына тюшгенлерин биледи. Излей барыб, адамларын Къыргъызстанда табады. Ол да, башхалача, комендантланы зорлукъларын сынаиды, къыйын болумда джашау къуарар джанындан кюрешеди. Къазауатда Ата джуртубузну сакълай чекген къыйынлыкълары, джаралы болгъан кёзюулери, джигитлиги ючюн берилген саугъалары да джукъгъа джарамай къалгъанларына бек къыйналады. Алай а мадар джокъ, не къыйын ишден да артха турмай урунады. Ол джыллада бизде эркишиле бек аз эдиле да, къолундан келген бла башсыз тиширыулагъа, аталары сермешиледе джан берген ёксюзлеге болушургъа, дагъан болургъа дыгалас этеди.

Халкы бла бирге джуртуна кыайтхандан сора, кесини элинде джангыдан тамал салады. Ал кёзююу тынч болмаса да, джылдан джылгъа хар не джараша, орнун таба барады. Кызы Роза да джетеди. Кийим бичген-тикген училищени бошаб, тиширыулагъа эм керекли усталыкыны алады, ишге джарашады. Аны энчи юй болгъан кыуанчын да кёреди. Ол Джатдоланы Борис бла джашау джолун бир этгенди. Юч кызылары бла бир джашлары барды. Эки уллусу – Мариям бла Асият – комбинатда ишлейдиле. Аланы гитчелери Фатима школну быйыл бошайды. Расул тогъузунчу классда окъуйду. Джокъду хаталары. Алай а, атасы сау заманда, бир-бирле ат юсюнден кыарагъанларына Розаны джюреги кыйналгъанлай турады.

- Анам Мариям атамдан он джылгъа джууукъну алгъа ауушхан эди, - дейди ол. – Бир бёлек заман озгъандан сора, атам да ауруучу болду. Биз саулукъда кыаралыр, нёгер керекли этмей эдик, алай а кюн сууукъ кёзюуледе юйде от этиле эди. Ол хауа анга кыйын тие эди. Аны бла да кыалмай, кече, кюн да бирча джылы болуб да турмай эди юй. Бусагъатдача газ-зат келмеген эди. Не мадар этейик деб, сагъышым кыурумай эди, кесине да сора эдим. Ол а не кыйын, не табсыз заманда да кишиден болушлукъ излеген, джарыллыгъын айтхан адам тюл эди. Къой дей тургъанлай, ветеранланы советине, районда тамадалагъа барыб, болумну ангылатдым, район аралыкъда газ бла джылынган уллу юйледе бир тыгъырыкъ берсегиз, саулугъу орнуна келсе, ызына алыр эдигиз, деб тиледим. Келдиле, кыарадыла, атамы халын кёрдюле. Бирер сылтау табыб, аны да этмедиле. Пятигорскеде госпиталгъа да путёвка табмадыкъ. Анга “Россия Федерацияны Джигити” деген ат берилгенине кыууаныргъа керек болгъанын да ангылайма, алай а быллай затла эсима тюшедиле да, джюрегим джарымайды. Башха ветеранланы да уллу сыйларын кёргендиле, кереклилерине кыайгыргъандыла деб билмейме. Ала уа аздан аз болуб барадыла. Биз аланы къол аяздача тутаргъа керекбиз. Кыартланы, артыкъ да бек кыазауатны сынагъан кыартланы сыйлай, багъалата билмек, насыблы болаллыкъ тюлбюз, ёсюб келген джаш тёлү да бизге биз алагъа кыарагъанча кыарарыкъды. Аны онглу адамларыбыз, джууаблы кыуллукъчула ангыласала, бек сые эдим.

Быллай затланы айта келиб, “Ючкекен” совхозну директору Байрамукъланы Хасаннга джюрек разылыгъын билдирди.

Хар джыл сайын Хорлам байрамны аллы бла мюклени, эллени хазна кьалмай барында да кьазауатны ветеранларыны атларын табадыла. Ол затха “Ючкекен” совхозну тамадалары да уллу магъана бередице. Ветеранла джыллары джетиб неда ауруб, ишни кьойгьунчу малчылыкда, джерчиликде юлгюлю урунуб тургъанларын унутмайдыла. “Абдулла керти дуниягъа кетгенликге, мен аны сауладан айырмайма, - деб, хорламны кьууанчына аталыб, ветеранлагъа берилген саугъаладан Хасан, кеси быланы юйлерине келтириб, не кереклигиз барды деб, аны да соруб кетгенди. Абдулланы бушууу этилген кюнледе да алайда болуб, хар несин тындырыргъа болушханды. Ол кёзю-уледе Ижа улугъа быллай ат аталлыгъын да киши билмей эди.

Алай болса да энтда кьазауат бла байламлы затлагъа кёчейик.

Быйыл май айны 6-да “Къарачай” газет “Халкъны уланларыны джигитлик ишлери” деген баш сёзлени тюрбюнде, Кьору-улау министрствону ара архивинден документлени башха миллетледен адамла да окьурла, къарачайча билгенле да бир керек джерде айтабыз, деселе кёчюрөбиз деб кыйналмазла деб, орусча басмалагъан эди. Алада Ата джурт кьазауатны джылларында бизни джердешлерибиз этген уллу джигитликлени юслеринден джазыла эди. Ол адамланы арасында Ижаланы Абдулла да бар эди. Сиз газетни ол номерине артыкъ да магъана бериб, окьугъаныгъызгъа ишек джокьду, алай болса да Абдулланы юсюнден бир документден энтда бир кьауум затны эсигизге салмасакь, хапарыбыз толу боллукь тюлдю.

1943 джыл июлну 5-де, танкала чабыуул этген сагъатда алагъа къаршчы джюрютюлген шокдан атыб, немецлени бир танкаларындан бошагъанды”.

“1944 джыл апрелни 9-да Соколув эл ючюн баргъан сермешледе онюч немец солдатны кьыргъанды”.

“1944 джыл майны 4-де бизни аскер алыб тургъан Рунгуры элни ызына сыйырыргъа фашистле чабыуул этген сагъатларында сержант Ижа улу, биринчи болуб, алларына чартлаб чыгъыб, аланы тизимлерин бузгъанды. Бир пулемётну, аны атыучу адамла бла бирге чотдан чыгъаргъанды. Кесини ётгюрлюгю, джигитлиги бла джаяу аскерни алгъа барыууна себеб болгъанды”.

Ол джыл октябрь айда Абдулланы юч кере джигитлик этгенине аталгъан документде быллай тизгинле бардыла:

“Отделениени командири Ижаланы А. М., Яворник дуппурну алыр ючюн баргъан сермешде джауну траншеяларына биринчи джетиб, гранатаны атыб, беш солдат бла бир офицерден бошаб, экинчи ротагъа ол дуппурну алыргъа онг бергенди”.

“Синяк” деген дуппурну тегерегинде тахса билирге барыб, немецлени ол бетджанны сакълагъан къауумуна тюртюлюб къалыб, граната атыб, автоматындан окъ джаудуруб, джауну юч солдатын ёлтюргенди, экисин да джесирге алгъанды”.

“Фашистле бегитиб тургъан уллу дуппурну алыргъа чабыуулда джауну беш солдатындан бошаб, къалгъанларын да къыстаб, алайын немецледен азатлагъанды.

Бу сермешуледе 15 солдат бла бир офицерден бошагъанды, экеуленни джесирге алгъанды, фашистледен юч пулемёт бла эки автоматны сыйыргъанды”.

1944-1945 джыллада дагъыда Карпат таулада, Германияны ара шахарына джууукъда, аны алгъан кёзюулеринде да этген джигитликлерини юслеринден иги кесек джазылады. Документни аягъында уа былай айтылады: “Къоруулау министерствону Ара архивинде бу хапарладан сора да, тёртеуленни юсюнден дагъыда джазылыб, аланы саугъалауну юсюнден къагъытла джарашдырылыб, штабха тюшгендиле. Аланы бири Ижаланы Абдулла да (Абдул Михайлович деб джазылгъанды) барды. Алай а ол документледен алты къагъыт къораб турады. Аны себебли къаллай джигитлик этгенин, къаллай саугъагъа теджелгенин айтырча мадар джокъду”.

Къалгъанланы юслеринден джазылгъан затла сакъланыб, мунукъу нек тас болду? Тас болур мадары уа джокъду, къоратханлары хакъды. Къалгъанлагъа тиймей, бизни джердешибизни нек юлюшсюз этдиле? Ол да бизге ат-бет атагъанлары, джуртубуздан кёчюргенлери бла байламлы болгъанына ишек джокъду. Къарачай халкъгъа ол къыйынлыкъ джетгенден сора Абдуллагъа талай орден, медаль берилгенди. Эшта, ахыр кере бериллик быланы барындан да сыйлы зат болуб, аны бла документлени къоратхандыла, тыйгъандыла.

“Тюзню ётмеги тюзде къалса да, бёрю ашамайды”. Иесин ол кеси саулукъда табмады эсе да, саугъа аны адамларын, аны джуртун табды. Ол да къууанчды, уллу къууанчды. Алай а этиллик да заманында этилмей, болушлукъ да заманында болмай

нек барабыз? Къачаннга дери былай болуб турлукъду? Был-
лай соруула кѣбден кѣб бола, мен да алагъа джууаб табалмай,
Абдулланы адамлары бла саламлашыб, ызыма айландым. Да
не этериксе, джазыу алай болур эди, Ижа улуну тѣлюсю, къаза-
уатны аллы джыллада сермешиуле баргъан кѣзюуледе туугъан
тѣлюле да тыйгъычлагъа, артыкълыкълагъа тюбер ючюн, кый-
налыр, джарсыр ючюн къалмагъандыла. Мындан ары Абдул-
ланы кызы Розаны сабийлерини, ала тенглилени да джол нѣ-
герлери тюзлюк болсун.

1995 джыл.

Заполярьени джигитлери

Джашауда мен билмеген, мени ангыма сыйынмагъан кѣб зат барды. Алай а чыртда ангыламагъан, бир да кѣуруса да, кесиме кѣл этер ючюн: “Былай болурму эди?” – деб джораларгъа да акъылым, болумум джетмеген зат да барды: адамгъа сый берир ючюн аны ёллюгюн сакълаб нек турабыз кърал да, биз да? Бек онглу, акъыллы, кѣбню кѣрген адамлагъа бергенме мен бу сорууну. Алай этерге чырмау берген чурумланы санагъандан озуб, толу джууаб эталгъаннга тюбемегенме. Къарачайлыланы энчи алыб айтсакъ, саулай миллетге болмагъан терслик-

Гочияланы Осман. 1970 джыл.

лени кюреб кѣчюргенлерин, атыбызны аманнга чыгъарыб, бир джерде да джол бермей, кыйынлыкъ джетдириб тургъанларын чертедиле бары да. Ол тюздю. Дунияда анга деричи болмагъан ол артыкълыкны заранын бюгюн, бюгече да сезгенлей турабыз. Алай а, Россия Федерацияны Джигити деген ат аталырдан эки-юч джылны алгъа мени да ата джанындан кърнашым Ижаланы Абдулла къазауатда табхан аурууларына, джараларына къратыргъа дыгалас этиб, путѣвка излеб, партиязы Гитче Къарачай райкомуна, райисполкомгъа барыб айланган кюнлеринде анга эс бѣлмей кѣойгъанлары ючюн Сталинден, Бериядан башлаб, сексенчи джыллада кърал тамадалагъа дери нек терслерге керекбиз? Биджиланы Солтан аууш-

хандан сора талай айдан чыкыгъанды анга Россия Федерацияны Джигити деген ат атауну юсюнден Указ. Бир кесекни алгыаракъ ол оноу этилиб, Алтын Джулдуз нек берилмеди? Алай нек болургъа керек эди? Ол атха тыйыншлы болгъан онбир къарачай джаш барды да, аланы къуру ючюсю къууангандыла саулукъларында алтын джудузу алыб.

Урушда ёлгенле да алай, сау къайтыб, бизни арабызда джашагъанлагъа да хазна магъана бермегенбиз, эс бёлмегенбиз. Аланы бир къауумун иги таный эдим да, къаллай ишлеге ургъанларын, юй-турмуш джашауларын билиб айтама.

“Бизни андан хапарыбыз болмагъанды”, - дейдиле бирбирле быллай затланы юслеринден сёлешген сагъатда. Башхала къалай болсала да, билирге тыйыншлы адамла билирге борчлудула. Ма мени столумда 1943 джылны джазында ВКП(б)ны Къарачай обкомну секретары Токаланы Сейитумар бла облысполкомну председатели Темирланы Ибрагимни аты бла Къарачай областны урунганларына Ставрополь крайны тамадалары ийген алгыышлау барды. Джазгъы ишле бла Кърал аскер заёмгъа джазылыуну къурамлы тындыргъанлары ючюн бюсюреу этедиле. Андан сора къазауат бла байламлы кёб тюрю зат айтылады. Джаула бла сермешледе, артыкъ да уллу джигитлик этгенледен, айырыб ючеуленни атлары сагъынылады: Доваторну аскеринден Къаракетланы Иссаны, мараучула Мутчаланы Магомет бла Гочияланы Османны. Ол кёзюуледе быладан сора да джигитлик кёргюзген джашларыбыз болгъанлары хакъды, алай а, не эсе да, къуру ючюсю джазыладыла. Бизге бир заманда да игилик излемеген Суслов, мадарын табыб, къазауатда джашланы бирин да махтарыкъ болмаз эди, мени сартын, тамам амалсызлыкъдан этгенди. Ол джыл къарачайлыладан аны окъумагъан, эшитмеген къалмагъанды. Андан бери озгъан заманны ичинде да джигитликлерибизни хапарлары миллетде джюрюгенди. Мен билиб, токъсанынчы джыллагъа дери былагъа да, башхалагъа да тыйыншлысыча магъана берилмегенди. Бизден адамла, архивлеге айланыб, документлени джыйыб, кърал дараджада къаралгъаны къуру Къасайланы Осман болганадыла.

РСФСР-ни Баш Советини депутаты, “Джамагъат” организацияны биринчи тамадасы Орусланы Азрет бла СССР-ни Баш Советини депутаты Хачирланы Исмаил къайгысын этиб, Къа-

рачай-Черкесияны ол замандагъы джууаблы къуллукъчулары да къолгъа алыб, 1992 джыл 22 адамны документлерин джарашдырыб, алагъа Совет Союзна Джигити деген атны ататыр ючюн кюрешиб башлайдыла. СССР да оюлгъандан сора тогъузуна сыйлы ат аталады. Ол 22 адамны арасында Гочияланы Топайны джашы Осман да болады. Бирер сылтау бла анга да, дагъыда онеки адамгъа да берилмей къалады аллай ат. Ол документле джарашдырылгъан заманда Осман сау болса, Мутчаланы Магометни бу тизимге нек къошмагъансыз, дерик болур эди. Ала экиси да мараучула болгъандыла, бирге къазауат этгендиле.

“Москвада бир кере унамагъанлыкъларына, энтда документлени жангыдан ийиб, ангылатыб кюреширге керек эди, бизни тамадала былай этиб нек турадыла?” – дегенле кёбдюле. Ала жангыладыла. Тамадаларыбыз ол ишни тындырыр жаньындан кюрешгенлерин къурутмайдыла. 2000-чи джыл апрель айны 25-де Президентибиз Семенланы Магомедни джашы Владимир бу, ишге жангыдан къаралырын тилеб, В. В. Путинге къагъыт ийгенди. Анда документлерине чыртда киши сёз

табмаз дерча тогъуз адамны Мутчаланы Магомет. 1968 джыл къагъытларын джибергендиле алгъын ётмей къалгъанладан. Аланы арасында Гочияланы Осман да барды.

Россия Федерацияны Президентинде кърал саугъаланы юслеринден комиссиядан келген джууабда былай джазылгъанды:

“Уважаемый Владимир Магомедович!

На Ваше ходатайство от 25.04.2000 г. № 797-01 о присвоении звания Героя Российской Федерации 9 участникам Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. за боевые отличия, проявленные в годы войны, сообщаем, что данный вопрос повторно рассмотрен Комиссией по государственным наградам при Президенте Российской Федерации.

Представленные материалы тщательно и всесторонне изучены. Они свидетельствуют о том, что ратные подвиги этих ветеранов Великой Отечественной войны, в том числе и те, что изложены в наградных листах, отмечены высокими государственными наградами, а архивных документов, подтверждающих их представлений к званию Героя Советского Союза нет (свидетельские показания однополчан при рассмотрении вопросов о награждении во внимание не принимаются). Учитывая данные факты, а также то, что повторное награждение за одни и те же заслуги в соответствии с наградами законодательством не производится, Комиссия по государственным наградам не сочла возможным поддержать ходатайство о присвоении им звания Героя Российской Федерации.

Представленные документы возвращаем.

Приложение: на 88 листах.

Председатель Комиссии Н. Сивова”.

Бу документде бир затха магъана бермей кьойгъандыла: ала репрессиягъа тюшген миллетни джашлары болуб, аны ючюн эм уллу кърал саугъагъа теджелмегенлерине. Бизни Президент кьол салыб ийген кьагъытда уа ол тикрал эсгертиледиле. Алайын да орусча окъуюкъ:

“В соответствии с Указом Президента Российской Федерации от 30.05.94 № 1107 “О мерах по реабилитации карацаевского народа и государственной поддержке его возрождения и развития” и в связи с 55-летием Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. прошу Вас рассмотреть повторно вопрос о присвоении звания “Герой Российской Федерации” участникам войны, чьи наградные листы в свое время не были реализованы из-за принадлежности к репрессированному народу”.

Башланган иш эртде-кеч болса да тынмай кълмайды. Аллах айтса, бара баргъан заманда республиканы тамадалары ючюнчю кере да къайгысын этиб, ол сыйын да халкъыбызгъа келтирилле, деб умут этеме.

Россия Федерацияны Джигити деген ат аталгъан джашларыбызны юслеринден басмада джазыла, телевидение, радио бла берилгенлей келедиле. Мындан ары да аланы атлары терк-терк айтылгъанлай турлугъу хакъды. Алай а ол сыйгъа тыйыншлы болуб тургъанлай, бирер чурум бла ишлери созула баргъан адамларыбызны юслеринден аз джазылады да, кѣбчюлюк хаз-

на билмейди. Мени сартын, бюгюнлюкде джашагъан биз адам-ланы ол да джетиш-дирмеген бир заты-бызды. Ол оюмну туту, Гочияланы Ос-манны джашаууну, къзауатда этген джи-гитликлерини, андан сорагъы джыллада ишлерини юсюнден хапар айтыргъа из-лейме.

Гочияланы Топай бла Шамаханни (Бат-чаладан) он джаш бла бир къызлары болгъ-анды. Кеслери да Те-бердиде джашагъан-дыла. Осман ортанчы-лары болгъанды. 1913

Гочияланы Осман бла юй бийчеси Мекка сабийлери бла. 1954 джыл.

джылда туугъанды. Артда Тебердиден Къызыл Октябрь элге кѣчюб келгендиле. Уллула бирер джерде уруннгандыла, ууакъ-ла школгъа джюрюгендиле. Осман, орта ветеринар усталыкъ билим алгъанындан сора, Къызыл Октябрь элде комсомол орга-низацияны секретары болуб ишлегенди. Къзауат башланнгын-чы кетеди аскер къуллукъ этерге. Ол кѣзюуледе Мутчаланы Азретни джашы Магомет да чакъырылады аскерге. Мутчала-ны юйдеги да Хурзукдан Къызыл Октябрь элге кѣчюб келген эди. Бу эки джаш бир джерден алыннганларыча, бир аскер бѣ-лекге да тюшедиле – 24-чю джаяу аскер полкга. Узаймай “ат-хан окълары джерге тюшмейди”, деген хапар джайылады бу экисини юсюнден. Кертиси да, юрениулени кѣзюулеринде къа-ра атхан сагъатда быланы озгъан болмайды.

Фашистле бизни Ата джуртубузгъа чабхан кюнледе Ши-мал фронтну ол полку Мурманск шахардан узакъ болмай, чек-сиз-къыйырсыз чегетли, суулу, ташлы джерледе тамал салыб тура эди. Мурманск шахар Заполяръени къабакъ эшигине са-

налганды. Бизден Баренцево, Гренландия тенгизлеге, Шимал Буз океаннга чыкыгъан, ала бла башха къралладан келген кемеле да тохтарча, орунлу болурча не джаны бла да джарашхан, бегиген портлары болгъандыла. Къазауатны кёзююнде уа аллай джерлени магъаналары артыкъ да кёлтюрюледи. Мурманскени алсала, Ленинград ючюн баргъан къанлы сермешлеге бу джанындан джетиб къошулургъа да таблыкъ чыгъарыкъ эди фашистлеге. Джаулары ол муратлары толмаз ючюн, хар не мадарны да этерге керек эдиле бизни аскер башчыла.

Фашистлени адам, техника джаны бла кючлери бизникиледен талай кереге кёб болады. Алай а бизни джашлада Ата джуртха суймеклик, антларына кертилик, джигитлик саулай Европаны тобукъландыргъан Германияны аскерине къраршчы турургъа онг бередице. Заполярьеде 1200 кюнден артыкъны баргъан къанлы къазауатлада Къыйыр Шималны хар метр джери ючюн джанлары аямай сермешедиле совет солдатла. Ол къыйын, къоркъуулу кёзюуледе ал тизгинде боладыла Къарачайны эки уланы да. Ала, джаула бла бетден бетге тюбешиб, къалгъанлача къазауат этгендиле керек заманда. Баш борчлары уа джауну мараучуларына, офицерлерине, бетджанларыны тегерегинде кёрюннген адамларына, аскер бёлеклерин алгъа ыхтырыб келген командирлерине “уугъа айланыу” болгъанды. Белгили джазыучубуз Хубийланы Османнга Мутчаланы Магомед айтыб, газетде чыкыгъан интервьюде аны быллай сёзлери бардыла. “1943 джылны кышында, кърар белге джетген, сууукъдан солууунгу алалмагъан кюнде кърдан чыкмай, сау 18 кюнню тургъан эдик”. Къайда болса да бизни аскерчилеге къоркъуу салырча биреуню сезселе, кюнлени, кечелени узагына къраргъа кёмюлюб неда ташланы артларына бугъунуб, аны къагъаргъа таблыкъла сакълаб тургъандыла. Бизни эки джашны атлары эм уста мараучулары тизиминде полкдан озуб, дивизияда, армияда да айтылгъандыла. Анга шагъатха Заполярьеде аскер башчылары бири, генерал-лейтенант Х. А. Худаловну “У кромки континента” деген китабындан талай тизгинни окъуюкъ:

“Важно было поддержать почин, придать снайперскому движению новый размах. В этих целях мы провели слет снайперов. На него прибыли известные всей дивизии мастера огня Алиев, Жамбора, Морозов, Миронов, Мидов, Лисенков, Го-

чияев, Мутчаев, Лосев, Печков, Хаститулин и другие. Участников слёта от имени Военного совета приветствовал начальник политотдела 14-й армии полковник Ф. Н. Григорович”.

Ол джыллада чыкыгъан аскер газетледе джазылгъанды Гочия улу бла Мутча улуну джигитликлерини юсюнден. Тенгле-ри бла тюшген суратлары да бардыла ол материаллада. Экиси къазауатны аллындан ахырына дери бирге болгъандыла. Кес-лери да сау-эсен къайтсакъ, бир джерде джашарбыз деб, оноу-лашыб тургъандыла. Дагъыда бир антлары болгъанды: къа-чан, ким къайда болса да, алгъа ёлгенни сау къалгъан келиб басдырыргъа.

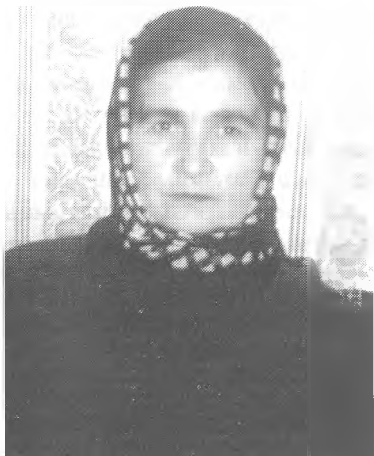
... Джигитликлери ючюн берилген орденле, медалла кёкю-реклерин джасагъан джашла зорлукъ бла кёчюрюлюб кетген адамларын излей Орта Азиягъа барадыла хорламдан сора. Анда айырылыргъа тюшеди. Хар ким ёсген юйдегисин, эт джууукъларын табаргъа керек эди. Гочияланы Осман Къазах-станны Сайрам деген район аралыгъына джыйылады. Алайда биледи юч къарнашы – Сюлемен, Мусса, Рамазан, джангыз эге-чи Байдыматны эри къазауатдан къайтмай къалгъанларыны юсюнден ачы хапарны. Ол бушуу да азды дегенча, киши джур-тлада къарачайлыла сынагъан къыйынлыкълагъа тёзалмай бек абзырайды. Алай болса да, къазауатны отунда чыныкыгъан джаш эс джыяды, андан ары ачлыкъ, джаланнгачлыкъ къысыб, юйдегиден киши ажымлы ёлмезча мадарла излейди. Джаша-угъа алай табыракъ кёрюб, ол районну ичинде Беловодскеге кёчерге эркинлик алады кюреше кетиб. Малчылыкъдан уста-лыгъы болгъаны себебли, алайда ферманы тамадасы, брига-дир болуб да ишлейди. 1946 джыл Джуккаланы Ахматны кы-зы Меккягъа юйленеди. Алагъа юч сабий туады: Борис, Зоя, Идрис. 1957 джыл, биринчи къауум къарачайлыла бла джур-тубузгъа къайтыб, биягъы Къызыл Октябрь элге тюшеди.

Хар не тозураб, оюлуб тургъан джерде джангыдан тамал салыб кюрешедиле Гочиялары да, башхалача. Осман тюрлю-тюрлю джууаблы къуллукълада ишлейди. Талай джылны эл советни председатели болуб турады. Пенсиягъа чыкыгъанын-дан сора 1982 джыл январь айда ауушады. Аллах джандетли этсин! Андан алгъа уллу джашы Борис дуниядан кетген эди. Юй бийчеси асыралгъанлы да юч джыл болады. Джандетли болсунла! Зоя бла Идрис сау-эсендиле, толу юйдегилери бла

джашайдыла, алгъан билимлерине, усталыкъларына кёре бирер джерде ишлейдиле. Османны джети туудугъу, аладан туугъанла да бардыла. Бир къаууму баш окъуу заведениелени бошагъандыла, къалгъанла алкъын окъуйдула.

Энди бир кесек артха къайтыб, алгъаракъ джыллада болгъан талай затны юсюнден айтайыкъ.

Эки тенгни, къазаутдан сау къайтсакъ, бир-бири къатыбызда джашарбыз, деген муратлары толмайды. Мутчалары бирер чурум бла заманында келалмайдыла джуртубузгъа. Талай джылдан къайтадыла. Кеслери да Преграднaгъа тюшедиле. Артда эшитедиле бир-бирини хапарын.

Османны къызы Зоя бла джашы Идрис. 2001 джыл.

- Тенгини келгенин эшитгенлей, атам ёрге туруб къалды, - деб эсине тюшюреди Гочияланы Идрис. – Аны да, анамы эгечинден туугъан, врач Биджиланы Асхатны да машинама миндириб, Преграднaгъа элтдим. Атам бла Магомет бир-бирлерин къучакълаб джыладыла. Къурманлыкъ этдиле. Къазаутда, кёчгюнчюлюкде кёрген, чекген затларын эслерине тюшюре, тангнга дери ушакъ эте, джукъламай чыкъдыла. Кёчгюнчюлюкню азабындан бир-бири къатында джашаргъа таблыкъ чыкъмай къалгъанына экиси да бек къыйналдыла. Алай болса да арада джол узакъ тюл эди да, таб тюшгенине кёре ол да келе, бу да бара турдула. Атам ауушхан сагъатда асыраргъа Маго-

мет да келди. Талай джылдан ол да ауушду. Бек бушуу этдик анга. Мен алача бир-бирин багъалатхан, тенглик тутхан адам-лагъа хазна тюбемегенме.

- Атам малны огъай, тауукъну кесерге да суймей эди, - дейди Зоя. - Хар нени джарашдырыгъа, къуаргъа ёч эди да, тегерекге къараб, хоншудан, тийреден биреуню чакъырыб, къурманлыкъны-затны алай кесдириб, тепси къуратыучан эди. “Сен эркиши тюлмюсе, нек этесе быллайла?” - деселе: “Асыры кёб джан алгъанма алайсыз мадар болмай, энди джукъ кесерге чырта кёлум бармайды”, - деб джууаб этиучен эди. Бир джолда: “Бетин кёре тургъанлай адамны атхананг болгъанмыды?” - деб сордум. “Мараучула узакъдан ата эдик, - деди. - Чабыуулланы кёзюулеринде бир-бирибизге къатышыб, джагъалашханыбыз, джыртышханыбыз да бола эди. Бетин кёре туругъа заман къалмай эди. Джангыз бир кере болду алай...”. Атам ол къан тегюлген джылланы эсге тюшюрюрге суймей эди. Алай болса да соруууму сансыз этиб къоялмай, бу хапарны айтды.

... Аскер бёлегибиз чабыуул этиб, иги кесек алгъа баргъандан сора, артха къайтыб, табыракъ джерде бегирге буйрукъ болду. Чегетни ичи бла келе-келиб, ачыкъ джер бла да ётерге керек эдик. Алайгъа атлай тебрегенлей, бир джаныбыздан мийик къаяны башындан пулемёт окъла къуюлуб тебретиле. Иги кесек адамыбыз да ачыды. Мындан атыб джукъ этер мадар джокъ эди. Къаяны ол бир джанында джолчукъгъа къысыла барыб, ёрге чабдым. Фашистледен киши эслемей, къаллайла эсе да пулемётну къатына чыгыб къалдым. Бир уллу сары адам. Атханын да тохтатмагъанлай, бери бурулуб къарады. Кёзюу къысыб ачханча бирге герохун огъары аягъына миндириб къойду. Андан алгъа мен атдым. Арлакъда талай нёгери бар кёре эдим. Ала, эслеб, юсюме мыллык атдыла. Къаяны ол джанына секирдим. Алайы уа мийик джар эди, тюбю да кёл. Ол мийикден кетиб сау къаллыкъма деб, акъылымда да джокъ эди. Алай болса да, Аллах джазыкъсыныб, кёлню джагъасында зыгъыры аслам джерчикге тийдим. Берлакъ сюркелиб, джарны тюбюне къысылдым. Башындагъыла тюшерча тюл эди алайы. Атдыла энишге айландырыб. Ол бугъунган джериме аякъларым сыйынмай къалгъан эдиле. Алагъа тийдиле окъла. Ёлгенди деб, андан сора мени къайгъылы болмадыла ёргедегиле. Мен пулемётну тохтаусуз атыб тургъанны тындырыб, аны

нёгерлери да мени кьайгылы болгъан сагъатда, бизни аскер бёлек ол ачыкъ джерден ётгенин артда айтдыла. Госпиталгъа элтдиле. Экинчи кюнюнде Мутчаланы Магометни да келтирдиле, кёолу джаралы болуб...

- Къаллайла эсе да, ол джол госпиталда аягъына тийген окъланы бирин алмай кёюб, Кавказгъа кьайтхандан сора алгъан эдиле, - дейди Зоя.

- Бир сууукъ заманда кьайдан эсе да келе тура эдик атам бла мен, - дейди Идрис. – Ол кюн меннге да айтхан эди бетден-бетге тюбешгенин душманладан биреу бла. Алай а ол ёлюб тургъан адам болгъанды.

“Ташлы, агъачлы, мырдылы, сууукъ джерле эдиле, - деди атам. – Чурукъларым джылтыргъан эдиле да, аякъларым юшуб бара эдиле. Этиучюбюзча, мийигирекде бир табыракъ джерде бугъуб, фашистлени бетджанларындан кёз алмай, бери кёрюнгенни атаргъа хазыр болуб тура эдим. Ала бла бизникилени арасында кёл да бар эди. Мараучу шоккну оптиказы кёзюлдюреуюкча джууукъ келтириб кёргюзеди нени да. Аны бла эселедим кёлню джагъасында аууб тургъан аладан солдатны. Адам кесине бек керекли затха эс бёлюрге ёчдю. Чурукъларына битиб къалдым. Оптика кёргюзгенден ала бек деменгилеле эдиле. Кесими аякъларыма кёз джетдирдим да, чурукъларымы тёрт джанларындан портянкаларым къараб тургъанларына, ала да суу кылды болгъанларына, сууукъ татыб, инджилиб тургъаныма андан чыдаялмадым. Шкогуму да алай салыб, ташланы, чырпыланы аралары бла кёл джагъагъа чабдым. “Ёлтюртдюнг кесинги”, - деб арлакъда бетджан салыб тургъан бизден джашла хахай этдиле. Тохтамадым. Аллай оюмсузлукъ этерик адам болмаз, деб тура болур эдиле, ол джанындан киши атмады. Джетиб эрлай чурукъларын аягындан чыгъарыб, ызыма къачдым. Ол кёзюуде атдыла. Насыбха окъ тиймеди. Ол чурукълары къазауат бошалгъынчы кийиб айланнган эдим”.

Сусловну мен очеркни аллында сагъыннган алгъышлауунда, генерал Х. А. Худаловну китабында, аскер газетледе хапарлада да Мутчаланы Магомет бла Гочияланы Османны атлары бирге айтыладыла. Экиси экиджюзден аслам фашист солдатны ёлтюргенлери чертиледи барында да. Ол халда къарасакъ, былагъа джюзюшер джетеди. Кавказдан аварлы Алиев Саид, джауну 45 солдатын ёлтюргенинде, анга Совет Союзнуну Джи-

гити деген ат аталгъаныны юсюнден джазылады “У кромки континента” деген китабда. Ол бизни джашланы тенглери болгъанды, была андан эки кереге кёб кыргъандыла джаулары. Президентибиз Семен улу В. В. Путинге ийген документледе джазылгъаныча, къарачайлыла болгъанлары себебли ол сый берилмейди бизни джашлагъа.

“Экиджюз” дегенлери да тюз тюлдю. Къралны джаууна саналгъан халкъдан адамланы этген джигитликлерин толу кёргозмегеннге ушайдыла. “Экиджюз” деген къазауатны ара сюреминде джазылгъан, ачыкъланган затды. Андан сорагъы джигитликлери бир-бир документлеге тюшмейми къалгъандыла? Иш этиб джазмаймы кыйгъандыла? Хаман Магомет бла Османны аты бирге айтылады. Алай а... Бир джерде Магомет 83 фашистден бошагъаны ачыкъ джазылады. Алайда Османны “унутхандыла”. Аны уа къалай ангыларгъа боллукъду? Кечериксиз. Мен былай деб джоралаялмайма. Энтда бир документни окъугъуз да, кесигиз оюм этигиз.

СПРАВКА

Копия

Выдана военнослужащему 24 гвардейского стрелкового Ордена Ленина Краснознаменного полка гвардии старшине Гочияеву Осману Топаевичу в том, что он действительно находился на должности снайпера и за время прохождения службы в данном полку уничтожил 198 немцев.

Начальник штаба 22 ГСЕЛКП
гвардии подполковник Ненахов

Копия верна

Начальник 1 части

капитан А. С. Нифадьев.

Оборот

Начальнику отдела по награждениям
главы УП кадров МО
СССР генерал-майору
т/в ЛОЗОВСКОМУ

Приложение

Д № 015566 1945 г.

Бу документ 1945 джылда джазылгъанды. Къазауат бошалгъан кёзюуде Мутча улуну юсюнден джазылгъан аллай къагъыт бусагъатда мени къолумда джокъду. Аны излеген адамла

табмаймы турадыла, иш этиб джазмаймы кьойгъандыла ол джыллада? Бу соруугъа да керекди джууаб. Магомет 1943 джылы джазындан сора да (ол кёзюуге этилген эсебле бардыла) къазауат этиб тургъанды. Алайды да, энтда бир къауум затла ачыкъланыргъа керекдиле аны юсюнден. Къарачайны онглу джашларына Россия Федерацияны Джигити деген атны ата-тууну джанындан мындан ары этиллик, джарашдырыллыкъ документледе Мутча улуну да къошаргъа тыйыншлыды. Башха джукъ табылмаса да, бюгюннгю белгили затла да аны ол атха тыйыншлы болгъанын кёргюзедиле.

Къыйын кюнде халкъыны сыйы, эркинлиги, насыбы ючюн джанларын артха салмай кюрешгенле тёлюлени эслеринде ёмюрлюкге сакъланыргъа керекдиле. Алай болур ючюн бир-бир затла этилгендиле, энтда этиледиле. Мени сартын, алкъын аланы алларында борчубузну толтуруудан узакъдабыз. Муниципал къуралышла, джамагъат организацияла, къазауатны ветеранларыны советлери, башхала да къайгъысын этиб, Го-чияланы Осман бла Мутчаланы Магомет джашагъан юйлени къабыргъаларына мемориал къангала салынсала неда джашагъан эллеринде орамланы, тийрелени бирине аланы атлары аталса дурус эди.

2003 джыл.

Аты Рейхстагга джазылгъанды

Маршанкъулланы Мурат 1917 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Умар бла Джандетни джангыз джашларыды. Кеси да юйдегиде төрт къызны гитчеси болгъанды.

Эл школну бошагъандан сора Архызда ачылгъан бухгалтер школда билим алады. Андан къайтханында, джашагъан элиндеги Ленин атлы колхозда бухгалтер болуб ишлейди. Артда мюлкню комсомол организациясына тамадагъа сайлайдыла. Аны бла бирге алайда юч элге налог инспектор да этедиле.

1939 джыл аскер къуллукъ этерге чакъырадыла. Ата джурт къазауат башланыб, фашистле бла эм алгъа бетден бетге тюбешген адاملаны бириди. Этген джигитликлери ючюн кърал саугъалагъан беш ордени бла онбеш медалы бардыла.

Байрамны аллы бла сыйлы ветераннга тюбеш ушакъ этгенбиз. Аны окъуучулагъа теджейбиз.

- Мурат, сен Гитлерни ёлюгюн кёргенсе, деб эшитген эдим, ол кертимиди?

- Ол сагъатда Гитлерники, кимники болгъанын мен да нёгерлерим да билмей эдик. Хапарым ангылашыныр ючюн, бир кесек алгъаракъдан башлайым.

Берлинге джууукълашхан сагъатда хар полкда штурмовой группала деб бирер къауумну къурадыла кеслери разы болуб баргъан адамладан. Асыры къоркъуулу эди да, командир-

лерибиз ол халда кѳурауну табха санагъан эдиле. Мен да алай бир кѳауумгъа тамада болдум. Ол отрядлагъа командирге салыннганланы джыйыб, Жуков болумну да ангылатды, бек кыйын сермешге кѳошуллугъубузну да билдирди, сѳзюню аягъында уа: “Ма бусагъатда былайда джашагъан адамланы, кѳазауат этген фашист солдатланы хар бирине бизден бир самолѳт бла бир танка джETERча алайды кѳюкѳюз. Рейхстагны алыу бла бу кѳанлы кѳазауат бошалады, джигит болугъуз!” - деди.

Ол отрядла кѳалгъан аскер бла биргелей Берлинге кириб башладыла, алай а мадаргъа кѳре, Рейхстагны алыргъа хазырлагъан адамларын, башхача айтсакъ, бизни, бир кесек сакъларгъа излегенлери таныла эди. Шахарны ичине киргенден сора уа джау аскерни бизге кѳаршчылыкъ этерча хазна кѳарыуу кѳалмагъанча, алай эди. Кѳарыуу бар эсе да, аны бирикдириб, башчылыкъ этиб, Совет Аскерге кѳаршчы сѳерча таблыкъ джокъ эди. Кѳалай да болсун, кѳатышыб кѳалгъан эдиле. Алай а шахарны оюлгъан, оюлмагъан юлеринден да снайперле атханлай тура эдиле.

Кѳазауат эте, фашистлени уяларына келдик. Рейхстагны тѳегереги бла Шпрея деб суу бар эди, андан ѳтгеникде, ол ме-кямны ичинде аскерле бла сермешуу болду. Алай болса да, алгъа уруб келген солдатланы тыярча болум джокъ эди алада. Бизникиледен иги кесек адам ѳлген да этди, сауларыбыз Рейхстагны ичине кирдик. Мени аллай затлагъа эс бѳлѳрча халым джокъ эди, ары ичине кириб ме-кямны саулай да ариулар джанындан болгъандан озуб, алай а полкубузну комиссары Писарев да бизни бла эди да, аны: “Ворвалась штурмовая группа Маршанкулова”, - деб Рейхстагны кѳабыргъасында джазгъанын кѳрдюк.

Ичинде ме-кямлагъа, бункерлеге-затха да айланыргъа керек эдик, бугъуб кѳалгъан фашист тамадала бар эселе, алагъа артыкъ да тинтиб кѳарагъыз, деген буйрукъну да берген эдиле. Бир бѳлмеде ѳлюб тюзетилиб тургъан тѳрт сабийни кѳрдюк. Андан чыкъдыкъ да, арбаз таба атладыкъ, алайда юч ѳлюкню кѳрдюк. Бири эркиши, бири тиширыу ѳлюк, кѳатларында да ит. Юкѳюсю да кѳюкѳу тура эдиле.

Алайда биз, Рейхстагны ичинде, тѳегерегинде, арбазында да айланыб, кимин ѳлтѳрюб, кимин джесирге ала, салыннган буй-

рукъну толтуруб, андан сора полкларыбызгъа кетдик. Ол ёлюб джатханла кимле болгъанларын, армияны разведкасы келиб, айланыб, къараб, быллай затладан криминалистле да ачыкълаб, ол биз кёргенле Гитлер бла къатыны, аланы итлери болгъанларын артда билдирдиле. Ол тёрт сабийчик да Гитлерни комиссарыны балалары болуб, атаны буйругъу бла ёлтюргенлерин да айтдыла.

- Къазауатны джылларында кёб уллу сермешлеге къошулгъанынгдан хапарлыма. Алай болса да биринчи кере джаула бла бетден бетге къалай тюбешгенинги эшитирге сюе эдим.

- Польшаны къыйырында орналгъан эди бизни полк. Кеси да артиллерия полк эди. Мен разведшколада окъугъан эдим да, отделениени командири этиб тура эдиле. Андан да взводну командирини болушчусу этдиле. 35 адам бар эди мени къолумда. Аллай буйрукъ болду да, Брест-Литовский чекге ашырдыла бизни. Ол да иги узакъ джол болду. Ингирала джетиб, алайда казармалагъа джарашдыкъ. Тобла арлакъда сакълана эдиле. Арыб келген адамла казармалада орунларыбызгъа джатдыкъ. Къаты джукълаб тургъанлайыма, тюз къатымда болгъанча, бир уллу атылыу болду да, аны толкъуну орундугъумдан да алыб, терезеден тышына атыб ийди. Кесим да къуру ич кийимлерим бла. Биринчи бомба келиб тийген эди бизни казармагъа. Тобла, дагъыда башха сауут-саба болгъан джерге мыллык атаргъа кюрешдик. Тёгерегибизде фашистлени пулемётлары къурулуб тура кёре эдим, атлатмадыла. Командирибизни, комиссарыбызны буйрукълары бла чегет джанына жанларгъа керек болду. Артда санагъаныкъда, минг бла бешджюз адамыбыздан къуру джюз бла эллиси сау къалыб тура эди.

Джауну аскери, танкалары, башха техникасы бла бирге табыракъ джерле бла бизни чекден кириб, бир хыршыны тутуб бара эдиле, биз а гитче джолчукъла, сокъмакъла бла, чегелени, ууакъ сууланы ичлери бла ол алгъыннгы базабыз таба бара эдик. Бир джерде уллуракъ джолдан бир джанына бурулгъан кёзюуюбюзде сабийчик джылагъан тауушну эшитдик. Арлакъ барыб къарагъаныкъда, бир тиширыу ёлюб джата, тёрт-беш ай болгъан сабийчик да анасыны эмчеклерин излеб, аны кёкюрегине къолчукъларын узатыб, хахайдан ала тура эди. Анасыны къаны анга джагъылгъан эди да, ол да къан джугъу эди. Алай болса да сабийчик джаралы тюл эди. Къойнума ал-

дым. Бек ач болур эди, бир джылай, бир кьалкый бир кесекни келдик. Солуу алгъан джерибизде комиссарыбыз Писарев бизни кёллендирирча сёлешди. Сора, айта келиб, фашист солдат анасын ёлтюрюб кетген сабийни, бизни коммунист солдат сау кьалдырыр ючюн дыгалас этиб айланнганын кёремисиз, деб, аны да айтды.

Сабийге сют-зат излеб ичирирча табыкь тюшмеди. Ол кесибиз ашагъан затланы чайнаб, тилими да эмизикча этиб, эмдириб, ма алай юч-тёрт кюнню кьойнума алыб келдим. Джолда поляк элледен оза эдик. Аланы биринде кьояргъа дедим да, киши алыргъа унамады. Алай болса да биз эски казармалагъа джууукълашхан кёзюуюбюзде, бир гитче элчикде, джылы да келген поляк тишируу кьойнумдан алды. Сора: “Аты, тукьуму?” – деб сорду. “Безвестный, де да кьой тукьумуна, атын да, ким болгъанын да билмейме”, - деб айырылдым андан.

- Адамны биринчи саугъасы артыкь да багъалы кёрюнеди, сени ол саугъанг неди, не ючюн берген эдиле?

- Днепрни юсю бла узунлугъу бир километр чакълы болгъан кёпюр бар эди. Бизни аскер бёлек, артха ыхтырыла, сууну бу джанына ётген эди. Ол джанында уа немецлени аскерлери техникалары бла джууукълашыб келе эдиле. Разведчиклени тамадасы болгъаным ючюн этген болур эдиле, эшта, ансы менден ётгюр, менден онглу джашла да бар эдиле, кёпюрню атылтыргъа меннге буюрдула. Кече юч джерине минала салыб джарашдырдыла. Кёпюрню бу джанында, бюгюн да кёзюме кёрюне турады, бир уллу эмен терек бар эди. Аны кьатында окопача чунгур кьазыб джарашдырдым. Юч джерде салыннган миналаны да темир чыбыкъларыны учларын тартыб, алайгъа келтирдиле. Кече бизни аскер кёпюрден иги огъуна кенгнге жанлады. Ол кесим кьазгъан чунгурда жангыз кесим кьалдым. Танг атханлай, джауну танкалары кёрюндюле ол джанында. Кеслерине тамам базыб келгенлери себебли, чыртда кьоркьмай миниб тебретиле танкала анга. Хар танканы юсюнде да иги кесек солдат. Биринчи танка бу джанына джууукълашхан заманда тартдым юч темир чыбыкьны да бирден. Юч джерде салыннган минала да бирден атылдыла. Элли танк да юслеринде, ичлеринде да адамлары бла суугъа кьуюлдула. Мен алайдан жанлаб, кесибизни аскерни ызындан джетдим. Командирлерибиз бюсюреу этдиле, кьайдан эсе да экеулен да кел-

ди. Сени Москвагъа ашырлыкъбыз, деб алыб кетдиле. Иги ар-лакъда аэродромда самолётха миндирдиле. Москвагъа алыб келдиле. Калининге кирликсиз, дедиле. Башха аскер бёлекледен да бирер тюрлю джигитлик этгенле болуб, тогъуз-он адам бар эдиле. Чакъырдыла. Калинин барыбызгъа да бек джылы тюбеди. Гитче къолчугъу бар эди. Биринчи мени къолуму тутду да: “Элли танка бла адамларын суугъа ийген сенмисе?” – деди. Алайда кёкюрегиме Къызыл Джулдуз орденни такъды.

- Къазауатны ал кёзююнде фашистлени уллу кючлери бизни аскерлеге, шахарларыбызгъа, эллерибизге къаллай зарауатлыкъ джетдиргенлерин кёргенсе. Артха ыхтырылыуну ачыуун, бушууун да сынагъанса. Энди джаулары сюрюб баргъан кёзююгюзден да эсде къалырча кёргенинги, эшитгенинги айтсанг.

- Бизни аскер бёлек, башхала да бирлешиб, Варшавадан немецлени сюрюб къыстадыкъ. Алай а джангыдан алагъа аскерле, техника келиб къошулуб, ала онглу болдула да, бизге, шахарны энтда немецлеге къояргъа, деген буйрукъ берилди. Болса да тахса биле туругъа керек эди. Мени бла Калашников деб бир радистни Варшавада къойдула. Эшта, бизге ишлеб тургъан адам болур эди, къартыракъ поляк тиширыугъа аманат этдиле экибизни да. Аны подвалында турдукъ ючюбюз да. Орусча джарты-къурту сёлеше эди, алай болса да бир-бирибизни ангыларгъа кюреше эдик. Бизни аскер ызына джанлагъанлай, немецлени танкалары, башха техникалары, адамлары шахарны ичин толтуруб къойдула. Биз арасы сюремде эдик да, алайы уа тыкъ-тыкълама болуб къалды. Радист армияны штабына билдирди болумну. Бомбала ата эсегиз да, тобла бла ура эсегиз да, ма бу биз болгъан джерни марагъыз, дедик. Танг аласында бомбала, тобла, окъла да къуюлуб тебретдиле башыбыздан. Кёб халеклик джетди алайда джауну техникасына да, адамларына да. Аллах джазыкъсыныб, бизни подвал ичине оюлмады, юй юсюбюзню басханлыкъгъа. Окъланы, тобланы джаудургъандан сора, бизни аскер, чабыуул этиб, дженгил огъуна шахардан къыстады немецлени. Бизни да табдыла алайда. Полкубузгъа къошулдукъ. Андан сора бизни аскерни артха ыхтырылгъаны болмады, хаман джаулары сюрюб алгъа барыб турду.

Ол джол фашистлени алайдан ызларына айландыргъаныбыз уллу хорламланы бирича къалгъанды эсимде.

- Сен кызауат бошалгъандан сора да Германияда аскер кыуллугъунгу бардырыб тургъанса. Ол кёзюуден не айтыргъа боллукъса?

- Дагъыда бир джылны кыуллукъ этдим. Германияны капитуляциясыны кёзюуюнде да келишиуле бардырылгъан джерлени, штабны, башха объектлени сакълагъанланы арасында болгъанма. Эки джанындан да пленнге тюшгенлени ишлерине кыарагъан кыауум бла да болгъанма. Бир кесек хапар соруб, тинтиб кыараб, ким кыайры сюйсенг, ары бар, деб кыоя эдиле ал кюнлеринде. Алайда уллу эгечими эрине да тюбөб кыалдым. Ол мени танымады. Мен таныб сёлешдим. “Энди башынга бош болдунг, юйюнгю, юйдегинги джокъла”, - дедим. Унамады. “Сталинни мыйыкълары юсюнде эселе, пленде болгъаным ючюн, артда мени тутмай кыоярыкъ тюлдю, - деди. – Андан эсе мен Тюрк таба кетейим. Не анда кыалырма, не бир башха мадар этерме”. Андан сора кыеуюмю кёрген да этмедим.

- Ол джыллада сени терслеген, сенинге айыб салгъан кёзюулери болгъанмыды?

- Бир кере. Немец штаб бла фронтну арасында айланнган онглу адамларындан бирин тутуб келирге буюрдула. Немецлеча кийиндирдиле, немец машинагъа миндирдиле, отуз беш адам, мен да тамадалары, ол буйрукъну толтурургъа атландыкъ. Джауну техникасы, адамлары алай кёб джюрюмеген гитче джолчукъла-зат бла иги кесекни айландыкъ. Бир заманда узакъдан мотоцикл бла келген экеуленни кёзюлдюреуюк бла кыараб эследим. Бири джюрюютюб келе эди, экинчиси да, чынлары джылтырай эдиле, коляскасында олтуруб.

Машинаны чегетге джыйыб, джолну эки джанында бугъундула нёгерлерим. Мен джолну джанында бир уллу ташны бу джанында бугъундум. Биз алай эте турургъа мотоцикл да алайгъа джууукълашды. Кёкге айландырыб ол джашла да, мен да атдыкъ. Аны магъанасы уа, тохтагъыз, кыаршчылыкъ этмегиз, деген эди. Мотоцикл меннге джетмей он метр чакълы бирде тохтады. Ол кёзюуде, кыолумда герохум бар эди, ёрге туруб, бой салыгъыз, деген халда билдирдим. Мен алай этгенлей, ол чынлары болгъан герохун дженгил чыгъарды. Ол да атды, мен да атдым. Аны огъу, кыолума да тие келиб, мени герохуму сабындан чартлагъанча болуб, бауурума джетди. Тюзю, бауурум джаралы болгъанын ангылагъан да этмеген эдим. Мени огъум

аны тюз мангылайына тийди да, тынды да кьалды. Штабха билдирдик. Ёлгенни да, сауну да алыб, ма алайдан кьазауат бара турган джер бла келигиз, сиз ётерча таблыкь кьурарыкь-быз, дедиле. Айтханларыча, алайы бла ётюб, кесибизникилеге джетдик. Командир бек ачыуланды. “Муну саулай келтирирге керек эдинг, нек уруб кьойдунг”, - деди. Мен да айтдым: “Мен аны ёлтюрмесем, ол мени ёлтюрлюк эди”, - деб. Кьагьытларында, затда бизни аскерге керекли тахсала табхан эдиле, алай болса да командирибиз: “Мен сени он кюннге штрафха салама”, - деб тохтады. Алай а комиссарыбыз: “Не этерик эсенг да, артда этерсе, бусагьатда джараларына бир кьарасынла”, - деди да, госпиталгьа ашырдыла. Бауурумдан окьну да алдыла, кьолуму да байладыла. Ала алай эте тургьунчу он кюн да кетди.

- Кьазауатдан сора кьалайлада джашадынг, не ишле баджарыб турдунг? Сеннге Совет Союзну Джигити деген атны атаргьа деб, артда бир чурумла чыкьгьаныны юсюнден кёбчюлюк информацияда джазылгьанланы окьугьанма. Ол атны нек бермей кьойгьанларын да кесингден эшитирге излей эдим.

- Кьагьытла, керекли документлени бары джарашдырылыб, Москвагьа ашырылгьан эдиле. Ары бардым. Аны орнуна Ата Джурт кьазауатны биринчи дараджалы орденин бердиле. Бу былай нек болду, деб сора кетгенимде, аллай ишлеге джууаблы кьуллукьчула былай айтдыла: “Совет Союзну Джигити деген атны аллыкь адамланы тизимине Сталин кьол салады. Ол окьуйду. Сени тукьумунга джетген сагьатда, кьазауатны аллындан аягьына дери болуб, Рейхстагны алыргьа да кьошулгьан кьарачайлы болургьа мадары джокьду. Кьарачайлы аскерчилени бары да кьыркь ючюнчю джыл демобилизациягьа тюшерге керек эдиле, бу джангылычды”, дейди. Алай болса да, чыртда кьуру кьоюб олтурмай, кеси кьолу бла ол орденни джазады, Джигит деген атны кьоратыб.

Аскерчилени саулукьларына кьарагьан комиссия мени андан ары кьуллукь ётерча саулугьум болмагьанын бегитди. Сегиз кере джаралы болгьан эдим, аны да бешиси ауур джарала. Мангылайымы башы бла баш сюегими осколка алыб кетиб, аны орнуна плёнка салыб кьойгьан эдиле. Бюгюн да аны бла джашайма.

Аскерден кетгенден сора Кьыргьызстанда Фрунзе областны Сталин атлы районунда адамларымы табдым. Кьазауатны

кыйын кёзюлеринде партиягъа членнге алгъан эдиле. Анда да партия учётха тюшдюм. Иш излей тебредим да, къралгъа мал алыннган базагъа тамада этдиле. Юч районну малын алыб турдум. Элли джетинчи джыл миллетим бла бирге джуртубузгъа къайтдым. Бизни юйдеги Карачаевскеде тамал салды. Алай а шахарда кёб турмадыкъ. Огъары Теберди да совхозну бир бёлкюмю эди, анга управляющий этдиле. Юч джылдан Чукоткагъа ашырдыла. Ол кёзюледе бирер тюрлю затдан усталыкълары болгъанланы партияны райкомуну, райисполкомну оноулары бла тышына ашыргъан адет бар эди. Мен да, ол халда бери наряд келиб, алай тюшдюм ары. Он джылдан къайтыб, элимде джарашдым. Пенсиягъа чыкыгъынчы мында да тюрлю-тюрлю ишледе уруна тургъанма. Бусагъатда солуйма. Туудукъла да джетгендиле. Алагъа да, ала тенглилеге да Аллах къазауатны сынатмасын, деб тилегим олду.

2003 джыл

Османни тенглери

Мындан алда “Чекистские будни” деб китаб кьолума тюшдю. Ол басмадан кёб болмай чыкыгъанды. Кесин да Дмитрий Георгиевич Федичкин джазгъанды. Китабны ал сёзюнде авторну юсюнден кысха айтылады. Элли джылдан артыкны ол чекистни кыйын, алай а сыйлы кьуллугъун айыбсыз баджарыб тургъанды. Джыйырма джылны Ата джуртубуздан тышында ишлегенди. Коммунист Федичкин граждан эмда Уллу Ата джурт кьазауатланы ветераныды. Кесини китабында джашаууну, кьрал кьоркьуусулукъну сакълагъан, гитлерчи фашистлеге кьаршчы кюрешген тенглерини юсюнден джазады.

Мен, бу чыгъарма кьолума тюшгенлей огъуна, не ишни да кьоюб, аны окъуб башладым. Китаб джети бёлюмден кьуралгъанды. Аны ахыр бёлюмюне автор “Мени тенглерим” деб атагъанды. Башха джерлериндеча болмай, анда тамам джан тенглерини юслеринден джазгъаны ал тизгинлеринден огъуна танылады. Бёлюмню “Ол зат Могилёвда болгъанды” деген баш бла басмаланган материалын бек сейирсиниб окъудум. Анда Къарачайны уланы, Белоруссияны джигити Къасайланы Османни юсюнден джазылады. Ол хапарны талай тизгинин сизге да кысхача айтыргъа излейме.

1941 джыл июлну 3-де чекист Василий Иванович Пудинни беш нёгери бла Москвадан Могилёв шахаргъа иедиле. Ала,

фашистле шахарны алгъанлары болса, аланы тахсаларын билиб турургъа, керек заманда джаула бла таша къазауат бардыргъан патриотлагъа болушургъа, юретирге борчлу эдиле. Кеслерине да радист берилген эди. Ала машина бла шахаргъа джетгенлери бла фашистле Могилёвну тегерегин алгъанлары тенг болады. Анда, аскер бёлекле къуршоудан чыгъар ючюн сермешген кёзюуде, Василий Пудин да кесини нёгерлери бла ал сафда эди. Ала, бизни аскерчилеге бу къыйын кёзюуде болушхандан сора къайтыб, кеслерини борчларын тындырыр джанындан кюреширге оноулашадыла.

Чекистледен узакъ болмай, тоб атылыб, талай адамны ёлтюреди. Василий Пудинни онг аягына осколкала тиедиле. Ол эс ташлагъан сагъатда тоб чачылыб, юсюне топуракъ къуюлады. Къыйын къазауатны чарсында аны ёлгеннге санаб къоядыла. Артда аны Могилёв шахардан узакъ болмай бир элчикден тиширыула табыб, юйлерине келтиредиле. Талай кюнден аягъы кёгериб тебрегенинде, элде бир къарт кишини арбасы бла шахаргъа элтиб, врач Владимир Кузнецовгъа кёргюзедиле. Ол кёзюуде, немецле больницада джатханланы къагъытларына къарай, не аз да ишекли болгъанларын ёлтюре, саулукълары маджалыракъланы концлагерлеге ашыра тура эдиле. Фашистле Василий Пудинни къагъытларына сёз табмайдыла. Хирург аны онг аягъын кеседи. Больницада, дарман-дары къоймай, фашистле сыйыргъан эдиле. Ашарыкъ да джокъну орнунда эди. Ауругъанланы, джаралы болуб тюшгенлени кёбюсю ажымлы ёле эдиле. Алай болса да, чекист джаш юч-тёрт айдан таякъла бла больницаны арбазындан чыкъды. Кёб да турмай, базарда аякъ кийим тикген, джамагъан ларекчукда ишлеб тебреди.

1943 джыл февраль айда Василий Пудин, шахарда таша ишлеген адамланы болушлугъу бла, Къасайланы Османны партизан отрядына арт кёзюуде джыйгъан тахса хапарларын билдиреди. Саулугъу энтда къолай болмагъаны себебли, аны шахардан чегетге келтиригиз деб, Османнга Москвадан буйрукъ болады. Ол заманда отрядны эмда ташатын ишлеген обкомну арасында байламлылыкъны джюрютгенлени бири Бирюков Пётр Сергеевич болады. Ол адамны фашистле бла кюреште этген джигитликлерини юсюнден да тёбенирекде айтырбыз. Джигит тахсачыны Къасай улуну партизан отрядына (ол отряд бир бёлек замандан 121-чи партизан полк болгъан эди)

ашыргъан да Бирюков бла нёгерлери болгъандыла. Партизан-
ла анга джылы тюбейдиле. Келгенини экинчи кюнюнде огъуна
Василий Иванович партизанладан фашистлени складларын,
ала джюрюген джолланы, джашагъан, ишлеген межмиланы
атылтырыкъ къауумну джыйыб, алагъа ташкъёмюр миналаны,
артда уа онатар шкочкладан автоматла этиб, ол сауутланы къа-
лай хайырландырыргъа боллугъун ангылатыб турады. Алай
бла полкнуну сауут-саба бла баджарыуда ол уллу болушлукъ эт-
генини юсюнден джазылады Федичкинни китабында.

Ол кёзюуде Къасайланы Осман бла Василий Пудинни ара-
сында къарнаш шохлукъну юсюнден документле Могилёв ша-
харны музейинде бюгюн да сакъланадыла, аланы бир-бирле-
рине джазгъан письмолары да бардыла, тенглерини эсге тю-
шюрюулеринде да айтылады ол зат.

Не келсин, бу эки адам бирге алай кёб болмайдыла. Пу-
динни аягъыны джарасы ашланады. Ол себебден аны самолёт
бла Москвагъа ашырадыла. Анда да талай кере операция эте-
диле. Кърал къоркъуусулукъну сакълауда белгили адамланы
бири полковник Пудин 1974 джыл ауушханды.

Бу китабны окъуб бошагъандан сора мен, аны авторуна
тюбёб, Османни юсюнден хапар сорургъа изледим. Алай а Д.
Г. Федичкин къаты ауруб тургъаны себебли, меннге тюбөрча
болмады, Мария Сергеевна Пудинаны адресин береди.

Ол кюн огъуна Мария Сергеевнагъа телефон бла сёлешиб,
юйюне барыб танышдым. Кёб ушакъ этдик. Ол Василий Ива-
нович ёмюрюню ахыр кюнлерине дери Къасай улуну эсине
тюшюргенлей тургъанын айтды. Османни эки суратын кёр-
гюздю.

- Васяны партизанладан келгенлей огъуна больницагъа сал-
гъан эдиле, - дейди Мария Сергеевна. - Меннге уа артдан бил-
дирдиле. Больницагъа баргъанымда, джылтырауукъ къагъыт-
ха чырмалгъан картчыкъны бериб: “Бек сакъла”, - деб аманат
этди. Кёб сёлеширге врачла къоймай эдиле да, кимди деб, сор-
гъан да этмедим. Къайдам, ол сагъатда айтырыкъ да болмаз
эди. Алай а юйге келгенден сора, Васягъа ол керти да багъалы
адам болгъанын ангылаб, ким биледи, бири тас болса, бири
сакъланыр деб, таныш суратчыгъа тилеб, бу уллуракъ сурат-
ны этдирген эдим. Артда, больницадан чыкъгъанында, Вася
Османни хапарын айтды.

... Партизан отрядда бир суратчы Османны суратын салады. Артда ол суратдан картла этиб, партизанла аны хурджунларында джюрютгендиле...

Чекистни юй бийчеси Къасай улуну бир суратын саугъагъа меннге берди.

Андан сора 1944 джыл июнь айда, Османдан келген письмону кѣргюздю. Тюзю, письмону копиясы эди ол. Письмо уа Могилѣв шахарда музейде сакъланады. Автор китабда бу письмону къысхартыб чыгъаргъанды. Анда джазылгъаны былайды “Салам алейкум, багъалы Василий Иванович! Москвагъа джигит партизан тенглерингден салам айт. Кѣб болмай биз отрядны экиджыллыкъ юбилейин белгиледик. Ол кюн фашистлеге да дерт джетдирдик. Барыбыз да Могилѣвдан Минскеге баргъан уллу джолгъа чыкъдыкъ. Джауну он машинадан къуралгъан колоннасы озуб бара эди да, джюклениб баргъан машиналары атылтдыкъ, алтмыш фашистни ѳлтюрдюк. Андан сора Дублицы элде митинг этдик. Митингден сора суратлау коллективибиз элчилеге концерт кѣргюздю. Сен джарашдыргъан мастерской энтда ишлейди. Джашла, сен юретгенча, автоматланы, миналары чыгъарадыла...”

Андан ары Къасайлары Осман тенгине джазгъан письмо-сунда арт айда гитлерчи фашистлени юч гарнизонун чачуу-къучуу этгенлерини, джыйырма минг метр темир джолну атыл-тханларыны, дагъыда партизанла этген башха джигитликлени юсюнден айтады. Письмосун бу сѣзле бла бошайды: “Кѣб турмай душман ууатыллыкъды. Москвада тубербиз”. Алай а таулу джашны ол мураты толмады. Василий Иванович, письмону алыб, къууаныб, юй бийчесине окъуй тургъан сагъатда, партизанла джигит командирлери Къасайлары Османны асырагъан эдиле. Арадан талай кюн ѳтгенден сора, 1944 джыл июнну 21-де, Могилѣв шахар бла аны тѣгерегинде элле джауладан тазаланган эдиле. Ол сермешиуледе партизанла, Османны дертин ала, джюзле бла гитлерчиледен бошагъан эдиле.

- Ветеранла бир-бири ызындан кетиб барадыла. Мындан алда да Васяны бир тенгин асырадыкъ, - деб, джыламукъ ургъан кѣзлерин сюртдю Мария Сергеевна.

- Партизан отрядда болгъанладан кимни билесиз?

- Тюнене Пѣтр Сергеевич телефон бла сѣлешген эди, - деб, мен башында сагъынган Бирюковну адресин берди.

- Осман бюгюн да кёз аллымда турады, - деди Бирюков аны бла тюбешгенлей, шкафдан бир кялын дефтерни ала. – Талай джылны мындан алда Могилёв шахарда бизни партизан полкуну ветеранларыны тюбешиюу болгъан эди. Анда партизан къозгъалыуугъа уллу юлюш къошхан, айырылыб джигитлик этген адамлагъа, хар ким таймаздан эсигизде тургъан затланы юсюнден бирер эсге тюшюрюу джазыгъыз, дегенлеринде, ол тилекни толтургъан эдик. Артда аланы бирге джыйыб, “Хар адам солдат эди” деген китабны чыгъаргъан эдиле. Андан бери партизан тенглерими, бизге таймаздан болушуб тургъан элчилени, шахарчыланы, джаугъа къаршчы сермешинулерибизни юсюнден аз-аз бу дефтерге джаза барама.

- Осман бла мен биринчи кере 1942 джыл августну ал кюнлеринде тюбешген эдик, - деб хапар айтады Бирюков Пётр Сергеевич. – Былай деб айтхан къыйынды, алай а адамланы бир-бирлерине илешдирген не эсе да биз ангыламагъан бир затла бардыла. “Джюрекден джюрекге джол барды” дегенлери да ол болур. Аны айтханым, Осман бла мен былай тюбешгенлей огъуна да бир-бирибизге кёл салгъан эдик. Артда ол кимни джюрегине да джол табхан, сёзюн айырта, кесин алдыра, айтханын этдире да билгенин кёрюр ючюн къалмадым, алай болса да иги сынагъынчы хазна адамгъа къабыргъасын бериб бармай эди. Тюзю, кимге да ышаныб барырча да тюл эди. Партизан джашау адамладан уллу сакълыкъны излей эди. Аны бла да къалмай, андан алапат джокъ эсе да, кёлонг алмагъан адам да болады. Биз а, эртдеден танышлача, джарыкъ тюбешдик, Османы ахыр кюнюне дери шохлугъубуз да сакъланды...

Лейтенант П. С. Бирюковну, Запад фронтну буйругъун толтура, Могилёв шахар бла аны тегерегинде джауну тахсасын билиб айланган къауумну командири джибереди ол партизан отрядха. Буйрукъну толтуруб, ызына къайтыргъа тебрегенинде, анда тамадаларынг бла келишгенбиз, мында къалыргъа керексе, дейдиле.

- Ол сагъатда партизанлагъа командирлик этген М. Абрамов эди, аны комиссары, заместители да Осман эди, - деб эсине тюшюреди Пётр Сергеевич. - Эшта, Осман командирге айтыб, аны да кеси джанлы этиб, биргелей оноулашхан болур эдиле ансы, мени бери ийгенле алай унаб къоярыкъ тюл эдиле. Могилёвда бизни къауум, саулай фронт бла къысха байламлы бо-

луб, бек джууаблы ишлени тындыра эди да, былайларын иги билген, тахсачылыкдан сынамлары болгъан адамла алайсыз да джетишмей эдиле. Мени бу партизан ортядха бергенликлери да, мадаргъа кёре, алгъынча, тахсачы къауумгъа болушханлай туругъа борчлу этгенлери да аны ючюн эди.

Хапарны аллындан айтсакъ, Пётр Сергеевич 1914 джыл Москвада туугъанды. Орта билим алгъандан сора танка аскер бёлеклеге офицерле хазырлагъан школгъа окъургъа киреди. Аны 1936 джылда бошайды. Андан сора Польша бла чегибизде къуллугъун башлайды. Танка ротаны командири лейтенант П. С. Бирюков къазауатны ал кюнлеринде алайда тюбешеди джаула бла бетден бетге. Кёбден бери хазырланыб тургъан, сауут-саба бла да бизден онглу фашист аскерни аллын тыйыб къоялмай, 321 атыучу полк артха ыхтырылады. Алай бла, Могилёв шахаргъа джууукълашадыла. Алайда уллу сермешиле боладыла. Пётр Сергеевични ротасы ал сафда къазауат этеди. Аланы эки жанларында бизни аскер бёлеклени онгларын алыб, джауну аскерлери шахаргъа джууукълашадыла. Ара сюремде сермешгенледен иги кесек адам къуршоугъа тюшеди. Аланы арасында Пётр Сергеевич да болады.

Артда 61379-чу аскер бёлекден П. С. Бирюковну юсюнден Москва шахарны Москва районуну военкомуна джиберилген документде былай джазылады:

“1941 джылны август айында, джетинчи танка дивизияны бир къауум аскер бёлеклери бла бирге къуршоугъа тюшгенден сора, андан чыгыб, кесибизникилеге къошулургъа кюрешеди. Алай бла болмагъанында, Могилёвда къалыб, шахарда джаулагъа къаршчы ташатын кюрешген къауумланы табыб, аланы бирине къошулады, шахарда подпольени тамадаларыны буйрукъларын толтуруб турады...”

- Мен бу партизан къауумгъа келгенден сора кёб турмай командирибиз М. Абрамов сермешилуени биринде джауланы къолларындан ёлген эди, - деб хапар айтады Пётр Сергеевич. - Аны орнуна ким салынныкъды, деб бизни арабызда, Белоруссияда партизан къозгъалыуну штабында да сёз къозгъагъан адам чыкъмады. Командирге Османдан тыйыншлы джокъ эди да, ол салынды. Ары дери да айтыла тургъан аны юсюнде бир “кемлик” бар эди. Ол да неди десенг, не къоркъуулу, не къыйын джерде да эм алда кеси барыргъа излей эди. Туура алай ке-

синги урма десек, мени джашауум ол алгъа барыб, ёлюмню бетине биринчи къарарыкъ джашны джашауунданмы багъалдыды, деучен эди. Командирге салгъан сагъатларында, энди алай этме деб, къаты эсгертгенлерин эшитген эдик. Не келсин, ахыр кюнюне дери ол халиси тюрленмегенлей къалды. Сизни джердешигиз отрядда, артда полк болгъаныкъда да, тахса билирге, темир джолланы, кёпюрлени атылтыргъа, джауну бир бетджанына чабыуул этерге атланган къауумлагъа хар къуру да: “Сау-эсен къайтыгъыз! Бир-биринги сакълагъыз”, - деб ашырыучан эди. Кесин а сакъламай эди...

П. С. Бирюков 121 партизан полкда диверсия ишлени бардыргъан къауумгъа башчылыкъ этиб турады. Алай а Могилёв областда запад фронтну тахсачысына да саналгъанды, ташатын ишлеген обкомну бир къауум буйрукъларын да толтургъанды. 1943 джыл орден бла сауугъалауну юсюнден джазылгъан къагъытлада быллай тизгинле бардыла:

“Бирюков джолдаш эм джигит тахсачылары бириди. Немецлени аскер объектлеринден, гарнизонларындан, сауут-сабаларындан хапар билиуде эм къыйын борчланы кёб кере толтургъанды. Аладан башха да джууаблы ишлени тындыргъанлай тургъанды...”

Андан сора Пётр Сергеевични башчылыгъы бла партизанла джауну отлукъ сакъланган джерлерин атылханларыны, складларыны сакълаууларын къампайтыб, полкга сауут-саба алыб келгенлерини, немецле унтер офицерле хазырлагъан школгъа минала салыб кетиб, артда ала атылгъанларында, төрт офицер бла сатлыкъландан 50 адам ёлгенлерини эмда башха джигитликлерини юслеринден джазыла келиб, документде дагъыда бир зат чертиледи: “Лейтенант П. С. Бирюков партианы ташатын ишлеген Могилёв обкомуну секретары Молчанский джолдашны буйругъун толтуруб тургъанды...”

- Осман джаралы болгъан кюн мен да алайда эдим, - деб ахсыныб эсине тюшюреди Пётр Сергеевич. – Полкну хирургу Остапенко къолундан келгенни этди. Сау къалдыралмады. Османны асырагъан кюн биз, аны тенглери, фашистледен джигит командирибизни къанын алыргъа ант этдик. Ол антыбызгъа тюз да болдукъ. Полкга командирге уа Османны заместители А. Ильинский салынган эди.

Бизни аскерле Белоруссияны джауладан тазалагъандан сора

полк маршал Рокоссовский башчылык этген фронтну онбешинчи атыучу дивизиясына кышулады. Алай этерни аллы бла партизанланы бир-бирлерин, халк мюлкню аяк юсюне салыуда магъаналы болурла дегенлени чакырыб, кызауат да этдигиз, энди ишге кчыгюз, дейдиле. П. С. Бирюковга да Могилёв областда партия, совет куллукулада ишлерге тыйыншлы кргенлерин билдиредиле. Джауладан бошагъандан сора кайры десегиз да – барырма, бусагъатда уа кызауат этмеге кчыгюз, деб унамайды.

Хорламны кюнине Эльба сууну джагыасында тубейди. Андан сора да аскер куллуку эте туруб, 1947 джыл запасха чыгыб, юйине, Москвага, кайтады.

- Ахыр кере 1944 джыл болган эдим Москвада. Юйге ертин кириб чыкыгъандан озуб, адамларымдан тансык алырча мадарым да болмаган эди, - дейди Пётр Сергеевич. – Озган юч джылны ичинде да шахарга кызауат салган халеклик алгынча турганны орнунда эди. Алай болса да аллай, кчулю джауну хорлаган адамла, Москваны да, башха оюлган, кюйген шахарланы, эллени да, саулай халк мюлкню да аяк юсюне саллыкларына биз толу ийнана эдик. Алгыннгы солдатла энди рахатлыкда ол ишлени тындырыр ючюн кюреше эдиле да, мен да алагъа кчушудум...

1944-чю джыл Москвага саугалар ючюн чакырадыла. Аны юсюнден СССР-ни Саутлу Кчулерини архивинде бу документ сакланады:

СССР-ни Баш Советини Президиумуну УКАЗЫ

Немец фашистлеге кяршчы кызауатда этген джигитлиги эмда Белоруссияда партизан кызгалыуну кенг джайыуда баджарган ишлери ючюн Бирюков Пётр Сергеевични Кызыл Байракны ордени бла саугаларга.

СССР-ни Баш Советини Президиумуну

Председатели М. Калинин.

СССР-ни Баш Советини Президиумуну

секретары А. Горкин.

Москва, Кремль.

1944 джыл, августну 15-си.

Андан сора да Пётр Сергеевич ючюнчю дараджалы Богдан Хмельницкий атлы орден бла эмда Кызыл Джулдузну

ордени бла да саугъаланады. Аланы бирин Польшада, бирин да Германияда Совет Союзу Маршалы Рокоссовский П. С. Бирюковну кёкюрегине тагъады. Къазауатда тахсачы, партизан болгъан сагъатларында джигитлиги ючюн берилген дагъыда он медалы барды.

– Бирер чурум бла фашистлеге джесирге тюшюб, уллу къыйынлыкъланы сынаб, артда къачыб, чыкъмагъан джанлары бла ызларына келгенлеге, менича, къуршоудан чыкъгъанлагъа да ол сагъатда башха тюрлю къарай эдиле. Аллайланы кёбюсю, къанлы сермешуле бара тургъан джерлени юслери бла озуб, бу джанына джетиб къалалмай эдиле. Фашистле алыб тургъан шахарланы, эллени адамлары болушуб неда кеслери излеб, асламысы партизан отрядлагъа къошула эдиле, - дейди ол. Аллайладан соруу да ала эдиле, кеслерине билдирмезге кюрешселе да, быладан кёз алмагъыз деб, бир къауумлагъа айтхан да эте эдиле. Къысхасы, ышанмай эдиле. Ол этгенигиз терсди деб, Османни бир къауумла бла аманнга кетгенинден толу хапарым барды. Не келсин, адамланы алай абызыратханланы тамадалары башхала эдиле. Ол затланы кесими юсюмде да сынагъанма. Артда, аскер бёлекге къошулгъаныкъда да, партизан полкубузну адамлары не къыйын кёзюуде да ал сафда барыб турдула. Алай бла бир къауумла, бизни кемситирге излеселе, “партизан, орнунгда тур!” деучен эдиле...

Бусагъатда Пётр Сергеевични бу айтханына ийнаннган къыйынды. Алай а ол керти болгъан, кеси чекген затланы юслеринден айтханын бегитген къагъытла бардыла. Ала 1944-1967 джылладан къалгъандыла. Ол документлеге Белоруссияда партизан къозгъалыуну штабында кадрла бёлюмню тамадасы А. Прохоров, 51379-чу аскер бёлекни командири, капитан М. Кудрявцев, Могилёв шахарда подпольеде кёб иш тындыргъанланы бири А. Живописцев, дагъыда башхала къол салыб турадыла. Пётр Сергеевични архивинде аланы экинчи экземплярлары сакъланадыла. Биринчилерин юч орден бла он медалгъа тыйыншылы болгъан, ол джыллада тюшген джаралары энтда билдире тургъан адам, къазауатда, партизан полкда да джаула бла джанын аямай сермешгенин, къралны, халкъны аллында айыбсызлыгъын билдирир ючюн, тюрлю-тюрлю организациялагъа джибергенди. Эшта, тамам джанына джетдирмеселе, ол документлени джыйыб да айланлыкъл болмаз эди.

- Эх, Осман, Осман! Къаллай джаш болуб кетди, - дейди, фатарында кабинет бѣлмечикде столну юсюнде ариу рамкачыкыгъа салыныб тургъан таулу джашны гитче суратчыгына къараб.

Башында айтханымча, партизан полкда бир суратчы Османны суратын салады. Артда, командирлерин асырагъандан сора, ол суратны гитчерек этиб, картха алыб, тенглери, хамайылы джюрютгенча, кѣкюрек хурджунларында джюрютгендиле. Ол къазауатны джылларында болгъанды. Бу джол а Москвада Осман бла бирге болгъан адамланы фатарларында не, былайдача, столну юсюнде, не ариу рамкачыкылада къабыргыа тагылыб тургъан суратлача эслеб тебрегенимде, алагъа асламысына телефон бла сѣлешиб, алай бара эдим да, не джашыруу, бетсиниб эте болурла, деб кѣлюме да келди. Телефон болмагъан биреуге адреси бла барыб, анда да кѣрдюм аллай суратчыкны. Аны айтханым, Пѣтр Сергеевич, суратха къараб, бир эт адамына этгенча, Къасай улуну замансыз кетгенине артда да кыйналыб тургъанына, джашау джолунда анга тюбегени ючюн къууаннганына, джуртубузну аллай джашлары болгъанларын уллу насыбха санагъанларын бетсиниб айтылгъан сѣзледиле деб, не аз да ишекли болурча тюл эди.

- Мен кѣб джашадым, кѣбню да кѣрдюм, кѣб тюрлю адамгъа да тюбедим. Джылланы озуулары бла кѣб зат унутула барады. Алай а Османчала аланы таныгъан, билген адамланы эслеринде ъмюрлюкге сакъланадыла. Андан бери элли джылгъа джууукъ заман озса да, тюнене кѣргенча, ол кѣз аллымда сюелиб турады, - деди ветеран.

1985 джыл.

Юч аскерчи – юч тарих

Тбилиси шахар. Госпиталь. Шимал Кавказда Къара тенгизге джууукъ джерледе баргъан къанлы сермешледе джаралы болгъанладан иги кесек адам джатады. Алгъаракъ айлада кюн сайын дегенча джаралылары келтириб тургъандыла бери. Ол сагъатда уллу госпиталгъа сыйындырыб къолларындан келмей эди. Артда, джаулары ызларына ыхтыра тебегенлеринде, бери ташыгъанны узакъсыныб, азатланган шахарлада госпиталла къураб, алада багъычу болдула. Аны себебли Тбилисиге тюшгенле азыракъ бола башладыла. Бёлек заманны госпиталда джатыб, бир кесек аякъ юсюне минген, ариу бла, эрши бла болса да, врачладан баш алыб, къазауатха кете эди. Ол халда джаралыла азайыб, джер да эркин, медицина къуллукъчулагъа да ишлерин тындырыргъа тынчыракъ болгъан эди.

1942 джыл бошалыб, 1943 джыл келди. Джараларын бакъдыргъанла, алагъа къарагъанла да джуртха, халкъгъа эм къыйын кёзюуледе хорладыкъ, мындан ары фашистле аякълы болмазла, кёб турмай бизни чекледен къораб, кеслерини джерледе ууатылырла, деген ашхы умутланы эте эдиле. Аны себебли бу джангы джылгъа артыкъ да уллу магъана бере эдиле. Декабрны ахыр ингиринде, не бушууубуз, къыйынлыгъыбыз да озгъан джыл бла кетсин, дей, джарсыулары унутуб, аякъ юсюндегиле, орундагъыла да джарыдыла. Бир джерге джыйылырча мадар болмаса да, хар палатада адамлагъа къууанчха тыйыншылы хантла келтирдиле. Арбазгъа-затха чыгъарча къарыулары болгъан солдатла, джангы джылгъа “къургъакъ” тюбеген келишмейди, мадары болгъан уртларгъа деб бирер-экишер шыша грузин вино да къурадыла.

Госпиталны экинчи этажында офицерле джатхан палатала биринчи этаждан джашланы къонакъгъа чакъырдыла. Талай адам ары кёлтюрюлдю. Аланы арасында Къумушдан Ногайлылары Джагъафар бла Джёгетейден Къойчулары Ибрагим да

бар эдиле. Медицина кьуллукьчуладан да талайы быланы алгьышларгъа келдиле. Байрам тепсиге олтуруб, иги тилекле эте, ушакъны бардыра келиб, кьонакьбайладан бири ёрге турду да, кеси джазгъан назмуланы азбар айтыб тебреди. Къазауатны, адамлыкъны, суймекликни юсюнден назмуланы хакъ джюрекден бир ариу окъуду. Джыйылгъанла бек джаратдыла, бюсюреу этдиле. “Бир затда фахмусу болгъанны бир затда да болады фахмусу”, - дедиле ол палатада кеслерин бакъдыргъан джашла. Ала бир-бирлерин таный эдиле. Госпиталдагъыланы кёбюсю, энди атлай тебреген джаралыла, кеслери къайгъылы болуб, бир палатада, не хоншу палаталада джатханладан озуб, башха этажда джашланы хазна билмей эдиле. Ол себебден алайдагъыланы кёбюсю бла шагъырей тюл эдиле ары чыкьгъан кьонакьла.

- Алан, бу джаш къарачай, малкъар эсе да, биз джанындан адамгъа ушайды, - деб шыбырдады Къойчу улу къатында олтургъан Джагъафаргъа.

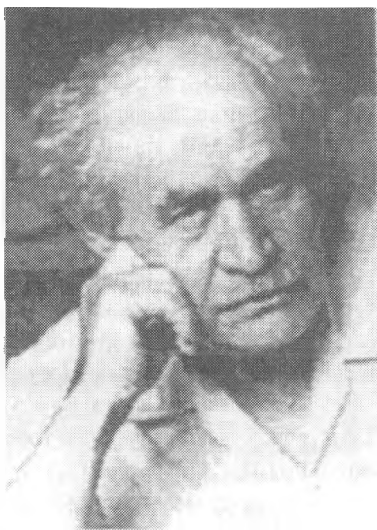
- Ол мени да эсиме келгенди, - деди бу. Сора: - Джашла, биз танымагъанла да барсыз, бизни танымагъанла да бардыла, - деди. – Танышайыкъ. Сен назмуларынгъа бла барыбызны да кьууандырдынгъа, сау бол! Энди къайдан, ким болгъанынгъа да айтсангъа. Танышыуну мындан башлайыкъ дегенлигимди, - деб тепсиге тамадалыкъ этген орта джыллада кишиге бурулду. Ол разылыгъын билдирди.

- Мен Кърымшаухалланы Хамзатма, - деди ол джаш. Да биз да былайбыз, деб была да айтдыла атларын, тукъумларын. – Ма кьууанч хапар, - деб джарыды Хамзат. – Джуртумдан кенгде болуб, ахлуларымдан да кишини кёрмей, джюрегим такъыр болуб тура эди...

Кърымшаухалланы Хамзат

Октябрь революция хорлагъан джыл Тебердиде туугъанды. Къарачай бла Малкъарда эм белгили тукъумла Кърымшаухаллары бла Орусбийледен юйдегини джашыды. Атасы эртде ауушуб, анасы Ляля ёсдюреди. Ол кеси да школда орус тилни окъута эди. Аны бла бирге къарт анасы Гошаях джашчыкъны тыйыншлы адам этиб ёсдюрюрге, хар нени да билдирир, ангы-

латыр ючюн кюрешеди. Ата, ана джанындан да Кърымшау-халланы Ислам, Орусбийланы Исмаил дегенча кёб джерледе да белгили онглу адамла бар эдиле. Бу юйдегиде хауа да, тинджаны бла ёсюм да, фахмугъа магъана бериу да анга кёре болады. Алагъа да Тебердини сейирлик табигъаты къошулуб, сабийни дуниягъа къараууну, ашхылыкъгъа учунууну, творчество сезимлерини тамалын саладыла.

Былача уллу, белгили тукъумлагъа совет власть ол джыллада, артда да къалай къарагъаны белгилиди. Аны тышында да къысха джууукъ адамларындан патчахны офицерлери да бар эдиле. Ол чыртда кечилмезлик зат эди. Мында къатыла тебрегенлеринде, 1925 джыл Махачкъалагъа кёчюб кетедиле. Хамзат анда джюрюб башлайды школгъа. Сурат салыугъа да, скульпторлукъ ишлеге да фахмусу сабийлигинден огъуна белгили эди. Школда окъугъан джылларында уа эс да киреди, сынамы да ёседи, аты айтыла да башлайды. Шахар исполкомда культура бла просвещение мастерскойгъа ишге алгъанларында уа, таблыкъ да чыгъады, тамам муратына джетгенча да болады. Суратла салады, агъачдан, гипсден адамланы тюрсюнлерин ишлейди, башха этиллик затланы да тындырыб турады. Тёрт джылдан Тбилисиде суратлау академиягъа окъургъа да киреди. Уллу Ата джурт къазауат башланнганында, кесича джашла бла бирге, фашистле бла сермеширге кетеди. Алай бла академияны да бошайлмай къалады. Къазауатда миномёт взводха командир этедиле. Сермешилуледен бошлукъ чыкыгъан кёзюуледе тенглерини суратларын салады, артда джарашдырма, деб миллетге джетген къыйынлыкъланы этюдла этиб, къагъытха тюшюреди. Бир джолда ауур джаралы болады. Джер-джерде багъа туруб, артда Тбилисиде госпиталгъа ашырадыла...

Джангы джылны къууанчындан сора юч къарачай джаш

дженгил-дженгил тюбешиучю болдула. Бир-бири палаталары-на да бара эдиле, арбазгъа да чыгъа эдиле. Госпиталны буруундан ары атларгъа врачладан эркинлик керек эди. Ала да унарыкъ тюл эдиле, быланы да аллай къарыулары джокъ эди. Кими таякъ бла атлай, кимини къолу бойнуна тагъылыб, кимини башында байлаулары...

- Келчи, мен сени суратынгы бир салайым, - деди бир кюн Хамзат Джагъафаргъа.

Башына чыкъдыла. Бир кесекни ичине суратын салды. Юсюнде госпиталны кийимлери бар эдиле да, экиси да аны онгсунмадыла. Офицер кийимлерин “кийдирди”. Сора тюбюне да талай сёз джазыб, Ногъайлы улугъа узатды.

- Бусагъатда нохта бау этер мадарым джокъду, - деди Джагъафар. — Къазауат да тохтаб, джуртубузгъа джыйылсакъ, къыйынынгы унутмазма.

- Сау бол, мында сагъатыбызда уа тартынма, - деб ышарды Хамзат. Сора тумбочкасыны баш ящикчигин ачды. — Бери къарачы, - деб аны ичинде иги кесек ачханы кёргюздю. — Бир зат бла булджумасам, чыдаялмайма. Сора, кёб заманны къолума къалам, бояу алмай турсам, артда ишими башлаб къояргъа да къыйын болур, деб къоркъама. Госпиталны тамадасындан башлаб, медсестралагъа дери суратларын салыб, къолларына тутдургъанма. Джаралыладан да алай этиб кёблени къуандыргъанма. Къоюгъуз, деб къычыра тургъанлай, сомла атадыла да кетедиле ящигиме. Керекли болгъан, хурджунугъузгъа узалмагъыз да, бери узалыгъыз, дегенме да, хар ким келиб алады, дагъыда къошулуб, биягъы орнуна келеди. Аны ючюн айтама, сен да тартынма, деб.

Къууанч хапар

Алайда ишлегенлени, джараларын бакъдыргъанланы, келгенни, кетгенни да къулакълары радиода эди. Биреу къазауатдан джангы хапар эшитгенлей, аны къалгъанлагъа да билдирирге ашыгъа эди. Алгъын бушуу хапарла джайыла эдиле, энди уа “бизни аскер ол сермешиде джауланы ууатды!”, “алайын фашистледен тазалады”, “бу хорламны сыйына Москвада белгиледиле” дегенча билдириуле радио бла айтылыб тура эдиле. Алай болду январны онсегизинде да. Къарачай бла Черкесия-

дан джаула кыысталгъанлары берилди. Бу джанындан госпиталда джатханла кыуру ол юч джаш эдиле. Хорламыбызны юсюнден джукъ эшитилсе, хар ким бир-бирин алгъышлаучан эди. Бу джол а, аны тышында да, врачы, медсестрасы, джаралысы да ол ючюсюн бирем башха алгъышладыла.

- Биз мында джатханлы талай уллу хорламыбызны юсюнден берилди, былайдагъыланы туура бу халда кыууаныб билмейме, - деди Джагъафар.

- Тамам уллу байрамча этдиле, сау болсунла, - деб аны оюмун тюзге санады Хамзат. — Бизни дуниягъа белгили джерлерибизде болгъанла, кёргенле кёбдюле. Аланы багъалатыб, алагъа тансыкъ болуб да этдиле дейме алай.

- Мен да бир затны айтайым, - деди Ибрагим. — Сени фахмунга магъана бергенлери да кыошула болур ол айтханларынга. Кесин махтагъан аманды, алай болса да сермешиуледе ал сафда болгъаныбыздан да хапарлыдыла. Мен билгенден, мында да кесибизни бек ариу тутабыз. Былай юйлю кыууаншча болгъанына кыарайма да, ол затлагъа да эс бёлгеннге санайма.

Къойчуланы Ибрагим

1921 джыл Джэгетейде туугъанды. Лишонну джашыса, деб аскерге алмай туруб, 1942 джыл июнь айда джыллары келген кишилеге кыошуб ашырадыла. Ростов джанына болады джоллары. Ары джууукълашхан сагъатларында немец самолётла поездни башындан бомбаланы кыуядыла. Алайда кёбле ёледиле. Сау кыалгъанланы джыйыб, Сталинград таба айландырадыла. Станица

Ремонтник деген джерде барын да 170-чи инженер батальоннга кыошадыла. Алайдан Батайскеге джыйылгъанларында, Махачкыалагъа барлыкъларын билдиредиле. Анда тыйыншлыгъа са-

нагъанларына кёре юлешиб, къазауат этерик, къурулуш, интендант ишлени бардырлыкъ аскер бёлеклеге бердиле. Ибрагим къуллукъ этерик бёлек Моздокдан узакъ болмай киреди биринчи къазауатха. Декабрны джыйырма ючюсюнде уа Къойчу улу бла талай джаш джауну тахсасын билирге атланадыла.

Фашистлени кючлю бегиген бир дзотлары чабыуул этерге тебреген аскерлерибизге баш кёлтюртмей тура эди. Разведчикле, тахса билгенден тышында да, бир джаны бла айланыб барыб, андан да бошаргъа керек эдиле. Акъыллары-эслери да бизникиле бетджан салгъан джерде болгъаны себебли, солдан, онгдан киши джууукълашырыкъды, деб турмай эдиле. Разведчиклени къысха киргенлерин кеч эсгердиле. Бизникиле гранаталаны быргъайдыла. Ала да атдыла бери айландырыб гранаталаны. Ибрагим дзотну атылгъанын кёрюб къууаннганы бла къатында башха граната джарылгъаны тенг болады. Бир осколок къолуна тийди. Дагъыда бири, тишлерине джетиб, къобарды. Нёгерлери биринчи болушлукъну этдиле. Берилген буйрукъну толтургъан эдиле да, ызларына къайтадыла. Вознесеновка элде госпиталчыкъ бар эди. Алайда юч кюнню къарайдыла. Амалсыз керекли болушлукъну этгенден сора, башха джерлеге къората эдиле. Ибрагим да ичлеринде болуб, джаралыладан иги кесек адамны Махачкъалагъа ашырадыла. Анда да бёлек заманны къарагъанларындан сора тюшеди Тбилиси шахарда госпиталгъа.

- Къолуму байлай тура эдиле, - деб эсине тюшюреди Къойчу улу. – Эшикден бир саубитген джаш кирди. Таулугъа ушатдым. Эшта, ол да сезген болур эди аллай бир затны. Тышында бизни адамла бир-бирлерин дженгил таныб къоядыла. Джагъафар бла мен алай тюбешдик. Ол да джараларын байлатды да, бирге чыкъдыкъ. Палаталарыбыз башха болсала да, андан сора заманыбызны асламысын бирге ашырыучу болдукъ. Хамзат бла танышханыкъда уа, бизден насыблы болмаз, дегеннге джетдик. Аны аякълары джаралы эдиле да, хазна джюрютюрге излемей, башында палатасына да аслам чыгъыучан эдик.

“Къачхынчыла”

Къарачай область фашистледен азатланнган хапарны эшитгенлерини экинчи кюнюнде, эртденбла ауузланнган да этиб,

джараларына да джангыдан къараб, байлагъанларындан сора Ногъайлы улу Хамзатха чыкъды.

- Кел, тюбюнде бир кесек айланайыкъ, - деди анга. Ибрагимге да, хазыр бол, деген эди да, ол да арбазда сакълаб тура эди. - Бу госпиталдан да, бу арбаздан да мен эрикгенме, сиз къалайсыз? - деб сорду Джагъафар.

- Аллах кѳреди эрикгенни, мадарыбыз джокъду ансы... - деб ахсынды Хамзат.

- Бу джарала бир кесек маджал болсала, къарантхамы да кѳрлюк тюл эдиле былайда, - деди Ибрагим.

- Экинг айтхан да тюздю, алай а бу туруу да туруу тюлдю, - деди Джагъафар. - Былайдан алай дженгил иймезликлери хакъды. Ол себебден... шахаргъа чыгъайыкъ.

- Госпиталь кийимле бла къалай чыгъарыкъса шахаргъа?

- Мындан иерик тюлдюле.

- Сормай джанлар мадар джокъ.

- Бирерибиз бирер сакъат, бирерибизни бирер-экишер дже-рибиз байланыб...

- Барама, десенг да, тѳгерегибиз бегибди.

- Джашла, дауурну кѳююгъуз, джуртубуздан фашистле кы-сталгъан кѳууанчны белгилемей боллукъ тюлбюз, - деди Ногъайлы улу. Ол къалгъанланы да эслеринде эди да, оноуну джаратдыла.

Арбазда айланган кѳзюулеринде, ишлерими къаллыкъ эди, эрикгенден огъуна да тѳгерекге къараб, къайсы терек, къайсы скамейка къалайда болгъанын, стауатны тѳрт джаны бла бу-руу къалай ишленнгенин, аны алашаракъ, мийигирек джерле-рин, анда-мында оюлгъанын, тешигин дегенча затланы да кѳ-рюр, сынар ючюн къалмагъан эдиле. Къачаргъа къалайы таб болур, деген сагъышха кирдиле. Аллай джерлени эслерине тю-шюрдюле. Быланы бакъгъан адамладан киши кѳрмей джанлар-гъа боллукъ эди аланы бири бла. Тышына бир чыкъсала, кю-нортагъа дери мында излемезле, деб умутчу эдиле. Не тышын-да, не бери къайтхан сагъатларында эслеселе да, Къарачайны азатланнганыны байрамын этдик, деселе, урушмазлыкъларын биле эдиле. Бир-бирине кѳл эте, кишини кѳзюне да тюртюлмей, тышына чыкъдыла.

- Не айтырыкъ эсегиз да, рестораннга барайыкъ, демегиз, - деб кюлдю Хамзат.

- Бу кийимле бла рестораннга, башха хант юйге кирген огъай, алагъа джууукъ баргъан да келишмейди.

- Айтханынг тюздю, Ибрагим, - деди анга Джагъафар. - Бизничала, бизден бытдырла да айлана болурла базарда, ары сюркелейик. Кесини да бу тегерекде хапары чыгъа эди...

Ногъайлыланы Джагъафар

Къазауат башланнган кёзюуде Новочеркасскде авиацияда аскер къуллугъун этерге окъуй тура эди. Радистликге да, бир джанындан джауну самолёту чыкыгъаны болса, не ызларындан джетсе, аны атаргъа юрете эдиле. Ол эки ишни да биреу тындырыргъа керек эди да, джууаблылыкъны ангылаб, не къадар иги юренирге тырмаша эдиле курсантла. Окъууларынын бошагъандан сора анда

джангы авиабаза къуралады, деб Тихорецкеге ашырдыла. Фашистле Ата джуртубузгъа чабханлары бла хар не къатышыб, ол базагъа техниканы, усталаны тыйыншлысыча джыйыб къоялмадыла. Ары келиб тургъанланы башха аскер бёлеклеге чачдыла. Самолётла табылмагъанларында, Джагъафарны да, бир талай нёгерин да 46-чы танка бригадагъа джибердиле. Сталинградны къатында ол бригаданы джыя, джарашдыра тургъанлайларына, Ростовгъа атланыргъа буйрукъ берилди. Кече чыгъадыла джолгъа. Была келген машина аууб, Ногъайлы улу да, башхала да Ростовда госпиталгъа тюздюле. Андан чыкыгъанларындан сора 353-чю атыучу дивизияны 1149-чу къазакъ полкуна къошдула. Кёб турмай Ростовну тегерегинде башланнган къанлы сермешулеге къошулду. Кеси да лейтенант чыны бла взводха командир эди.

Фашистлени тамам кючлю заманлары эди. Бизни алайда аскерлерибиз, къазауат этгенлерин да къурутмагъанлай, артка

ыхтырыла эдиле. Ол келгенлери бла Туапсеге джууукълашдыла. Мындан ары алгъа болмаса, артха барыу тохтасын, деб буйрукъ берилди. Эки джанындан да адам, техника кюч да кёб болуб, къаты къазауат башланды.

- Алайда Гойтух деб тау бар эди, - деб эсине тюшюреди Ногъайлы улу. – Фашистле бла биз бир-бирибизге асыры джууукъ келген эдик да, аны къатында къатышыб къалдыкъ. Кесибибиз да чегетни ичинде эдик. Ким къайда болгъанын билген да къыйын эди. Мени взводум ол къалабалыкъны тамам арасында эди. Керти кесекчикге солуу алыргъа таблыкъ чыкыгъан сагъатында, къатымда базыкълыгъы бууунумча бир терекчикге эс бёлдюм. Аны бутакъларын окъла бутаб къойгъан эдиле. Санагъанымда, 26 окъ “джара” эследим. Эки джанындан да кёб адам къырылды. Тик джер эди да, тёнгерев, къулакъгъа тюшгенле да бар эдиле...

Ол сермешиуде Джагъафарны къатында мина чачылады. Чынасына, бутуна, тобугъуна осколкала тиедиле. Бюгюн да аланы экиси алынмай турадыла. Взводдан джашла, муну джыгъылгъанын кёрюб, болушлукъ этер къайгъыгъа киредиле. Юслерине къоргъашын “джангурну” джаугъанындан баш кёлтюрюр мадарлары болмаса да, эки къазакълы аманны кеминде ол джаханимден бир джанына чыгъарадыла. Алайдан Гаграда госпиталгъа элтедиле, андан да – Тбилисиге...

Гыбытны бучхагъы

Ючюсю да базаргъа келдиле. Былайын кёрмеген эдиле да, алгъы бурун бир къат айланыб, къараб чыгъыб, тепси къалайда къуарарыкъ эселе да, андан сора къууанчларын белгилерге эди муратлары. Кеслери да сезмегенлей, бир-бирлеринден айырылгъан эдиле. Базарда болмагъан зат а джокъ, асламысы была башха джерледе кёрмегенле.

- Къайры тас болуб кетдигиз? – деб Джагъафарны къатына джетди Ибрагим. – Кючден табдым. Хамзат а не болду?

- Ол джанына атлагъан эди. Майна...

- Бир алапат зат кёргенме, келигиз, – деб Къойчу улу экисин да базарны къыйыр сюремине элтди.

Гыбытла тагъылыб тура эдиле. Ичлери да неден эсе да толу. Бир кесек къарагъанлай, ангыладыла болумну. Грузин къатын,

алагъа чагъыр къуюб келиб, сата тура эди. Алайда ичерге из-легеннге да стаканнга къуюб бере эди, уллуракъ сауутлары бла келиб, биргелерине алыб кетгенле да болдула. Была юч-тёрт атламны берлакъдан иги кесекни къараб турдула.

- Келигиз, сиз да ичигиз,- деди чагъыр сатхан тишируу.

- Ичгенча да болмай, гыбытны тансыкълаб турабыз, - деди Ибрагим.

- Биз да таулуулабыз, Къарачайдан, - деб къошду Хамзат. - Быллай гыбытла бизде да бардыла.

- Къарачайлыла айран джюрютедиле ала бла, - деди Джагъафар. - Кёбден бери да кёрмеген эдик...

- Мен аны да билмей эдим, - деди тишируу. Быланы юслерине сынаб къарады. Ичерге да огъайлары болмаз, ачхалары джокъду, деген оюмгъа келиб: - Джугъугъуз да керек тюлдю, къуайым, - деди джазыкъсыннган халда.

- Огъай, ачабыз барды,- деб нёгерлерине кёзюу-кёзюу къарады Джагъафар.

- Бир кесек ичерге да огъайыбыз джокъду, - деди Хамзат.

- Джашла, - деди шыбырдаб Ибрагим. - Гитчерек сагъатыбызда гыбытны бучхагъындан айранны ичгенча ичирмезми?

- Анга уа разыма, - деди Джагъафар да.

- Ол унамазгъа да болур, къарагъан кёзге да табсыз кёрюнюр, - деб аккыллы болду Хамзат.

Быланы къым-тымларындан, дженгил-дженгил анга да къарагъанларындан, сёз гыбытны, ичкини юсюнден баргъанын сездиле ол тишируу. Сорду. Джашла да джашырмай айтдыла.

- Келигиз да ичигиз, - деб ышарды сатыучу.

Сейирсиниб къарагъанлагъа да эс бёлмей, гыбытны бучхагъындан кёзюулешиб иче, Къарачайгъа алгъыш этдиле. Совет аскерге да хорламла теджедиле. Башында чертгенибизча, Хамзатда ачха кёб эди, бу экисини да “фронтная надбавка” деб берилген ачхалары джетише эди. Ол тиширугъа разылыкъларын билдире, столуна хурджунларындагъын къуйдула. Чыртда алыргъа унамады. Болмагъанында:

- Къарачайда эркиши бергенни алмай къойгъан адет джокъду, - дедиле. - Ол адетибизни бузаллыкъ тюлбюз. Бизни разы этерге излей эсенг, ал бу ачхаланы.

Алайдан зоопаркга да барыб, госпиталгъа къайтдыла. Быланы джанлагъанларын киши билгенча кёрюнмеди. Билген эсе-

де да, тюнене къалай къууанганларын кѣрген адамла, билмегенча этиб къойдула болур.

- Джорюгенибиз татыса да, кѣз ачдыкъ, - деди Хамзат, госпиталны арбазында чачыла тебрегенлеринде. — Джагъафар, бизни ары элтиб, сууаблыкъ алдынг...

Госпиталдан сора

Кърымшаухалланы Хамзат эки джылгъа джууукъну къаратды джараларына. Энтда къазауат эт, деб киши айтырча тюл эди халы. Алай болса да тохтамады. Бу сермешиулеге кьошула башларгъа Уллу Хорлам да келди. Андан сора аскерден кетиб, зорлукъ бла кѣчюрюлген адамларын излей, Орта Азия бла Къазахстаннга атланды.

Къойчуланы Ибрагим Тбилисини къатында къурала тургъан 136-чы джаяу аскер полкга тюшдю. Алайда дагъыда юч полк бар эди. Тѣртюсюн да вагонлагъа джюклеб, Украинагъа джибердиле. Новый Осколда тюшдюле. Солургъа, эс джыяргъа къоймай, чегетни ичи бла къайры эсе да джаяу алыб тебрериле. Кѣб бардыла. Бир джерде тохтатыб, окопала къазаргъа, бегирге буйрукъ бердиле. Экинчи кюн эртденбле билдиле Курск-Орлов тогъай болгъанын. Полкну командири чыган джаш эди. Ол аскерни сафгъа тизиб, узаймай, джаугъа чабыуул этериклерин айтды, иги хазырланыргъа кереклисин билдирди.

- Биз бир кесекге алгъа башладыкъ ансы, ала да хазырланыб тура кѣре эдим, - деб хапар айтады Къойчу улу. — Мен пулемѣтчик эдим. Экеулен биргеме эдиле, атасы бла джашы, биринчи бла экинчи номерли. Къысха кирдик джаулагъа. Кѣб адамларын да къырдыкъ, алай а бир кесекден эс джыйыб, сауут-саба болгъандан от ачдыла бери айландырыб. Бизни ызыбызгъа ыхтырыргъа не дыгалас этселе да, муратлары толмады, алай а тенглерибизден кѣбле ачыдыла ол сермешиуде.

Осколка Ибрагимни сол къолуну джартысын алыб озады. Ол эки нѣгеринден атасыны бир къолун юзеди, джашыны уа кѣкюрегин чачыб къоядыла осколкала. Алайдан узакъ болмай, бир элчикни школунда госпиталгъа элтедиле Къойчу улуну. Биринчи болушлукъ этилгенден сора, Новый Осколгъа келтиредиле, андан да Воронежге джаралыланы элтген самолѣт бла ашырадыла. Онджети кюнню джатады ол госпиталда. Андан

ары Фрунзе шахарда бакъдырыргъа тыйыншлы кёредиле муну да, дагъыда бёлек джаралыны да. Алай бла халкъындан алгъа тюшеди Орта Азиягъа, 1943 джыл сентябрь айда. Ноябрьны ал кюнлеринде уа, кёб турмай джетеме, деб юйюне письмо иеди. Аны ызы бла кеси да джолгъа чыгъады. Къарачайлыланы кёчюрюб, ары алыб баргъанларындан а хапары болмайды...

Ногъайлы улуну уа энди къазауат этерча саулугъу джокъду, деб башына бош этиб чыгъарадыла госпиталдан. Юйюне къайтады. Ннуемецле джукъну аймагъанлары себебли, болгъан оюлуб, тозураб, хар ким неден башлайыкъ, къалай этейик, деб тургъан кёзюу эди. Алкъын къыйын ишлеге кесин урурча болмаса да, юйде, мюлкде бир-бир затланы этерге болуша тебреди. Энди аны да, башхаланы да келир заманнга муратлары, умутлары уллу эдиле. Къарачайгъа фашистле салгъандан да уллу къыйынлыкъ келлигин а билмей эдиле.

Киши джуртлада

Кърымшаухал улу Къазахстанны ара шахары Алма-Атада тамал салды. Хамзатны уллу фахмусун андагъыла да дженгил ангыладыла. Республиканы академия драмтеатрында декоратор этиб алгъанлары да аны ючюн болду. Ол ишин джетишимли тындыргъаны бла бирге, плакатлары, скульптуралары бла да атын айтдыра башлайды. Республикада бардырылгъан кёрмючледе оноучула, башхала да талай ишине къарагъанларындан сора, артыкъ да магъана бердиле джердешибизни творчествосуна. Ол джыллада Талды-Курган шахарны ара майданында граждан къазауатны джигитлерине аталгъан, Алма-Атада панфиловчулагъа аталгъан, дагъыда башха затла бла байламлы эсгертмелени сюейди. Промышленность бла эл мюлкде урунганладан эм белгили адамланы портретлерин салады. 1957 джыл СССР-ни Художниклерини союзуна членнге да алынады.

Краснодаргъа барлыкъ да эки нёгер чыгъыб, Къойчу улу Кавказгъа джыйылады. Кече. Черкесскени эски базарында не этерге билмей айлана тургъанлай, бир аскер машинагъа кёзю илинеди. Шофёру Учкуланнга барама, дегенинде, мени да Важный элге дери элтирсе, деб анга минеди. Танг ата келиб тюшеди. Тёгерек къуушууча, кёб зат оюлгъанча-чачылгъанча кёрю-

нюб, тюшген джеринде мурукку этеди. Эртде туруучу элчиледен да орамда, арбазлада киши эсленмегенине сейирсине, юй-юне барады. Киши джокъ. Не этерге да билмей, элни арасы сюремге, Советни эмда мюлкню конторларына айланады. Алайда аскерчилеге да, Важныйде джашагъан орус танышларына да тубейди. Ол адамладан биледи Къарачайгъа джетген къыйынлыкъны.

- Адамларымы къайры ашыргъанларын билир къайгъыгъа кирдим, - деб эсине тюшюреди Ибрагим. – Джөгетей Аягъында военкоматдан Черкесскеге ашырдыла. Анда кёчюрген адамларыны юслеринден иш джюрютген джерни табдым. Тамадасы: “Мен излеб кёрейим, элингде почтагъа билдириме”, - деди. Ызыма къайтдым. Почтаны тамадасы мени да, бизни юйдегини да иги таныгъан орус тиширыу эди. Аланы юйдегиде турдум айдан артыкъны. Ол адам сёзюне керти болду. Бизникиле Къазахстанны Сары-Агъач районуна тюшгенлерин билдирди. Ол кюн огъуна джолгъа чыкъдым. Ачлыкъ, джаланнгачлыкъ, сыйсызлыкъ джетиб эди миллетге. Хар ким баш кечиндирир дыгаласда бирер мадар этиб кюреше эди. Мен колхозгъа касир болуб джарашдым. МТС-де учетчик болуб да ишледим...

Ногъайлылары алгъы бурун Пахта-Аралгъа тюшюб, комендантдан эркинликсиз Баяутха къачадыла. Анда алгъын кулакласыз деб ашырылгъан джууукълары джашай эдиле. Алайда мюлкню тамадасы онглу адам болуб, аны болушлугъу бла тутулмай-джоюлмай къаладыла, тамал да саладыла. Джагъа-фарны Ата джурт ючюн джанын аямай сермешгени, Совет Аскерни офицери болгъаны да комендантны къулагъына кирмейди. Башха кёчгюнчюле сынагъанны бу да сынайды. Локъман афендини уллу юйдегисини тюнгюч уланына ишлерге, кесинден гитчелени къайгъыларын этерге керек болады. Алай а билимин ёсдююрге излегени къурумай эди да, 1948 джыл Самаркандда мединститутха киреди. Къыйын джыллада ол да джигитлик эди. Кёчгюнчюледен сан бир адамгъа чыгъа чыгъа аллай мадар...

Институтну бошагъандан сора джаш хирург Баяутда врач болуб ишлеб турады. Ол тегерекде джашагъан къарачайлыладан кёбле, аны зорлукъ сынагъан адамларыбызгъа къайгъыргъанын энтда айтадыла.

Алтыннга кир кьонмайды

Къыйын джылла оздула. Халкъыбызны гюнахсыз джеринде зорлукъ сынагъаны дуниягъа баям болду. Урунууну суюген, адамлыгъы болгъан миллет эллинчи джыллагъа киши джуртлада аякъ тиреб, анда халкълагъа юлгюге айтылыб башлагъан эди. Джашау-турмуш болуму да иги болуб, окъуугъа-билимге да берилиб, къайсы санагъатда да тыйыншлы орун ала эди. Алай а таулу джуртха суюмекликлери ана сют бла къанларына сингнген адамла Кавказы кюсегенлей тура эдиле. Бери кечерге эркинлик берилгенлей, къуралыб тебретиле. Биз хапарларын айтхан юч джаш да эм алгъа атланганланы тизиминде эдиле.

Джуртубузгъа къайтхандан сора Кърымшаухал улу Къабарты-Малкъарда джашайды. Анда скульпторланы секциясына башчылыкъ да этеди. Кесини творчествосунда Хамзат эс бёлмеген джукъ къалмагъанды, дерчады. Къабарты-Малкъарда ким да сейирсинирча эсгертмеле салады. Аланы арасында Мечиланы Кязимге, граждан, Ата джурт къазауатланы джигитлерине аталгъанла, сейир табигъат бла байламлы этилгенле, республиканы онглу адамларыны тюрсюнлерин кёргюзгенле да бардыла. Кавминвод шахарлада, Кавказы башха регионларында да аны уллу фахмусуна шагъатлыкъ этген талай ишин кёрюрге боллукъду. Бизни республикадагъыланы айтсакъ, Карачаевскеде юч джол къошулгъан джерде, къолунда да айран гоппаны бла, келгенлеге хошкелди айтхан таулу тиширынуну скульптурасын да ол этгенди. Ючкекенде Ата джурт къазауатда ёлгенлеге аталыб салынган эсгертме да аны ишиди. Дагъыда бардыла былача ол этген затла.

Аты саулай уллу къралда белгили адамыбыз, СССР-ни, Россияны да художниклерини съездлерине талай кере делегата сайланыб, суратлау чыгъармачылыкъны юсюнден оноулагъа къошулгъанды. Джетишимлери ючюн анга Къабарты-Малкъарны да, РСФСР-ни да махтаулу художниги деген сыйлы атла аталгъандыла. Республикан саугъаланы да ала тургъанды.

Бу санагъатда ишлегенледен эм белгилелени джашау джолларыны, чыгъармачылыкъ ишлерини юсюнден алгъын джарашхан буклетле чыгъыучан эдиле. Аллай буклет 1980 джыл Хамзатха аталыб да чыкъгъанды ара басмада. Анда

тёлөле юлгюге тутарча онглу ишлеринден онсегизини суратлары да бардыла.

Кърымшаухалланы Басханукъну (Бакъсанукъ да дейдиле) джашы Хамзат ауушханды, джандетли болсун! Курорт Тебердини джамагъат къабырларында, кесини адамларыны къатларында, асыралгъанды.

1956 джыл биринчи болуб бир бёлек адам юйдегилери бла къайтдыла джуртубузгъа. Асламысы, кёбчюлюкча къуралыб, анда болумдан да хапар билиб барайыкъ, дей турмай, “Къобанны сууун ичиб, ташын джалаб турлукъ эсек да...” - деб кёз къарангы этгенни орнунда джолгъа чыгъыб къалгъан эди. Мында оноу этерге, энди келликлеге болушургъа борч салынганла да бар эдиле. Ма ол биринчи къауум бла келеди Къойчуланы Ибрагим да.

Кесини элинде болса да, джангыдан тамал салыб, юй-турмуш болум къурагъан тынч тюлдю. Къарачай джамагъат дерча Важныйде бизникиледен хазна адам да джокъ эди. Ол сагъатда кёчюб келгенле, келликле бла байламлы баджарыллыкъ ишле да бегиб тынмагъан эдиле да, районну, областны джууаблы къуллукъчулары да борчларын ангылаб бошамагъан эдиле. Аны себебли эм алгъа келгенлеге артыкъ да табсыз болады. Алай а, термилиб тургъан джуртларына къайтханлары къанат битдириб, кюч-къарыу бериб, аякъ тирерге болушады. Къойчулары да ол халда турмуш болум къурайдыла. Ибрагим бла юй бийчеси Файруз төрт сабийни ёсдюргендиле, энди туудукълары да бардыла.

- Джагъафар бла мен арт кёзюуге дери тюбешгенлей тура эдик, - дейди Къойчу улу. – Энди аллай мадар да джокъду. Къартлыкъгъа бой берлик тюл эдик, сермешиуледе тюшген джарала онгубузну алгъандыла. Экибиз да Ата джурт къазауатны сакъатларыбыз. Да не этерикбиз, эндиги тёлөле сынамсынла биз кёрген затланы.

Ногъайлы улу Карачаевск шахарда хирург болуб ишлеб тебрейди бери келгенлей. Ол джыллада областда медицина къуллукъчула джетишмей эдиле. Къарачайлыладан аллай устала бек аз эдиле. Аурууу, инджиую болгъан кесибибизникиле иги эс бёлюрле, къайгъырырла деб, асламысына алагъа къаратыргъа излей эдиле. Ол себебден къарачай джашлагъа, къызлагъа джете эди саулукъ сакълауда ауурлукъ. Джагъафар да аланы

бирлери болуб, заманын кыызгъанмай кюрешеди. Артда аны районнга, шахаргъа баш врач этгенлери да къуллугъун айыбсыз баджаргъанына шагъатды. Хирурглугъуну тышында да беш джылны ол борчну тындырыб турады. Пенсиягъа чыкыгъандан сора да иги кесекни тюз врач болуб ишлегенди. Ишни къойгъанлы да талай джыл болады.

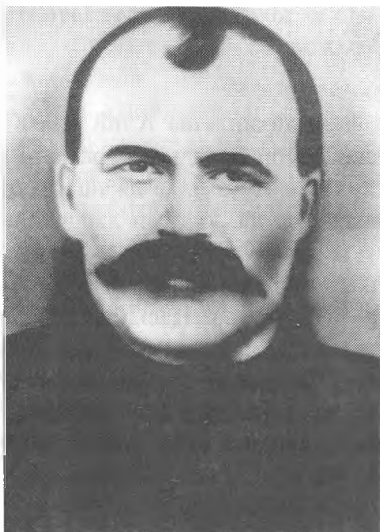
- Бир джолда Пятигорскени госпиталында кесиме къаратыргъа керек болду да, ары бардым, - деб хапар айтады Ногъайлы улу. – Джатдым госпиталгъа. Нальчикден менича къазауатны сакъатларындан биреу келди къаратыргъа. Аллай джерде эки-юч кюнден хар ким бир-бирин таныб, шохла болуб къаладыла. Биз да танышдыкъ. Мен Хамзатны сордум. Аны бек махтаб да сѣлешди, ауруб, больницада джатханын да айтды. Экинчи кюнюнде Нальчикге аны кѣре бардым. Бек къууанды. Кѣб ушакъ этдик. Къазауатны, кѣчгюнчюлюкню джылларын да эсибизге тюшюрдюк. Мындан хапар сорду. Мен да миллетни джашауундан айта келдим да: “Сени да сѣзюнгю этедиле”, - дедим. “Нек?” – деб сорду. “Карачаевскеде юч джол айырылгъан джерге “Горянка” деб, Джаубаланы (юй бийчеси Джаубаладан эди) кызыны сюмей, башханы салса уа, дейдиле”, - дедим. Кертиси да анга ушагъан джерлери барды къонакълагъа гоппаны бла тюбеген скульптураны. “Ой сизге Аллах чамлансын, къайсы тенгим чыгъаргъансыз, къайдам, ол хапарны”, - деб кюлдю. Джарыкъ адам эди. Ол кюн ахыр кере тюбеб, бир-бирибизден тансыкъ ала тургъаныбыздан хапарыбыз джокъ эди.

Фашистле ууатылгъанлы бери озгъан элли беш джылны ичинде дуняда кѣб зат тюрленнгенди. Биз да джангы къралда джашайбыз. Ол джыллада къууанчла, джарсыула, къыйынлыкъла да болдула, эм онглу адамлагъа санаб, хар ким табыныб тургъанлагъа джетген сыйсызлыкъланы да кѣрдюк. Алай а сынам кюнде джауну аллына темир буруу болгъан джигитлени махтаулары тюрленмегенди. Бюгюн да биз аланы юлгюге айтабыз. Игилик унутулмайды. Бир тѣлю бирине айта, мындан ары да халкъны эсинде джашарыкъдыла.

2000 джыл.

Абайханланы Къочхар

Бу адамны юсюнден джюз тюрлю хапар джюрюйдю. Онунчу-отузунчу джыллада аны атын эшитмеген къарачайлы болмагъанды, хоншу регионлада да айтылыб тургъанды. Энтда аны таныгъанла да бардыла, аладан къарт аталарындан, аналарындан эшитиб билгенле уа кёбдюле. Алай а, сора тебресенг, толу хапарын айталыкъ адам табылмайды. “Мен алай кёрген эдим”, “мен былай эшитген эдим” деб, хар ким бирер затны айтады. Ол айтылгъанланы барын да джыйыб,

джарашдырыр джанындан къорешген адам болмагъанды. Алай этерге уа керекди. Аллы бир башланса, анга къошарыкъла табылырла, деб джазама бу очеркни. Эсге тюшюрюуле, миллетни ичинде джюрюген хапарла редакциягъа тюшселе, артда Аллах айтхан болур.

Къочхарны къарнашы, эгечи болуб, эндиге дери джашагъан адам къалмаса да, аны кесини, ол юйдегиден адамланы туугъанлары-туудукълары саудула. Аланы къайсы бири да айтырыкъды хапар. Мен а бюгюн Кипкеланы Джашаудан эшитгеними джазама. Алай этгеними да барды чуруму. Джашау Къочхарны эгечи Зулихатны джашыды. Башха туугъанла-туудукълача болмай, бу кеси да тюрлю-тюрлю тутушладан эришиулеге къошулуб, биринчи орунланы алыб тургъанды.

1958 джыл аскер къуллукъ этерге кетеди. Балтика флотха гюшеди. Аскер къуллукъ этген джылларында башлайды туту-

шуб. Андан кьайтхандан сора, 1970 джылгъа дери эришиуледе, байрамлада тутушханын кьурутмагъанды. Кеси аллай затлагъа кьошула келген адам а, эт джууугъу огъай, башха гёджеблени юслеринден хапарларгъа да бек кьулакъ иеди. Алайды да, кьалгъанладан эсе бу асламыракъ айтыр, деген умутда эм алгъа Джашаугъа туберге таукел болдум. Башха туугъанла-туудукъла Кипке улу унутхан хапарланы биле эселе, барабаргъан заманда ала бла да бир тубеширбиз, не кеслери джазыб редакциягъа иерле, деген оюмну тутам.

* * *

Абайханланы Алий бла Кечерукъланы Къаракъызны беш сабийлери болады: Муратхан, Къочхар, Кёккёз, Зулиха, Абдул. Юйдеги Дуут элде джашаб турады. Муратхан Кипкелагъа эрге чыгъады да, къайын джанындан адамла къатыш биринчи къауум стамбулчула бла Тюркге кетеди. 1905 джыл Алий бла Къаракъызны юйдегиси саудан да ары кетер кёл алады. Хар нелерин сатадыла. Насыбха, юйлерин алыргъа адам табылмайды да, ол къалады. Кёб къарачайлы бла бирге Новороссийскеге джыйыладыла. Алай джетгенлей Тюркге ашырыб барыргъа мадар болмаз эди, эки ыйыкыгъа джууукъну кемени сакълайдыла. Ол кёзюуге алайыны сууу, хауасы джарашмай, башха чурумла бла да кёб адам кырылады. Насыбха бу юйдегиден ажымлы ёлген болмайды, алай а ачхаларын, биргелерине элтген кьолгъа илинник затларын урлатадыла. Аны бла, аманны кеминде, ызларына джыйыладыла. Дуутда юйлерине келиб тюшедиле. Не мал, не рысхы, не ачха джокъ, кьуру джуртда къалыб, хар затны джангыдан кьуараргъа керек болады...

- Анам, башха бизни къартла айтыудан, Къочхар 1867 джыл туугъанды, - дейди Джашау. — Юйдеги Дуутха кьайтхан кёзюуде тамам джетген джаш, къарыулу, кючлю сагъаты болады. Атаны да джылы келиб, юйдегиде башхаланы да кими тишируу, кими гитчерек болуб, ауурлукъ муну юсюне тюшеди. Къызыл Октябрь элде джюзден артыкъ джыл джашаб ауушду Кипкеланы Мухаммат, Аллах джандетли этсин. “Кипкеланы Хамит, мен, Къочхар тенгиширек эдик, - деб хапар айта эди. — Ол джыллада агъачны мычхы бла джара эдиле. Къочхар кьууанчлада, джыйылгъан джерледе тутушуб, хар кимни джыгъыб тургъаныны тышында да, къаджыкъмай урунган адам эди. Бол-

гъанларын урлатыб къайтхандан сора, мычхы къураб, къангала джарыб тебреди. Агъачланы мийик шиндиклеге ушаш затлагъа кенделен бегитиб, кеси аны юсюнде мычхыны огъары джанын тутуб, тёбен джанына да уллу ташны бегитиб, алай джара эди. Джорукъгъа кёре уа, башында биреу, тюрюнде биреу болуб, ёрге бла энишге тартыргъа керек эдиле. Бу джангыз кеси бир кюннге эки адам джаргъандан артыкъ эки къанганы чыгъарыб тура эди”. Мухамматны бу айтханын алтмышынчы-джетмишинчи джыллада башха акъсакъалла да бегите эдиле. Ма алай кючлю ишлеб, къангаларын да сатыб, джангыдан малла да къурайды, рысхылы да боладыла...

Элге башчылыкъ этгенлени бири джайлыкълагъа малла кетселе, эки-юч ийнегин юйюнде къоюб тургъанды. Аланы эм иги битген бачхалагъа ийиб къояргъа да ёч болгъанды. Бир кюн Къочхар къайдан эсе да келсе, ол ийнекле бачхаларын отлай тура. Къалгъанла базыб джукъ айтмагъанлыкъгъа, бу ийнеклени да сюрюб чыгъарыб, ол адам бла гъыр-мыр болады. “Энди биреуню бачхасына малларынгы ийгенинги эшитсем, игилик этерик тюлме”, - дейди. Андан сора Къочхарны къурутур джанындан болады. Ол кёзюуде уа элде Къумукъдан келиб афенди джашагъанды. Дин ишленида бардыра, алтындан, кюмюшден затла этиб, аланы да сатыб тургъанды. Ол тас болуб къалады. Аны Къочхар ёлтюргенди деб, тутдуруб иедиле. Муну ол сагъатда юйдегиси да болады.

Оренбург джанына тюшеди. Тутмакълагъа бир ат джегилген арба бла суу ташыргъа саладыла. Алайыны тамадасы алгъын кеси да тутушлагъа къошула тургъан, аллай затлагъа магъана берген адам болады. Кеси бла ачыкъ сёлешмесе да, Къочхарны бек къарыулу адам болгъанын сезеди. “Бу кючден джюрютген атынгы башха бир иште хайырландыр, бочка сууну мен ансыз да джюрюталлыкъма”, - дейди бир кюн тамадагъа. Эки ишни да тындыргъаны ючюн, азыгъын асламыракъ этсе, разы боллугъун да билдиреди. Алай келишедиле да, андан сора арбаны кеси тартыб, айланады. Муну къарыууна, болумуна ишексиз болгъанында, тамада бир тутушдуруб кёрсем, деген акъылны алады.

Дагъыда бир сынаргъа излейди да, алайда терен къулакъны ичинде къара суудан алыб кел, деб буюрады. Эки челеги бла бу ары энеди. Тутмакъланы сакълагъан бир къарыулу,

саубитген джашны чакъырады да: “Къочхар эки челек сууну алыб, тар сокъмакъчыкъ бла ёрге айланганлай, аллына бар да, ёшюнюнгу тире, андан огъары болгъанынг себебли, онгун аллыкъса”, - дейди. Кеси да мындан къараб турады. Ийген джашы бу айтханча этеди. Экеулен бир-биринден жанлаб озарча сокъмакъ болмайды. Къочхар ол мазанкойну эки билек тюбюнден кёлтюрюб, уллу ташны юсюне миндиреди. Сора, эки джананда тюзюрек джерчиклеге салгъан челеклерин да алыб, башына чыгъады. Ол заманда айтады тюрмени тамадасы кесини оюмун. “Бир француз гёджеб къралыбызда айланыб, кёб шахарлада эм онглу джашланы джыгъыб, энди былай бери келир хапары барды узаймай, - дейди. – Аны сыртын джерге салгъан чыкъмагъанча айтадыла башха краллада да. Мен билиб, былайлада анга ёшюн тирерча адам джожьду. Сен бир кёрюрменг?”. Къочхар огъай демейди, алай а бир-эки ыйыкъны ашарыкъ-ичерик бла иги къарарыкъларын излейди. Ол джаны бла разы этедиле, ишлемезге да эркинлик бердиле.

Тутушур кюн джетеди. “Бу тутушда ургъан да этедиле, сакъ бол! – дейди тюрмени тамадасы. – Халына къара да, керек болса сен да серме. Бет джаны бла белинден энишге уругъа болмайды. Муну джыкъсанг, сени башынга бош этдирirme да, джуртунга кетерсе, алай унамасала да былайда тыйыншлы джашау болум къуарма.

Бир уллу залны ичи адамдан тыкъ-тыкълама. Тюз арасында гёджебле тутушур джер джарашыб.

- Мен ёмюрюмде кийген да, кёрген да этмеген бир къысха кёнчек бла майка маталлы бир затны къаблатхан эдиле ары киргинчи, - деб хапар айтханды ол артда, бери келгенинден сора тенглерине. – Алай тюрлю кийиннгениме ол миллетден асыры уялгъандан къолтукъ тюблеримден баргъан тер майкамы джибитген эди. Гёджеб да бир багъылгъан, мазаллы адам. Алайгъа чыкъгъынчы ма буду деб кёргюзтселе, мен муну бла тутушаллыкъ тюлме, деб къоярыкъ эдим. Бир-бирибизге ёшюн тиредик. Тутуша келгенлей бойнума урду. Кёзлерим джилтин этдиле. Тёрт аякъланыб, бир джаныма аудум. Тамадамы: “Сырынгдан тюшме, хорланганнга санарыкъдыла”, - деб къычыргъан ауазы къулагъыма чалышды. Къаллайла эсе да ёрге турдум, ол да къатыма джетди. Я Аллах Сен болуш деб, андан ал-

гъа сермедим. Онг джанында иегилерини туюбу бла ургъан эдим да, къолум къарнына ташайыб кетгенча болду...

Дуниягъа белгили гѣджеб ауады. Дохтурла-затла къараргъа кюреше, алыб кетедиле. Алайда миллет муну ёрге кѣлтюрюб, залны ичинде сый бере, айландырадыла. Тюрмени тамадасы, эришиуге теджеген башхала да, ол гѣджеб тыныб къалмагъай эди, дейдиле. Меннге да таякъ тиергеми тебреди деб, Къочхар да бек къоркъады. Алай а терслеб джукъ айтхан болмайды. Бир адам келиб: “Патчахха гѣджеб болсанг, кесинги суюген адамларынгдан онеки юйдегини биргенге алыб, Петербургга кѣчюб джашаргъа боллукъса”, - дейди. Бу гюнахсыз джеринде тутуб ийгенлерин да билдире, Къарачайгъа къайтыргъа термилиб тургъанын айтады. Француз гѣджебни хорлагъаны бла байламлы саугъалагъан медалын да бериб, башына бош этедиле Къочхарны.

- Ол медалны мен кесим кѣргенме, хапарын айтайым, - дейди Джашау. — Къол аязча бир болур эди. Адам бойнуна тагъарча уллу сынджыры да болгъанды. Мен эс билген джыллада ол джокъ эди, не болгъанын тюзетиб киши да айталмай эди. Медалны бир джанында эки башлы къушну (гербни) сураты, экинчи джанында да тигрни адам кѣлтюрюб тургъан сурат бар эди. Медаль кеси таза алтындан эди. Азияда, ол къыйын джыллада, аны къыйырындан тырнакъ чакълы бирни юзюб, узбеклилеге бир мешок унга сата эдиле. Хар аллай мешок юйге келгени сайын анамы: “Къарнашымы алтын медалы бла юйдегими ачдан ёлтюрмей асырайма”, - деб, Къочхарны да сагъына, медалны саулай сакълаялмагъанына да къыйнала, джылаучусу эсимдеди. Гитче бармагъымы тырнагъыча бири къалгъан эди Кавказгъа къайтхан кѣзююбюзде. Къаллайла эсе да, аны да тас этиб къойдукъ...

... Башына бошлукъ табханлай, Къочхар джуртуна джол алады. Келиб Баталпашинскеге тюшеди. Алайда агъач, малчылыкъны продукталарын сатаргъа келген къарачайлылагъа тюбейди. Дуутдан адамла да боладыла. Элден, джууукъдан-тенгден хапар сорады. Тутмакъда тургъан джеринден бир офицер бла эки солдат муну ашыра келген боладыла. Бу сау-эсен юйюне джыйылгъаныны юсюнден къагъытха ол базаргъа келген джердешлери къол саладыла, ала ызларына кетедиле, была да ёрге айланадыла.

Ол кёзюуде элде бир уллу кёууанч болады. Алай джыйылган сагъатда уа джашла тутушхан да этгендиле. Муну джоуб ийгенлени бирини джашы алайдагъыланы барын да хорлайды. Къараб тургъанладан къайсы эсе да: “Мынга Къочхар керек эди”, - дейди. Хорлагъан джашны джууукъларыны бири: “Беш Къочхар болуб келсе да, бизни джашха джукъ эталлыкъ тюлдю”, - дейди. Хоншу элледен келген бир адам: “Къайдады Къочхар?” – деб соргъанында, афендини ёлтюргени ючюн тутулгъанын билдиреди аны джоуб ийгенледен къайсы эсе да. Соруу берген киши анга бек сейирсинеди да: “Аны ол ёлтюрмегенди, ма ол адамла ёлтюргендиле”, деб, экеуленни атларын айтады. Была алай айта тургъанлай, Къочхар да келиб къалады. Ол хар кимни хорлагъан джашны да джыгъады, афендини ёлтюргенле да ачыкъланадыла. Юйлеринде тонагъан затларын да, афендини ёлюгюн да табадыла. Къочхаргъа гюнахсыз джеринде айыб салыннганы айтылады, ол экисин тутуб иедиле. Андан къайтмай къаладыла.

Бёлек заманны элинде джашайды. Хасаут-Греческинийни баш джанында Схауат деб эл кёурауну юсюнден сёз башланнганында, Кипкеланы Мухаммат биринчи болуб ары кёчеди, талай юйдегини да алыб, Къочхар да аны бла кетеди. Муну элде старшина да этедиле. Аны юсюнден джырында да айтылады.

Балдан татлы кёреме
Зулиха берген чайыры,
Апчар Къочхар – мени къайын атам,
Абдул уллу къайыным...

Анга дери да Къарачайда тулпарла болгъандыла. Аланы юслеринден да хапарла аз тюлюдюле, джырла да бардыла. Алай а, ма бу аны бла байламлыды, дерча эсгертме халда тёлюлеге кёргозюрча джукъ къалмагъанды. Къочхарны уа эки ташы барды. Бири Къызыл Октябрь элни клубуну къатындады. Ол къол ташды. Экиджюз килограммгъа джууукъду ауурлугъу. Къартла айтыудан, Къочхар орнунда тургъанлай атханында, алты атламгъа тюшюргенди аны. Экинчи ташы Схауат башында. Узун ташны тёбенирекден кёлтюрюб келиб, сюеб салгъанды. Былай къарагъан бла белгилегенлерине кёре, аны ауурлугъу джетиджюз килограммгъа джете болур.

- Кёб болмай, Къызыл Октябрда ауушханды Сылпагъарланы Хаджи-Мурат, Аллах джандетли этсин! – дейди Джашау. – Ол былай хапар айта эди: “1937 джыл экибиз да къангала джюклеб стансеге кирдик. Мен кесим да тюкенчи эдим. Къангаланы къотарыб кетерге тебрегеникде, патеген келгенди, тюкеннге ала бар, дедиле. Аны базманнга салыб чекдирдиле. 236 килограмм болду. Арбагъа къангаланы сюеб, аланы юслери бла бочканы тёнгеретиб чыгъара тебретиле. “Тохтагъыз, алай этиб ичине ийсегиз, арбаны тюб къангаларын сындырлыкъ-сыз”, - деди да, бочканы эки джанындан тутуб, кёлтюрюб, акъарын арбаны ичине салыб къойду. Ол кёзюуде Къочхаргъа джетмиш джыл бола эди. Барыбыз да сейирсиндик. Андан сора кёб турмай тутуб ийдиле. Алай бла ол къыйын джыллада тас болуб къалды”. Аны бла къалмайды. Хар кимни кулак-лишон этген сагъатларында, эт адамларындан да талайы джоюлуб кетедиле.

Къочхарны эки джашы бла бир къызы болады. Аланы бирлери Ачахмат, атасын тутуб тебреген сагъатларында ызларындан баргъанды. Кёпюрню юсюнде “Атла аллынга” дегенча этиб, алыб баргъанланы бири Къочхарны сыртындан шкогу бла тюртеди. Бу къысха бурулады анга. Быланы ызларындан келген Ачахмат Къочхарны темир къан алгъанын ангылаб: “Атам, тийме!” – деб къычырады. Алай а, артыкълыкъгъа тёзмеучю ата, шоккну бери тартыб алыб кёпюрден суугъа атады, аны ызы бла ол сюрюб келгенни кесин да ары “ашырады”. Къочхарны тёрт джанындан аладыла, джашы да юйлерине къайтады. Андан сора Ачахматны джюреги тутуб, талай кюнден ауушады. Ол сагъатда кесине да онджети джыл болгъан эди.

Топалаш деген джашына къаллайла эсе да Совет власть таблыкъла береди. Кеси да коммунист болгъанды. Къызыл Октябрда колхозну председатели къуллукъну тындырыб турады. Андан сора райзода да ишлейди. Фашистле бёлек заманнга бизни джерлени алгъан кёзюулеринде, партизан отрядда, Къочхарланы Унух-зат бла бирге джаулагъа къаршчы сермешеди. Немцеде тутуб алыб кетиб, ёлтюретиле. Топалашны да бир къызы бла эки джашы болады. Аладан Дахир Морх элде джашайды. Магомет кёб болмай Къыргъызстандан кёчюб келгенди. Юйдегилери, туудукълары бардыла.

- Алгъын Къочхар бла тенглик джюрютюб тургъан къартладан кесим эшитген эки хапарны айтайым, - дейди Джашау. – Была талай адам болуб, Урупдан Нарсанагъа малла сюрюб баргъандыла сатаргъа. Индиш Башында Къочхарны бир танышлары болуб, алайда тохтайдыла. Миниб келген аталарын, сатарыкъ малларын да солутургъа керек болады. Ол адамла къурманлыкъ да этиб, ингир ала азыкъгъа олтурургъа тебregenлей, Къочхар арлакъда бир уллу джассы ташны кёлтюрюб келиб, тепси орнуна джарашдырады. Аны юсюне къурманлыкъ этни, башха ашарыкъланы да салыб, ауузлана башлагъанлайларына, юч атлы келиб, къалады. Адетдеча, аланы да тепсиге чакъырадыла. Атларындан тюшюб, былагъа къошулуб, хантланы татыуларын кёредиле. Андан сора танышадыла. Ол ючюсюню экиси къабартылы, бири да малкъар джаш боладыла. Кеслери да саубитген, былай къараб кёргенлей да чыныкъгъан, къарыулу адамла болгъанлары ангылашынырча, кефлери алай, Къарачайда Къочхар деб бир тулпар болгъанын эшитиб, аны бла джыгъышыр акъылда джолоучу болуб келгенлерин айтадыла. Абайхан улуну къайсы элде джашагъанындан хапарсыз болгъанларын да джашырмайдыла, билген бармыды, деген сорууну да саладыла. “Ол мени хоншумду”, - дейди Къочхар кеси. Алай айтханында ол ючюсю къаллай адамды, керти да къарыулумуду, халиси дюргенмиди, ариумуду дегенча соруула бердиле. Алагъа бирер тюрлю джууаб алгъанларындан сора: “Сен да къарыулу адамгъа ушайса, - дейдиле. – Аны бла тутушханынг болгъанмыды?”. “Ёшюн урур ючю а къалмагъанма, не келсин, бир кере да сыртын джерге салалмагъанма”, - дейди Къочхар. “Да сора сени бла тутушайыкъ да, сен бизни джыкъсанг, аны излегенден магъана джожду, ызыбызгъа кетейик”, - дейдиле ол юч джаш. Бу да разы болады. Ючюсюн да къыйналмай джыгъады Къочхар. Бары да алайда кече къаладыла да, эртден бла эртде юч атлы алгъа кетеди, была да малларын сюрюб аланы ызларындан энгишге айланадыла.

Къочхар бла нёгерлери Нарсана базарда малларын сата тургъан сагъатда, къыйырыракъда тутуш башланады. Бёлек замандан быланы таныгъанладан биреу чабыб джетеди. “Къочхар, Къабарты-Малкъардан келген джашла къарачайын, орусун, эрменин да къоймай, болгъанны джыкъдыла, - дейди. –

Бедишлик болургъа тебрегенбиз, бир кел”. Ол алларында ту-
туш баргъан джерге джетиб: “Энди Къочхар бла да бир кёрю-
гюз кючюгюзню”, - дейди. Хар кимни джыкыгъанла уа была
Индиш Башында танышхан джашла. Келиб Къочхарны кю-
чакълайдыла да: “Огъай, биз муну бла тутушурукъ тюлбюз, -
дейдиле. – Мынга бирер кере ёшюн тиреб кёргенбиз. Аллах
саулугъунгу, къарыуунгу юсюнгден алмасын!”...

Бир джолда джашла дырын джыя, гебен къалай тургъан-
дыла. Къочхар уллу сенек ауузну башына атаргъа ёрге кёлтюр-
генлей, бири арт джанындан барыб, сенегине къадалгъанды.
Бичен бла бирге гебенни башына атыб иеригин ангылагъанын-
да, кьолларын ийиб кьойгъанды.

Абайханланы Джашаудан эшитгенлерими муну бла бошай-
ма, энди башхаладан келлик хапарланы сакълайыкъ.

2001 джыл.

Тюркде ахлуларыбыз

Джетмишинчи джыллагъа дери, “Тюркде адамларыбыз бардыла” деб, къартларыбыздан эшитгенден озуб, мындан ары барыб, андан бери келиб, хапар айтхан болмагъанды. Ол себеден эки къралдагъыла да, газетледе окъугъанларына, аууздан эшитгенлерине кёре джоралаб, андагъыла, тюркюлени аякъ тюблеринде къалыб, атлары-чуулары айтылмазча болгъандыла, бизни да оруслула чачыу-къучуу этгендиле, джойгъандыла, деб тургъанбыз.

Дуниягъа белгили уллу зат болса, ол да джарты-къурту джетгенди биринден бирине. Сёз ючюн, къарачайлыланы Орта Азия бла Къзахстаннга кёчюрюлгенлеринде, аланы барын да элте барыб, уллу суулагъа къуюб къойгъандыла деб, Тюркде ахлуларыбыз бизге джылаб, Къуран окъуб, дууа этиб тургъандыла.

Биз джанындан Тюркге адамла 80-чы джыллада бара теб-регендиле. Ала да туристлеча. Анда биринчи хапарланы да аладан эшитгенбиз. Тюркден бери арт джыллагъа дери адам келиб кёрмегенме. Ала ызларына къайтсала, мында болумну кеслери ангылагъанча, эсегенча айтыб тургъандыла. Бизден барыб келгенле алай этерге къоркъгъандыла, бир къаууму да, учхара затланы эсгериб, керти болумгъа эс бёлмей, хапарны алай джасагъандыла. Къонакъда болуб къайтханла саулай Тюркню, анда къарачайлыланы ишлерини, джашауларыны юслеринден айтханланы, артда баргъанламы билдиргендиле, андагъыла башха бир джол бламы эшитгендиле, бери келгенлеми айтыб баргъандыла, къысхасы, алагъа джетгенди, джыйылгъанды. Мен ангылагъан, мен болгъан джерледе Къарачайгъа ётюрюк хапарланы келтиргенлени атларын да айтдыла, аладан бек кёллери къалыб да сёлешдиле. “Айыб алада болмагъанды, заманда, законну къатылыгъында болгъанды”, - деб джуудуругъа кюрешдим. Ала: “Хар не да сен айтханча болгъ-

ан эсе, джукъ айтмай, джукъ джазмай къояргъа боллукъ эдиле да”, - дедиле. Аны бла бирге арт джыллада ары баргъанла хар нени да тюзюча Къарачайда айтханларына бек къууанганлары да билдирдиле.

Кертиси да, озгъан юч-тёрт джылны ичинде Тюркде адамларыбызны джашауларындан, ала кимле болгъанларындан хапарлыбыз. Барыб келгенле айтадыла, джазадыла, радио бла сёлешедиле. Мен аланы бири да сагъынмагъан джангы затланы билдиреме, деб джазмайма бу статьяны. Бир затны юсюнден хар адам бирер тюрлю айтыргъа, бирер тюрлю оюм этерге боллукъду. Адамланы тыш къарамлары, халилери башхача, ангылары. кёрюулер, дунягъа къараулары да башхады. Биреу айтханнга эс бёлмеген, биреу айтханнга магъана берликди. Мени бу джазгъанларымы суюб окъурукъла да чыгъарла деб, аны ючюн башлагъанма. Ол биринчиси. Экинчиси уа, Тюркде къарачайлыланы юслеринден джазылгъан, радио бла айтылгъан затланы барын да хар ким окъуб, тынгылаб турмагъанды. Ары барыб къайтханлагъа, андан келгенлеге да элледе, шахарлада джашагъанланы бары да тюбеге хапар сормагъанды..

Тюркге хар ким иш бла, бир джумуш бла барады. Мен, анда джашагъан джууукъларым къонакыгъа чакъырыб тура эдиле да, алагъа бардым. Соруша, сёлеше кетгенинде, Тюркню талай шахарында, элинде кысха джууукъ джетген адамларыбыз болгъаны ачыкъланды. Не келсин, барын да кёрюрча табыкъ чыкъмады. Заман да аз, джолла узакъ эдиле да, телефон бла кеслери, анда болгъанымы эшитиб, сёлешгенле, келгенле болдула, бир къауумуна кесим сёлешдим. тюбегенлеримден тюбегенлерим кёб болуб къайтдым. Конья шахар бла Бешюйюк элде турдум, аланы тегереклеринде эллени да барыб кёрдюм. Аны себебли ол экиси бла алада джашагъан адамланы бир къауумуну юслеринден айтыргъа излейме.

Неден да алгъа: “Тюркде ненча къарачайлы джашайды?” – деген соруугъа джууаб керекди. Эшта, меннге дери да аны юсюнден сёз джюрюб тургъан болур эди, мен соргъанымда, талай джерде адамла бирер тюрлю айтыб, бир-бирлери бла даулашдыла. Барындан эшитгеними да тенгleshдириб айтсам, джыйырма мингни тегерегиндеди. Аны тёрт этиб бирине джууугъу джылны джылы кёзююнде Башюйюкде джашайды, иш-

лейди. Кёбюсюню шахарлада фатарлары барды да, сууук келе тебресе, ары кетедиле.

Бусагъатда Башюйюкде джашагъан къарачайлыла, 1905 джыл келгенлени туудукъларыбыз, дейдиле. “Акъбийче бла Рамазан” деген джырны эшитмеген болмаз. Къарачайдан ол Рамазанны башчылыгъы бла 150 юйдеги Тюркге кёчеди. Рамазанны керти тукъумун анда тюзеталмадыла. Мында да, бу билирге керекди, деген адамларымы талайына сордум. Былайды деб бегитген болмады. Джырда айтылгъан тукъуму Къургъакъланды. Анда да ол тукъум бла белгилиди, мындагъыла да анга дженгедиле. Мен, Къарачайда аллай тукъум эшитмегенме да, атауул тукъум болурму, дейме. Алай болса да ол затны быллай ишледен хапарлы адамларыбызгъа, алимлерибизге къояйым. Рамазан а, айтыуларына кёре, уллу билими, окъуу болгъан, Тюркде тамадаладан да кёблени билген адам болгъанды. Эки кърал келишиб, адамла алай джолгъа чыкыгъандыла. Мында сатарыкъ затларын сатхандыла, къалгъан малларын, рысхыларын биргелерине элтгендиле. Джаяу да, арбала, кемеле, бла да эки айны джюрюб, Стамбулгъа джыйылгъандыла. Кёбюсю Теберди ёзенден болгъанды. Ызыгъыздан биз да джетербиз деб, къарнашлары, эгечлери, аталары, балалары къалгъандыла. Эки къралны арасы тик болуб, артда ала баралмайдыла.

Стамбулда кърал былагъа къонакъбайлыкъ этеди, не керклилерине да къарайды. Ол джыллада Тюркню адам саны аз болады. Тенгизни джагъасында, Стамбулну тегерегинде бош джерле кёб табыладыла. Кърал мындан баргъанла алайлада тамал саллыкъларын излейди. Была унамайдыла. Къарачайдан Сирия джанына, сыйлы топуракъгъа, деб чыкыгъанлары себебли, алайда тохтамай, ол талпыгъан джерлерине тюшерге излейдиле. Кърал джанындан анга да чырмау болмайды. Ол огъай, джолоучулукъну кёзююнде къарачайлылагъа болушлугъыз, джукъларына заран джетмесин деб, Абдул-Межит-Хан была озарыкъ шахарланы, эллени тамадаларына къаты буйрукъ береди. Ала бла бирге, къарачайлыланы къаллай адамла болгъанларын ангылагъаны, билгени себебли, “ариулукъ бла айтыгъыз, тилегиз. Тюркде къалсала, бек разы этериклерин билдиригиз”, деген оюмун да айтады. Джолоучула Конья шахарны юсю бла ётерге керек эдиле. Алайгъа джетген сагъатла-

рында, быладан алгъа тюркге тюшген адамла да къошула-къошула, тёртджюз юйдегиден аслам боладыла.

Коньяда ара майдан. Меулянаны музей бла.

Коньяны тамадалары къонакъбайлыкъ этедиле. “Сиз барабыз деген джерле асыры иссидиле, хар зат къытды, къыйналлыкъсыз, тегерекге къарагъыз да, жаратхан джеригизни берейик, шахарда турургъа излегенле, турсунла”, – деб ариу айтадыла. Къарачай къартла, башчылыкъ этген адамла оноулашыб, Тюркде къалыргъа таукел боладыла. Тёрт джанына адамла ийиб, биз джашарча бизге джараулу джер къайда барды деб, тегерекге къаратадыла. Джюз юйдеги, кёбюсю Салпагъарлары бла Батчаладан, былайлары Кавказгъа ушайдыла деб, таулу джерлени сайлайдыла. Афиён шахарны къатына кетедиле. Андан да аслам юйдеги Стамбул бла Коньяны арасында орналгъан Эски Шахарны тегерегине джыйылады. Барына да башчылыкъ этген Къургъакъланы Рамазан, аны нёгери Салпагъарланы Аубекир, дагъыда башхала бусагъатда Башюйюк эл орналгъан джерни джаратадыла. Ала былайыны хауасы да, тюзлери да битим ёсдюрюрге таб болгъанын ангылатадыла. Ол башында айтылгъан эки джерни сайлагъанладан къалгъанла ала айтханнга разылыкъларын билдиредиле.

Кърал кѣчгюнчюлеге межамла ишлеб, элни къураб тебрейди. Хар не джарашхынчы адамла Конья шахарда джашайдыла. 1907 джыл элге кѣче башлайдыла. Хар юйдегиге онюч десятина (десятина гектардан артыкъды) джер береди кърал. Сатыб тюл, бошуна. Джерлени бары да элни тѣгерегинде болгъанына адамла бек къууанадыла. Ёгюзле, атла бла сюредице сабанланы. Битим ёсдюредиле. Ол тѣгерекде будай бла арпадан иги хайыр алгъанларын кѣрген эдиле да, была да алагъа эс бѣледиле. Алай болса да, эртдеден юреннгенлерича, кѣбюсюне малчылыкъ бла кюрешедиле. Артдан артха малчылыкъдан эсе джерчиликден уллу хайыр чыкыгъанын ангылаб, джайлыкъланы, къышлыкъланы да сюредице. Бусагъатда элде кѣбле мал тутмайдыла. Бичен джокъду. Мал тутханла да будайны, арпаны саламын, тартылгъан мюрзеуню, жомну ашатадыла къыш. Алай а биздеча къар басыб турмайды да, ууакъ аякълыла джылны узуну джайыладыла, деген да уллу джаннгыллыкъ тюлдю.

Барыбыз да билгенден, биринчи дуня къазауатда бек кѣб адам къырылгъанды, кѣб кърал абзырагъанды. Аны къыйынлыгъы Тюркге да джетеди. Башха халкъладанча, къарачайлыладан да аскерге джашланы аладыла. Хар юйдегиден бирер-экишер адам къазауатда ёледи. Алай бла эркишиле аз боладыла. Къазауатны кѣзюуюнде европачы къралланы аскерлери Стамбулну, башха джерлени да аладыла. Насыбха, аланы юлеше тебрегенлеринде, бир оноугъа келалмайдыла. Ол къралла бир-бирлери бла тик болгъанлары бла хайырланыб, халкъ бирден къобады. Тюркню белгили адамлары, Ататюрк да аланы арасында болуб, башчылыкъ этедиле. Россия бла да келишедиле. Ол келишиуню эки джанына да уллу хайыры болады. Алай демеклик, Тюркню джери джауладан тазаланады, Россия да чеклерине джууукъ келиб, къоркъуу салыб тургъан къралладан къутулады. Тенгиз джагъаланы, алайлада орналгъан шахарланы, эллени джауладан къутхарыр ючюн баргъан сермешледе Тюркден 250 минг, европачы къралладан да 300 минг адам къырылады. Къарачай джашланы да асламысы ол къазауатлада джан береди. Мен анда болгъан кюнледе Тюркню халкълары керти да баш эркинлик табханларына 70 джыл толгъан къууанчларын этдиле. Демократизацияны бегите, джангы конституция алыннганына да аллай бир болгъанын чертдиле ол кюн мен тюбеген, мен сѣлешген адамла.

Бизни республикада джашагъан къарачайлылагъа дуняны кирип къуйгъан кёзюлеринде да, ала джалкъауладыла, хомухладыла, къоркъакъладыла деб киши айтмагъанды. Къайда болсакъ да, не къыйын болумгъа тюшсек да, джигитлигибиз, ёхтемлигибиз, къаджыкъмай уруна билгенибиз, дагъыда былача халибизде баш орунну алгъан шартларыбыз юсюбюзде болгъандыла. Ала уа адамлыкъны тамалыдыла. Аллындан тюркюле эшитиб, артда уа ол шартланы кёрюб, сезиб, аны бла магъана бергендиле, юйюрсюндюргендиле, керек джерде билек болурубюзгъа толу ышангандыла. “Бизни аталарыбыз, къарт аталарыбыз онглу адамла болгъандыла, эте да, айта да билгендиле, халкъыбызны сыйын, намысын мийикде тутхандыла, бизден аллай адамлыкъ къайда” - дегенлеге тюбер ючюн къалмадым.

Къазаутдан сорагъы къыйын джыллада Коньяны, Башюйюкню тегерегинде джашагъан ахлуларыбыз туура башхалача ачлыкъ, джаланнгачлыкъ чекмейдиле. Эрлери сермешледе ёлген тиширыула да, сабийлерин ёсдюрюрге, бир къауумла уа алагъа уллу билим, усталыкъ алдырыргъа да мадар табадыла. Къалгъанлача джашауну джангыдан къуар джанындан боладыла, теренден тереннге ийиб баргъан демократия берген эркинликле бла толу хайырланадыла.

Ататюрк 1938 джыл ауушады. Бюгюн да аны кешенесине адамла зияратха джюрюйдюле, къайда да уллу суратларын, эсгертмелерин кёресе. Халкъ аны керти суймесе, бизде болуучусуча, талай джылдан аманны къуюб тебрерик эдиле. Ол патчахны башчылыгъы бла кёб иги тюрлениу болады. Алгъын харким, кеси дыгалас этиб, аякъ, юс кийимлерин тигиб, юй-турмуш джашауунда, ишинде техниканы, башха кереклени хайырландырыу дегенча затладан кенгде болгъанды. Кеслери да къарангы джашагъандыла. Алай бла уа халкъ, кърал аякъ юслерине минмезликлерин Ататюрк иги ангылагъанды, башха оноучулагъа, аланы юслери бла адамланы барына да ол затны сингдирир джанындан болгъанды. 1923-1938 джылланы ичинде промышленностну ёсдюрюуге баш магъана бериледи. Джангы школла, окъуу заведениеле ачыладыла. Закон, джорукъ бегийди. Аланы бары да оноулашыб, халкъгъа сорулуб этиледиле, бегимле, законла да ол халда алынадыла.

Ататюрк ауушхандан сора, 1950 джылгъа дери, къралгъа

башчылыкъ этген тамадала, ёсюмню башха джолларын излей биз деб, болгъанны къатышдырадыла. Джашау артына кете ди, аманлыкъчыла кёб боладыла, ачлыкъ келеди. Кёб адам джарсыйды. Ол къыйын джыллада да къарачайлыла къалгъанладан эсе чыдамлы боладыла “Бизден осал ишлеге киши къошулмады, ирият алмады”, - дедиле мен ушакъ этген адамланы бары да. “Сиз да, биз ол сагъатда къатышханча къатышыб турасыз, алай эте барыб, тюзелликсиз”, - дегенле да болдула.

Эллинчи джыллада джашау джангыдан тюз джолгъа тюше башлайды. Тыш къралладан техника, оборудование кёб келтиредиле. Қарачайлыла сабан ишлени бардырыгъа тракторла. алагъа керекле аладыла. Башюйюк эм уллу эс бёлюннген джерлени бири болады. Нек десенг, 1950-1960 джыллада къралгъа башчылыкъ этген Джелал-Баяр, сайлаулары аллы бла джерджерге айлана. сёлеше, кесини программасын айырта келиб, къарачай элге да джетеди. Иги кесек нёгери да болады. Алайда бизни ахлуларыбыз аны ангылайдыла, алапат тюбейдиле. Бу адамны оюмларын тюзге санайдыла, аны джакъларыкъларын айтадыла, къурманлыкъдан сора кете тебрегенинде: “Тамада болсанг, бизни унутуб къойма”, - деб да билдиредиле. “Чакъырсагъыз, энтда къонакъгъа келирме”, - дейди ол да. Башюйюкню адамлары кеслери, анга чёб атхан бла да къалмай, ол тегерекде тюрк элге да айланыб, кёблени аны джанлы этедиле. Сайланыб бошалгъанындан сора уа, эллени, шахарлары белгили адамларындан къуралгъан делегацияла кеслери да барадыла, ол да чакъыра тебрейди. Башюйюкден да адамла барыб тюбейдиле. Патчах ала бла эски танышлары бла сёлешгенча ушакъ этеди. Хар не тилеклерин да къабыл кёреди, тындырыр джанындан боллугъун билдиреди.

Башында чертгенибизча, мындан барыб тюшген къарачай юйдегилеге джер берген эдиле. Алай а, эллинчи джыллада ол сабан ызлары азгъа санай тебрейдиле. Аны бла да къалмай, джангы юйдегиле къуралгъан эдиле. Алагъа да джер керек эди. Патчахха тюбеген сагъатларында ол затлары юслеринден айтхан эдиле. Башхала да кърал алай этерин излеген болур эдиле, джер сатыу башланады. Сатыу десек да, багъасы бек учуз болады. Аны да, ол кёзюучюкде болуб къалмай, он джылгъа тегерге керек эди. Юйленнген, юйленмеген да босун, джылы он сегизге джетгенлеге онтёрт десятианы бердиле. Алгъындан

джерлери болгъанлыкъгъа, , андан аз эсе, алагъа да къошуб, ол мардагъа джетдиредиле. Бирер сылтау бла артыгъыракъ алгъанлагъа да тиймейдиле. Ол огъай, атасыны эки кереге кёб джери болгъанын кёре тургъанлай, анга къарамай, джыллары джетген балаларына юлюш чыгъарадыла. Ол халда Башюйюкню адамлары да алгъындан элге джораланыб тургъан джерлени юлешедиле, толусу бла энчи мюклеле этедиле. Ары дери хазна магъана бермеген, ханс, чыгъанала ёсген джерлени да сюрюб башлайдыла. Артыгъыракъ излегенле да чыгъадыла. Узагъыракъда хайырландырылмай тургъан джерлени сюргенле да боладыла. Алайларын да, алгъыннгы джерлерине эки джылны ариу къараб, уллу битим ёсдюргенлеге береди кърал. Узаймай ол джер реформаны магъанасы да ачыкъланды. Алгъын тышындан мюрзеу сатыб алычу кърал, энди халкъны азыкъ излемин да баджарыб, кеси сатыб башлайды.

Джелал-Баяр сайлаулары аллы бла башюйюкчюлеге берген сёзюн унутмагъан эди. Мингден артыкъ адам да нёгери болуб, элге къонакъгъа келеди. Къарачайлыла къурманлыкъла, тойоюн этедиле. Сыйлы къонакъла кече къаладыла. Патчах, не кереклигиз барды, деб соргъанында, была да излеген затларын ачыкъ айтадыла. Къралны тамадасы бла бирге ол тегерекге башчылыкъ этген оноучула да келген эдиле. Ала патчах хар элге да былай сый бериб бармагъанын иги биле эдиле. Ол алай этиб кетгенден сора, была да алгъындан эсе бек эс бёле башлайдыла.

Бусагъатда Башюйюк, къуру къарачай элледен эм уллусу болуб къалмай, тюркчюле джашагъан эллени арасында да эм онглулары бирине саналады. Сабан ишлени кёзюулеринде анда тёрт-беш минг адам джашайды. Сууукъла джууукълашсала, аланы кёбюсю Коньяда фатарларына кетедиле да, джаз ишле башланнгынчы отун, кёмюр къайгъы этмей, рахат турадыла.

Кърал джерни юдегилеге, джыллары онсегизге джетген адамлагъа тенгиширек юлешгенин чертген эдим. Алай а, хар ким да берилген джерине ие болуб турмайды. Бирер сылтау бла иги кесек адам кесибибизникилеге сатханды. Алай бла 13-200 десятина джерлери болгъанла да, чыртда джукълары болмагъанла да бардыла. Урлукъ атыб, битим ёсдюрюрге къолларындан келмегенле, ортакъгъа бередиле. Бу затла бизни республикада да башланыб къалсала уа, деген акъыл келиб, ол къалай этилгенин айырыб сордум.

Джерни иеси да, аны ортакъгъа алгъан да салынныкъ ур-
лукъну, себиллик ашаулары, заранлы хансланы къурутхан дар-
манлары да бирге аладыла.

Сюрген, салгъан битим джыйгъан а ол ортакъгъа алгъан
адам болады. Кюзлюклени себген сагъатда, неда джер ашаула,
хансланы къурутхан дарманла алгъан кёзюуледе джерни иеси-
ни аланы джартысына джоюм этер мадары болмаса, ишни ба-
рын да ортакъгъа алгъан тындырады. Алай а, битимни сатхан-
дан сора, аланы барыны да джартсыны багъасын джерни иесин-
ден алады. Къагъытла джарашдырыб тургъанлары, хар ким
эсебге уста болгъаны себебли, эки арада ангылашынмагъан зат
болмайды. Джерлери асламыракъланы барыны да кеслерини
тракторлары, сеялкалары, башха кереклери джетишеди.

Конья шахарда къарачай тийре.

Ишни эм джууаблы кёзюулеринде болушургъа адамла да
тутадыла. Алкъын акъыл-балыкъ да болмагъан джашчыкъла-
дан башлаб, алтмышдан атлагъанлагъа дери, анда-мында би-
ринден къалгъаны агрегатла бла ишлей биледиле. Элге джуу-
укъда сабанлагъа къарагъан сагъатда юлеринден джюрюйдю-
ле. Тышында, 15-30 километрде джерлерине уа, палаткала-зат
алыб барыб, анда джашайдыла, ишлейдиле. Былайда бизде
болмагъан дагъыда бир затны айта кетейим: не джаны бла да
джарашхан сабанланы араларында анда-мында джайылыб ёс-
ген тереклени кёргенимде, бек сейирсиндим. Сабан ишлени кё-

зююнде агрегатла ол терекледен джанлаб озаргъа керекдиле. Битим бериб онгдургъан затлагъа да ушамайдыла. Сора нек къоратмай турадыла? Ол сорууну бергенимде, кюн иссиде салкъынларында солугъанларын айтдыла.

Биз республикабызны ичинде, андан тышында да джюрюген, айланган кёзюулерибизде, энчи бачхалада, мюклени сабанларында да малланы кёрюр ючюн къалмайбыз. Ол огъай, джетиб тургъан битимлени ашагъанларын, теблеб айланганларын да кёребиз. Кесибизникине заран джETERча болса къайгырабыз ансы, кёрмегенча этиб кетебиз. Анда уа алай тюлдю. Ким, къайда эслесе да, малланы сюрюб чыгъармай кетмейди. Аны бла да къалмай, джылны узуну къарауулла тутадыла. Кыш айлада ала аз боладыла, битимле ёсе тебрегенден аланы чалыб, джыйыб бошагъынчы, кёбюрек тутадыла. Кимни болса да джерине мал кирсе, алайда тыядыла, неда иеси ким болгъанын билселе, аны арбазына келтиредиле. “Ол адамны битимине сени малынг ма быллай бир ачха багъасы, не мынча килограмм мюрзеуге заран салгъанды”, - деб тергеб, къагъыт джазыб, къолуна тутдурадыла. Биздеча, аллай кёзюуде къарауулла бла даулашхан, тёлемей дыгалас этген чыкъмайды.

Мюрзеу ёсдюргенлени кёбюсюню кеслерини джарашхан амбарлары барды. Биздеча кимге сатайым, къалай сатайым деб, аны къайгылы болуб турмайдыла. Кърал да тыйгычсыз алады, сатыу-алыу ишлени тутхан бизнесменле да аладыла. Багъаракъ болгъунчу сакълайыкъ деб, бермей къойгъанла, бир-бирлеринден алыб, артда хайыр этерге излегенле да боладыла.

Кърал арт джыллада джер бермейди, сатмайды. Аны башчуруму неди десенг, адамла джерге ие болгъанлай, сабан сюрюб, мюрзеу ёсдюрюб тебрерикдиле. Бусагъатда мюрзеуню къайсы тюрлюсю да артыгъы бла джетишеди. Экинчи чуруму да, асыры кёб джер сюрюлгенди да, энди тийселе, малчылыкъ санагъатха заран джETERикди. Бусагъатдагъы джайлыкъланы, кышлыкъланы сакъланырын излейдиле. Ючюнчюсю, джангы элле, сахарла къурала барадыла. къалгъан джерле да энчи адамланы къолларына тюшселе, ол ишге чырмау боллукъду. Тюркню законуна кёре, бир бергенден сора, сыйырыгъа мадар джокъду. Кърал ызына сатыб алыргъа боллукъду, иелери унарыкъ тюлдюле. Нек десенг, хар кимни юйю, юйдегиси барды, балаларына берирге, къояргъа излейдиле, джерни ёмюр-

люк байлыкъгъа санайдыла. Ариу, сатаргъа излеген да, бюгюн кёз къарангы этиб бериб къоймай, андан да багъа болурун сакъ-ларыкъды.

Тюзю, бусагъатда джер алыб, анга къараргъа излегенле да алай кёб тюлдюле. Ол къыйын ишти. Андан эсе, кърал ишлеге джарашыб, хакъларын да алыб, рахат джашарлары келеди. Хакъ а иги тёленеди. Иш да табылады излегеннге. Джюк машинаны джюрютген бир джашха айына ненча алгъанын соргъанымда, экиджюз доллар багъасы чыкъгъанын айтды. Устазланы хакълары, стажлары уллу болса, минг доллардан атлайды. Пенсияла да анга кёре. Тюркде сеннге ненча джыл болгъанына къарамайдыла, стажынг джетсе, пенсиянгы тёлеб тебрейдиле. Андан сора суюсенг ишле, суюсенг къой.

Энди элни кесине къайтайым. Тышында джерлеринден сора да, хар кимни 10-30 сотых бачхалары барды. Анда бирер-экишер юй сюеледи. Аланы бир къаууму была джангы баргъан сагъатда кърал ишлегенледиле. Къалгъанларын адамла кеслери джарашдыра, ишлей келгендиле. Хар мекамны арбазында, ичинде быргъыла бла келген суу барды. Тюркню бир къауум джерлеринде сууну алыб ичиб къоялмайса. Ол себебден, не келтириб, къудукълача джарашхан джерлеге къуядыла да, аладан аладыла, не шышала бла сатылгъанны джюрютедиле. Башнойюкге суу оналты километр узакълыкъда тауладан келеди. Бизни Къобан, Теберди суулача татымлы, тазады. Ол джанына рахатдыла.

Бачхаларында тахта кёгетле, гардош, кёгет терекле ёсдюредиле. Алай а бачхалада да терек, кёкен алай кёб тюлдю. Аны себебли биринчи кёрген адам кёл салыб къоймазгъа да боллукъду. Мен аны ачыкъ айтдым кёблеге. “Хар не терек да тамырланыб, иги ёсюб бармайды, - дедиле ала. – Сора кесибиз да джалкъаууракъ болурбуз, аланы къайгъыларын этерге эринебиз”. Башха джаны бла эл бек таб джарашханды. Хар юйде дегенча телефон барды, шыбыла чыракъла джанадыла, ара орамгъа асфальт тёшелгенди, башхала да ууакъ таш, зыгъыр къуюлюб, миялача тюздюле, элни ичи бек тазады. Юйлени башлары кёбюсюне къошун бла джабылгъандыла. Бир-эки этажлы мекамла да бардыла. Ала акъ, къызыл кирпичден, самандан да ишленгендиле. Буруулары да саманданды. Алай а андан этилген юйле да, ол буруула да ариу сюртюлюбдюле.

Джамагъат не кереклисин да беш тюкенден алады. Бары да энчи адамланыкбыладыла. 8-джыллыкъ школ, медпункт барды. Гитчени, уллуну да айтсакъ, юч межгитге джюрюб, намаз этедиле. Сабан ишлени кызыу кёзюулеринде кече-кюн демей кюрешгенликге, джылны кьалгъан заманларында тиширыула юй джумушланы тындыргъандан озуб, хазна этилир джукъ джокъду. Кьрал иште урунганладан кьалгъан эркишиле, кьар-тла элде энчи адамла кьурагъан беш-алты чайханада олтурургъа ёчдюле. Хар не хапарны да алайда айтадыла, алайда эшитедиле, чай, кофе ичедиле. Биз билген, бизде джюрюмеген да талай тюрлю стол оюнла бла эрикгенлерин кетередиле. Джаш тёлюню да барды аллай джери. Джашла спорт оюнлагъа эс бёледиле. Площадкала, футбол ойнагъан джер бардыла.

Юйле, арбазла эркин болгъанлыкъгъа, мен башында сагъыннганча, уллу кьонакъла келселе, байрамланы кёзюулеринде джыйылыргъа, кьууанч этерге керек болса, джамагъат алагъа сыйынмайды. Анга да амал табхандыла. Ара джолну джанында мекам барды. Аны бир бёлегинде мал кесген, хант этген джерле, минг адам сыйыннган конференц-зал, дагъыда башха бёлмеле джетишедиле. Тойгъа-оюннга уа кенг арбазы. Алайгъа кьараб, джарашдырыб тургъан адамла да бардыла.

Элде башчылыкъ этгенле да кьарачайлыла кеслеридиле. Биз советни председатели, энди администрациясы деген тамадаларыбызгъа анда райис дейдиле. Ол кеси да бек уллу кьуллукъгъа саналады. Менме деген онглу адамладан юч-тёрт кандидат болуб, чёб атыб, бирин айырадыла. Ол элни, джамагъатны несине да эс бёлуб, кьайгъырыб турургъа борчлуду. Сайлаучулары аманатларын толтурмагъанланы биздеча тартыныб, бетсиниб, билмегенча, кёрмегенча этиб кьоймайдыла. Ол себебден кесине бек базмагъан ол кьуллукъгъа хазна бурун урмайды. Джамагъат да, адамларын иги таныйды да, сайлаб теждейди. Бу кюнледе, саулай Тюркдеча, Башюйюкде да сайлаулагъа хазырланыу кызыудады.

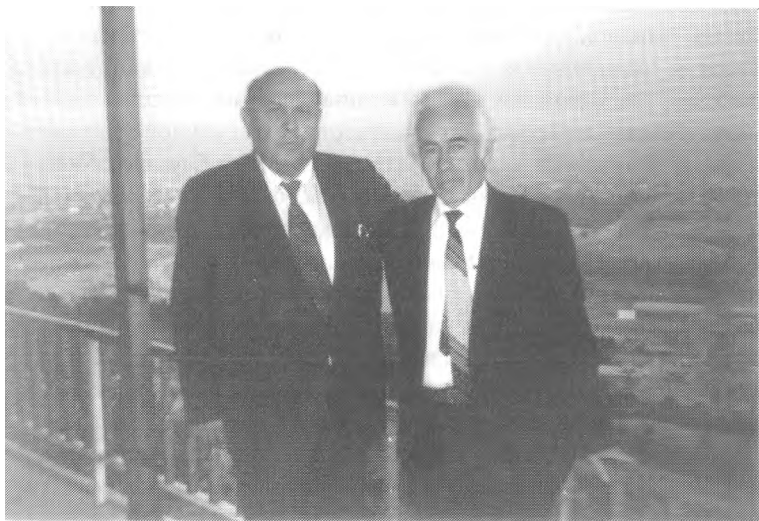
Тюркге баргъан, Тюркден келген адамлагъа, андагъыла тилибизни сакълаймыдыла, деб сорургъа ёчбюз. Мениге да сорадыла. Аны юсюнден кысхача айтыб, окьуучулары барына да джууаб берирге излейме.

Биринчи кьарачайлыла ары тюшгенли джюз джыл болады. Артда баргъанла да анга джууукъ заманны Тюркде джашайды-

ла. Алай а, сау болсунла, таулуланы хар не шартларын да сакълайдыла. Тилибизни юсюнден айтсакъ, биз селешген сагъатыбызда орус сёлзлени къошханча, анда да тюрк сёлзлени къошадыла. Къарачайлыла азыракъ джерледе джашагъан адамла ана тиллеринден эсе тюрк тилни иги билгенлери танылады. Бизде да алайды. Шахарлада джашагъанларыбыздан кёблени сабийлери кесибизча къыйналыб селешедиле, ол огъай. къуру орусча чакъдырыб тургъанла да бардыла. Биз мында бирге джашаб алай болгъан джерде, ала тыш къралда ол халда сакълагъанларына бюсюреу этерге тыйыншлыды. “Бизни къартларыбыз, ана тилигизни сакъласагъыз, халкълыгъыгъызны да сакъларыкъсыз деб, аны сингдириб тура эдиле, аны осият этиб кетгендиле, - дедиле уллайгъан адамла. – Биз да сабийлерибизге, туудукъларыбызгъа айтыб, айыртыргъа кюрешебиз. Инша Аллах, ала да энди келлик тёлюлеге тилибизни аманат этерле”.

Ана тилинде окъумагъан ана тилин билмейди, дерге ёчбюз. Тышында джашагъан ахлуларыбызгъа, грамматика болмаса да, суратлау литература, башха ана тилибизде басмаланнган чыгъармала бек керекдиле. Кеслери да аны излейдиле. Не келсин, биз бусагъатда джазгъан харифлени анда-мында биреу биледи. Бир къаджыкъмай, къаст этиб кюрешген болмаса, юрниб къалгъан да къыйынды. Эки-юч адам хурджунларындан къагъытланы чыгъарыб кёргюзедиле. Алада башындан энгишге юч тизгин болуб, аллында бизни харифле, аланы ызлары бла латин харифле, ючюнчюге да араб харифле джазылыб эдиле. Ол халда кюрешгенле да бардыла. Эки айгъа эджиклеб окъурча болгъанма, дегенлеге да тубедим. Не келсин, алай бла бу ишни тындырыргъа мадар джокъду. Талай джерде олтургъан сагъатыбызда, къалай этейик, не этейик деб, ол затланы юслеринден кёлубюзге келгенни айтдыкъ. Ала бизни латин алфавитге кёчерибизни излейдиле. “Бизде да алай этейик дегенле кёбдюле, алай а ол бусагъатда таб келмейди, - дедим. – Уллу, гитче да джазгъан харифлерибизге юреннгенбиз, латин харифлеге тюзелгинчи кёб заман кетерикди, типографияны анга кёчюб къалыуу да къыйын боллукъду”. Ол затны да ангылатыргъа кюреше, башха оюмну айтдым. Бизге тышындан келиб, араб тилни юретгенле бардыла. Сиз да оноулашыгъыз да, бизден устазла иейик, талай айгъа харифлени да юретирле, эджиклеб окъурча этерле, андан ары уа хар ким кеси кюрешир, хар элде,

хар шахарда аллай курса ачылмазлары хакъды, кёбюрек адамыбыз джашагъан джерледе кьуаргъа, уллуну, гитчени да юретирге боллукъду деб, алайын тутдум. Анга огъай деген болмады. Адамлагъа айтайыкъ, сёлешейик, кёрейик, оноулашайыкъ, анга кёре келиширбиз, дедиле. Кърал джанындан тыйгъыч болмазлыгъын да билдирдиле.

Китабны автору бла ата къарнашы Аппаланы Джелал Баш юйюкге мийикден къараучу дуппуларында.

Мени сартын, адетни, намысны сакъланыуу бизден эсе анда маджал болурму, дерикме. Эсирген, аман сёлешген, тиширыугъа аууз джетдирген дегенча затланы кёрмедим. Къартла бла джашыракъ къауум бирге олтуруб да эслемерим. Юйде бир ауузланнган кёзюуде да балалары аталары бла бирге хазна ашамайдыла. Къурманлыкъда, байрамда эркишиле бла тиширыула тепсиге башха-башха олтурадыла. Гитче уллуну сыйын кёрген, уллу гитчеге эс бёлген, айтхан, юретген адетибиз да сакъланады. Мында этилген хантланы бары да анда джюрюйдю, деген да уллу джангыллыкъ тюлдю. Бизде болмагъанла да бардыла. Эшта, алагъа тюрклюледен сора да башха, ол тегерекледе джашагъан миллетледен юреннген болурла. Арт джыллада тепсеулерибизни бузуб барабыз, деб кёбле айтадыла бизде. Мен да ала джанлыма. Къобузну не къадар дженгил

сокъгъан, не къадар дженгил тыпырдагъан уста къобузчугъа, уста тепсегеннге саналыб тебрегенди. Мен аны эки затдан кёреме: хоншу миллетлени бир къаууму алай этедиле да, джаш тёлю да аны алыб барады. Экинчиси уа, халкъны искусство-сун, фольклорун, культурасын билмегенлей, бир-бир адамла, суратлау коллективледе тепсеуле къурайбыз деб, аны бла къатышдырадыла. Ол огъай, башха миллетледен балетмейстерле бизни тепсеулени “джарашдырыб салгъанларын да” билебиз. Тюркде джашагъанла уа эртдеде аталарындан. къарт аталарындан, аналарындан кёргенлерича, юреннгенлерича тепседиле. Башхача айтсакъ, керти къарачай тепсеулени сакълагъандыла. Бизде той тамада деген сёз къуруб барады. Анда уа той тамадады-къууанчны башчысы. 50-60-чы джыллада да бар эдиле бизде ол ишни къуаргъа фахмулары, болумлары джетген адамла. Энтда бардыла. Сора тойларыбызда адебни да, намысны да, джорукъну да кючлю сакъларгъа онг берген адетни нек къурутдукъ? Той тамадала джангыдан оноуну къолгъа алсала, къууанчлада къызлагъа аууз джетдиргенле, осал сёлешгенле, эсириб келиб, болгъанны къатышдыргъанла да аз боллукъ эдиле.

Къарачайны эски, джангы джырлары да джюрюйдюле Тюркде. Халкъ джырланы мындан баргъан адамладан эшитиб, биринден бири юрене келгендиле. Арт джыллада эки ара ачылгъаны себебли, баргъанла, келгенле кёб болмай басмадан чыкыгъан “Эски джырла” деген китабны, башха фольклорну юсюнден затланы ары табдыргъандыла. Джангы джырланы да кассеталагъа джаздырыб элтгенлей тургъандыла. Бу затлагъа къараб айтсакъ, ала джетишедиле, дерге боллукъду. Не келсин, мындача, анда да ариу ауазлары болгъанла хар къуру да айтиб, эшитдириб турмайдыла. Кёбюсю тартынчакълыкъ этедиле. бир къауумла ишден, джумушдан озуб, аланы джаяргъа къайгырырча болмайдыла. Джырланы билгенле, ариу, ким да суюйюб тынгыларча джырларгъа къолларындан келлик фахмулу адамла уа аз тюлдюле. Кеслери макъамла, сёзле джазгъанла да бардыла.

Бизде “Джамагъат” дегенча, аланы да бу эки джылда къуралгъан “Дернек” деб обществолары барды. Анга беш-алты адам башчылыкъ этеди. Конья шахарны арасында уллу мекамны тёртюнчю этажында тёрт бёлме анга берилгенди. Бу теге-

реке къарачайлылагъа миллет шартларын, культураларын сакълау да бек джараргъа боллукъду. Джангы болгъаны себебли, хар неси джарашыб бошамагъанды. Алай а бир къауум ишлени бардырады, мындан ары нелеге айырыб эс бёллюккери белгилиди, джамагъат джашауда кесине орун айырады. Табышлы, билимли, белгили адамла тыйыншылысыча эс бёлселе, аны халкъгъа уллу магъанасы боллукъду. Анга башчылыкъ этген джашла бла ушакъ этгенимде, ол оюмгъа келдим.

Мен болгъан кюнледе келин келген, кыз чыкыгъан болмады. Джангы юйдегиле къалай къуралгъанларын да сордум. Бизден уллу башхалыкъ болуб, былай деб айтырча джукъ эшитгеним болмады. Алай а, эки джанындан да этилген джоумланы асламысын, джангы юйдегини аякъ юсюне салыргъа джоралар джанындан сёз джюрютгенлерин билдирди. Ёлгеннге этген затларыбыз да, хызенлени айтмасакъ, бир-бирлерине келишедиле. Хызенле уа джюрюмейдиле.

Къабырларына да зиярат эте бардым. Мындан кёчюб баргъандан кырккынчы джыллагъа дери асыралгъан ахлуларыбызны сын ташлары Уллу Къарачайда эски къабырладагъылагъа ушайдыла. Тюз, сыйдам ташла, мийикликлери джарым метр, бир метр, юслерине да алайда джатхан ким болгъаны джазылыб. Окъуялмай къалмадым эсе, эски къабырлада, ёлген джыллары болмаса, туугъан джылларын кёрмедим. Аны тюзеталмай, аны ючюн джасмай къойгъан эселе да, ким билсин, сорурча къарт да къалмагъанды. Ол заманланы эсинде тутхан, джылы джюзден атлагъан амма кёб болмай ауушханын айтхан эдиле, къабырын да кёрдюк.

Эски къабырлада, эшта, эм алгъа тюшгенлени бири Баракъны къабыры болур. Артда аны туудукъларына тюбев сёлешгенимде да, былай деб айталмадыла. Мен ёмюрюмде эшитмеген тукъумну айтдыла да, эс бёлмей къойдум. Эшта, атауул тукъум неда къарт аталарыны аты-зат болуб, Тюркге бургъанларында, тюрленген болур эди. Алайды да, Баракъ 1909 джыл ауушханды. Блимгъотланы Узейирни джашы Элмурза 1920, Байкъулланы Хаджи-Мырзаны кызы Хауа 1930, Къочхарланы Ибрахимни джашы Исмаил 1935 джыл керти дунягъа кетгендиле. Аланы барыны да сын ташлары мен башында айтханча эдиле. Джетмишинчи джылладан сора тюшген къабырлада, бусагъатда бизде этилгенча, акъ мермерден уллу сын ташла

салыныбдыла. Аны бла кьалмай, кьабырны тегереги бла бетон кьюб, джарым метрге джууукьну ёсдюрюб, топуракь бла тюзетиб, гокка хансла себиб, ёсдюрюб турганла да бар эдиле. Джамагъат кьабырланы тегереклери бла алапат буруу ишленгенди. Ол халда джарашхан кьабырланы мен бизде сан бир джерде кьргенме.

Мен ангылагъандан, бизни шахарла бла элде адетни, намысны бузгъаныбызны баш чуруму ичкичиликди. Тюркде ахлуларыбыздан киши аузуна салмайды, деген бош хапарды. Алай а бек аз джюрютедиле, сан бир адам ичеди. Ичген да мындача, не эс ташлагъынчы, не столда шышаланы артын этгинчи кюрешмейди. Уртлаб келгенин юй бийчеси, сабийлери сезген уллу айыбды. Ресторанны да бир кьр, деб элтдиле бир ингирде Конья шахарда. Алтаулан эдик. Ючюсю ауузларына салмадыла, кьалгъан экиси бла мен эки-юч сагъатны ичинде бир шышаны кюнден бошадькъ. Сора алайда, кимге не керекди деб, айланган джашланы бирин чакъырыб, тюркча нени эсе да келтир, дедиле. Сахан табакь бла ханс чапыракълача бир затланы келтирдиле. “Была уа недиле?” – деб соргъанымда: “Салат орнуна да ашаладыла, автобусда, юйде аракы ийис урса, айыбды, аны да кьоратадыла”, - дедиле.

Тюкенледе толу болгъанлыкьгъа, сан бир юйде кьрлюксе аракы шышаны. Аны да ичерге тюл, ким биледи, олсуз болукь тюлдю дерча, тышындан биреу келсе, салыргъа деб сакълайдыла. Кьурманлыкь этгенлеринде, столда аллай джукь кьрмегенимде, бир тюрлю болдум. Мен ичкини сюрген адам тюлме, алай болса да, ол юреннген ауруу билдириб турду кьонакълa чачылгъынчы. “Дин кьаты болуб, аны бла рюмканы кьолгъа алмайдыла”, - деген хапарны мен да кьб эшитгенме, сиз да эшитир ючюн кьалгъан болмазсыз. Мен айланган, мен кьрген джерледе адاملаны бары да намазлыкьдан башларын алмай турганла тюл эдиле. Алай а динни ол затны юсюнде магъанасы бек уллуду. Адاملаны кеслери да анга кьаршчыча ангыладым. Эшта, “уяда нени кьрсе, учханда да аны этеди”, дегенча болур. Бусагъатда Тюркде джашагъанланы аталары, кьарт аталары мындан ичкичилик джайылмагъан заманлада кетгендиле, тюркюле да аны сюрген адамла болмагъандыла. Балаларын, туудукъларын да ол халда юретгендиле. Биз а джылланы узагъына анга кесибибизни хорлата келгенбиз. 80-чы джыл-

ладан бери уа анга табыныб кьалгъанбыз. Бусагъатда джаш тѣлюге кѣбле аманны къяудыла. Ала бизден юреннгендиле, дерге уллайгъан тѣлюден бирибизни да тилибиз айланмайды. Бизде да алай болса деб, андагъылагъа сукъланнган затларымы бири ичкини сюрмегенлери болду.

Анда джашагъанладан кѣбле мында джууукъларындан хапарсыз болгъанча, мындагъыла да, бир къяууму болмаса, анда адамларындан хапарсыздыла. “Ары ол адамыбыз кѣчгенди”, - дегенден озуб, бизни къайсы бирибиз да, барыб кѣргюнчю, не бери келген болуб тюбегинчи, былай деб джукъ айталмайбыз. Ары кетгенле уа, джандетли болсунла, эртде ауушхандыла. Къарт аталарындан хапар соруб, мында кьалгъан адамларыны атларын, джашагъан эллерин джазыб алгъанлагъа тюбедим. “Акка хаман айтыучан эди, унутурукъ болмам, деб тура эдим, эсима тюшюралмайма”, - дегенле уа бек кѣбдюле. Башында айтханымча, бирер чурум бла керти тукъумларын билмей кьалгъанла да аз тюлдюле. Алай а, мындан узайтмай, сора кетселе, аны да тюзетир мадар барды. Бу затланы барын да тизгеним, адам джууугъун да, тукъумун да билирге керекди. Аны ала да бек излейдиле, не келсин, бизден баргъанлагъа, биз джанланы джокълагъанлагъа аманат салгъан болмаса, башха джол, башха амал табылмайды кѣбчюлюкде.

“Сиз не деб турасыз?” – деб, меннге да ачыкъ сордула Ба-

Сарай Ёню элде эгечинде къонакъда.

шюйюкде да, Коньяда да. Не джашырыу, ары баргъынчы мен ол затны юсюнден киши бла да сёлешмеген эдим, эсима да келмеген эди. Алай соргъанларында уа, терс, тюз этдим эсе да быллай оюмну айтдым: “Неден да алгъа къарачайлыланы юсюнден иш джюрютген общество шахарлада, элдеде талай адамгъа айтыб, ненча болгъанларын санатыргъа керекди. Ол ишни къолгъа алгъан хар тукъумдан мындан акъыл-балыкъ болуб, не да уллайгъан адам болуб кетгенлени атларын джазгаргъа тыйыншлыды. Ол халда списокла салынсала, хар тукъумдан ненча адам болгъаны ачыкъланса, газетибизде аз-аз басмалай барсакъ, андан арысын тюзетген кишиге да къыйын тирек тюлдю. Мындагъыла алай чыкъгъанны окъусала, ким кимге джууукъ болгъанын билиб, письмола джазгаргъа, эки араны байламлы этерге мадар табарыкъдыла”. Мен сёлешгенлени бары да анга разылыкъларын билдирди. Алай а дженгил заманга тындырыб къоялмазлыкъларын да айтдыла. Эндта эслерине сала турургъады муратым.

Бюгюнлюкде уа мындан хапарланы бек ашыгъыб сакълайдыла. Хар баргъаннга джюз тюрлю затны сорадыла. “Мен къагъыт джазгъанлы иги кесек болады, джууаб келмейди”, - дегенле кёб болдула. Андан письмо алсагъыз, дженгилирек къайтарыргъа кюрешигиз. Былайда бир юлгю келтирейим. Джылы адам ортасындан атлагъан бир киши, сёлеше келиб, хурджунундан тёрт бюкленген къагъытны чыгъарыб, меннге узатды. Ол мен таныгъан адам мындан ийген письмо эди. Кеси да къол джазма болса, окъуялмай къыйналырла деб, машинкагъа уруб чыгъаргъан кёре эдим. Мындан эки-юч айны алгъа баргъан письмо. Аны юйде къойсам, тас болуб къалыр деб, биргесине джюрютюб тургъанды. Бизнича окъуй билген адам окъугъан сагъатда, тизгинлени аралары бла латин харифле бла хар сёзню кеси джазыб къойгъанды. Алыб окъуй турургъа этгенди алай. Джууукъну-тенгни къалай билирге термилгенлерине шагъатды ол да.

Мен айланган джерледе эм кёб адамы болгъан тукъум Байкъулларыдыла. “Къуру Башюйюкде экиджюз адам барбыз”, - дедиле. Айтыуларына кёр, Баучуладан да бек кёб адам джашайды анда. Текеладан, Салпагъарладан, Къанаматладан, Къочхарладан, Аджиладан, Гогуйладан, Абайханладан, Сюйюнчладан, Мамаладан, Аппаладан, дагъыда башха тукъумла-

дан да кёблеге тюбедим. Аланы асламысы, эртделеде Къарачайдача, тийре-тийре болуб тюшгенди. Мен тизген тукъумладан адамла Тюркню шахарларында да асламдыла. Артыкъ да бек Коньяда. Башюйюкге эм джууукъ шахар да олду. Аралары алтмыш километр чакълы бирди.

Конья уллулугъу, адам саны, магъанасы бла да къралда тёртюнчю орунну алады. Тюркде да, алгъыннгы СССР-де да мен кёрген шахарланы арасында андан кирсизни, андан тазаны эсиме тюшюралмайма. Айтыуларына кёре, иннет тазалыкълары бла да анда джашагъанла саулай къралгъа юлгюлюдюле. Адеб, джорукъ къаты сакъланады, джамагъат диннге да башха джерледен эсе уллу магъана береди. Мен анда алты кюнню турдум, адамла аслам джорюген, джыйылгъан джерледе да айланыр ючюн къалмадым. Биреу биреуню тюртуб, хыны этиб, къыджыраб кёрмедим, бизнича ачыулары бурунларыны тюблерине келиб тургъанланы эслемедим. Хар ким кесини ишин, тындырыр джанындан айланады, хаулеликге, дюргенликге заман къоратмайдыла, бир-бирлерин аяй биледиле. Шахарны межгитлери кёбдюле, мадары болгъан намазгъа джорюйдю, къалгъанла да азан къычырылгъанны эшитселе, не ишлеген джерлеринде, не юлеринде намазгъа уйядула. Алай а хар кимни да ол борчун тындырыб турурча мадары джокъду. Автобус бла баргъан адам, бир кийимни алыргъа келгеннге кийдириб, кёре тургъан, кафеде тепсиледе хант салгъан, дагъыда былача, ол кёзюучюкледе намазгъа уюб къалалмайдыла. Айтыуларына къарасакъ, артда тёлейдиле.

Аллында чертгенимча, Башюйюкде джашагъанладан кёбле сууукъ айланы Коньяда ашырадыла. Иги эртделеден огъуна шахарда фатарлары болгъанладан бир-бири къатында юдегиле аздыла. Коньяны къалайында да джашайдыла ала. 80-чы джылладан бери сууукъла тюшгенлей, шахаргъа келиб башлагъанла уа, бир тийреде тамал салгъандыла, дерге боллукъду. Кооператив халда сегиз этажлы юйле ишлетиб, алада турадыла. Сейири неди десенг, аланы атларына да “Къарачай юйле”, деб, джазылгъанды къабакъ эшикледе. “Биринчи къарачай юй”, “экинчи къарачай юй” деб, алтыгъа дери алай саналыб барадыла. Мекамла бир-бири къатларына сюелгендиле. Кеслери да тёрт бёлмели фатарладан къуралгъандыла. Бизде бу арт джыллада этилгенча, джашагъанлагъа не къадар таб-

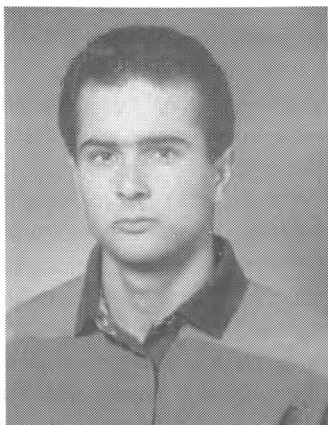
лыкь болурча, алай ишленгендиле. Ол тийрени аты “имам Шамилди”, кавказчы Шамилни сыйына алай атагъандыла. Алайда “Къарачай” деб, автобус тохтагъан джер да барды.

Юйлени ичлеринде хапчюклени къайсы тюрлюсю да эркинди. Анда-мында бир фатарда, бир бѣлмеде болмаса, къабыргъагъа кюйюз урулуб кѣрмедим. Кюйюзле поллагъа джайылыбдыла. Джангыз хант этген бѣлмечикде джокъдула. Ары юйде биз да кийиучю затланы къаблаб киредиле ансы, кѣбюсюне фатарны ичинде носкилери бла айланадыла. Аякъ кийимлери уа тышындады, фатарны босагъасыны ол джанында, площадкада. Мен алгъын ол адетни билмей, ичерги киргенден сора теше турдум туфлилерими. Артда болумну ангылагъанымда: “Биреу алыб кетсе, ызыма джалан аякъ барыргъа тартынныкъма”, - деб, оюннга бурургъа кюрешдим. Алай болса да, ол юреннгенимча, унутуб ичерги кириб кете эдим да, босагъадан атлагъандан сора тешиб турдум. Босагъаны ол бир джанында меникиледен иги аякъ кийимле бар эдиле, къорагъан болмады. Гудучулукъ деген ауруу алкъын бу джерлеге джетмегеннге ушатдым.

Коньягъа келген ингирибизде терезеден къараб, орамда энчи машиналаны тизилиб тургъанларын кѣрдюм. “Былай нек турадыла?” – деб сордум. “Да алай турмай, къойнубузгъа алыбмы джатарыкъбыз?” – деб кюлдюле. Андан сора бир кесек сагъыш этиб соруучу болдум. Тюкенле ингир сагъат онлагъа дери да ачыкъ турадыла. Башхаланы къой, алтын тюкенлени терезелеринде темир къабла, эшиклеринде биздеча кючлю, деменгили киритле кѣрмейсе. Къараууллары да джокъду. Тюкенчиле, тышына чыгъыб, айланыб да къайтадыла. Аланы къайсы бири да джукъларына киши тиймезлигин биледиле, мюлклерине рахатдыла. Джорукъ, мизам алай сакъланнганы себебли, рысхы джюрютген да, сатыу-алыу этген да бизледен тынчды, адамлагъа да, къралгъа да игиди, хайыр келтиреди.

Сарай Ёню элде Къараланы Халитни алтын тюкени барды. Ол аны ачхынчы кѣб джылланы аскер къуллукъ этгенди. Пенсиягъа кеслерини ачхадан алгъанын долларлагъа бурсанг, айына 500 доллар болады. Эшта, ол да аны юйдегисине, кесине да ашаргъа, киерге джетерик болур эди, алай а юйге джыйылыб къалыргъа эртдеди деб ачханды тюкенни. Заводлагъа, фабрикалагъа барыб, уллу шахарладан алтындан этилген затланы келтиреди. Аланы багъаларына 23 процент къошуб сата-

ды. Ол кьошханыны сегиз проценти къралгъа налог халда тёлениди. Тюкенде телефон барды, чыракъ джаннганлай турады, ала ючюн да береди. Тюркде адетдеча, келгенлеге чай, кофе да теджерге керекди. Алай санай кетсенг, кесинге хайыргъа кьуру он проценти чакълы бири къалады. Ол кёб тюлдю. Бу юлгюню келтиргеним, хайыры кёб, аз болса да, адамланы ишлерге тырмашханларын кёргюзюр ючюндю.

Журналист Аппаланы Адилхан Джелалны джашы бла анасы.

Хар кимни алай кёллендирген, къралны законуну джарашханлыгъыды. Мен сатыу-алыудан, кооператив, фирма дегенча затладан хапары болгъан адам тюлме. Алай а ол ишлени джюрютюрге кьолларындан келлик адамладан: “Къралдан кредитге ачха алмай бир джукъ ачар, башлар мадар джокъду, алсанг да, артда эки къатха тёлерге керекди”, - деб не этерге билмей айланнганлагъа кёб тюбегенме. Ол огъай, джарашыб ишлеб тургъан кооперативлени, фирмаланы, тюкенлени тамадалары да, “солуу алыргъа кьоймайдыла”, деб тарыгъадыла. Анда уа иш башха тюрлю кьуралгъанды. Айтыргъа, джылы онсегизге джетген джашха кеслерини ачхадан экиджюз миллион, джылы онсегизге джетген кьызгъа да джюз миллион сом кредит береди-ле, алыргъа излеселе. Беш джылны ичинде ол кредитге процент кьошулмайды. Ол кёзюуге кёбюсю бирер зат ачыб, джарашыб ишлеб башлайдыла, хар нени эбине тюшедиле, таблыкъ келгенлей, ол алгъанларыча бирни тёлейдиле да кьутуладыла. Аллай джаш адамла бошбоюнлукъ, оюмсузлукъ этмез ючюн

да амал табхандыла: ол беш джылны ичинде кесине да, къралгъа да хайыры тиерча бир ишни башламагъанладан ачханы ызына излеген сагъатда, проценти бла даулайдыла.

Джаш тѣлюге табылкыгъа этилген дагъыда бир затны айтмай кѣоялмайма. Башында билдиргенимча, Башюйюкде, башха бир кѣауум элдеде да 8-джыллыкъ школла бардыла. Аланы бошагъанла дагъыда юч джылны ол тѣгерекде сахарлагъа, онбиринчи класслы школлары болгъан элlege джюрюб билим аладыла. Кѣуру окъугъан бла кѣалмай, бирер усталыкыгъа да юренеди. Эм бек кереклиге механизаторла бла сварщикле саналадыла. Ол усталыкылагъа аслам эс да бѣлюнеди. Алай бла онбиринчи классны бошагъанла андан ары окъумасала да, бирер джерге джарашыб ишлеб теберге боладыла.

Адамла сабийлери нени да джигине дери билирлерин излейдиле. Бир юлгю келтирейим. Биз бир юйде кѣонакъда олтуруб тургъанлай, ол адамны Анкарада окъугъан джашы келиб кѣалды. Ушакъ эте келиб, багъалагъа джетдик. Ол джаш Анкарада ѳтмек Коньядагъындан эсе отуз процентге багъа болгъанын айтды. “Ауурлугъу кѣаллай бирди анда ѳтмекни?” – деб сорду атасы. Джаш аны билмей эди. “Нек билмейсе?” – деб джунчутду. “Да аны ючюн муну нек джагъасындан алыб тохтадың?” – дедим мен. “Кѣуру аны ючюн этмейме, башха затлагъа да учхара кѣараб тебрер деб кѣоркъама”, - деди ата. Балаладан излем алай болгъанындан, ала бизни сабийлерибизден эсе джашауда джолну маджал табарыкъ болурла, деб кѣлюме келди. Бизде атала, джашла, кызла аладан ангысыздыла, болумсуздула, билимсиздиле, дегенлигим тѣлдо. Андагъылары джашау алай юретгенди. Нени неге джояргъа кереклисини, неден не чыгъарыгъыны сагъышын этерге устадыла, эсеблей биледиле, аны аягъы не бла бошаллыгъын тергеб чыгъарадыла гитче, уллу да. Ол себебден биздеча керексиз джюмлары да хазна этмейдиле. Биз да андача джашауну чегине джууукълашханыбыз да, аллай затлары билирге, ангыларгъа тырмашсакъ деб, аны ючюн келтиреме юлгюню.

Конья сахарда айланган кюнлерибизде аны тарихи, культурасы бла байламлы кѣб сейир джерлеге элтдиле. Аланы бирини юсюнден талай сѣз айтмай кѣоялмайма. Ол да неди десегиз, Меулана Джелалеттин Румини межгитиди. Бусагъатда дуниягъа белгили музейди.

Ол адам 12-чи ёмюрню аллында Азиядан Тюркге келеди, айлана туруб, бу шахарда тамал салады. Ол сагъатда Селчук деб кърал болгъанды да, Конья аны ара шахары болуб тургъанды. Меулана Джелалеттин Руми гуманист, джазыучу, журналист болгъанды. Адамла аны кесин да шыйыхха санагъандыла, бек суюгендиле, бек багъалатхандыла. Патчах анга, меннге кешенгечи бол, деб тилегенди.

“Огъай, мени ишим патчах бла тюл, халкъ блады”, - деб, унамагъанды. Аны: “Къайсы миллетден, къайсы динден болсанг да, меннге къонакъгъа кел”, “Не кёрюннгенингча бол, не болгъанынгча кёрюн”, - дегенча айтымлары халкъда нарт сёзлеча джорююдюле. Къаллай къралда да болсун, къайсы динни да тутсунла, арада шохлукъ, бир-бирин ангыламакълыкъ сакълансын, адам ачымасын, къазауат этилмесин деб, ол оюмну айтханды, юретгенди. “Месневни” деб онеки томдан къуралгъан чыгъармасын тёлюлеге саугъа этгенди. Ол назму халда джазылгъанды, динни, адамлыкъны, шохлукъну, дагъыда алача затланы юслеринденди. Адам айырмагъаны аны атын кёб джерледе айтдырады, сау заманында да кёрюрге, сёлеширге, акъыл сёзлерине тынгыларгъа, оноу сорургъа тышындан да таймаздан анга джорюб тургъандыла. Аны эшиклери кимге да ачыкъ болгъандыла. Ол заманлада да, бизни ёмюрде да китаблары дунияда уллу халкъланы тиллерине кёчюрюлюб чыкъгъандыла. Эслемей къалгъан эсем да билмейме, алай а мен бу джанлада кёрмегенме.

Меулана Джелалеттин Румини Шемси Тебрези деб, джан тенги болгъанды. Ала хаман да бирге тургъандыла, айлангандыла, хар не оноуну да бирге этгендиле. Халкъ “бу адам бизни шыйыхыбыздан айырыб турады” деб, аланы бирге ишлегенлерин, нени да бирге сюзгенлерин толу ангыламай, сёз чыгъара башлайды. Аны Меулана Джелалеттин Румиге бизден багъалы болурча неси барды, дегенледен бир къаууму, ШемсиТебрени ёлтюредиле. Анга асыры къыйналгъандан, ачыгъандан бу да ёлюб къалады. Экиси да Меулана Джелалеттин Румини арбазында басдырадыла. Аны джолу бла баргъан белгили адамланы да шыйыхха санаб, сый бере, аланы къатларында асыраб тургъандыла. Артда халкъ бек уллу межгит этгенинде, ол къабырла аны ичинде къаладыла. Бусагъатда межгитни-музейни ичинде ондан артыкъ къабыр барды. Аны ичинде оне-

кинчи ёмюрден бусагъатлагъа дери чыкъгъан Къуранла, китабла, эски затла сакъланадыла. Биз баргъан кюн Англиядан, Голландиядан, бизни къралдан туристлени кёрдюк. Кюн сайын къраргъа, зиярат этерге джюзле бла адамла келедиле, дедиле алайда ишлегенле. Бери келиб, бу затланы кёрюб кетгенлени бир-бирлерини “биз муслиман диннге кёчдюк”, деб билдиргенлерин да чертдиле ала.

Адамланы юслеринден сёз башлагъандан ары, ол джерледе айтылгъан, белгили ахлуларыбыздан да талайы бла шагъырей этейим.

Башюйюкге баргъанымы экинчи кюнюнде элге айлана чыкъгъаныкъда, бир юйню огъары мюйюшюнде джазыугъа эс бёлдюм. Бир онглу адам ауушса, аны юйюню къабыргъасына джонулгъан, джукъа мермер ташны бегитиб, тукъумун джазгъан бизде да адетди. Сора орамланы атларын, юйню номерин да джазабыз. Ол элде уа аллай джукъ кёрмеген эдим да, сордум.

Башюйюкде 8 джыллыкъ школ.

- Биз халкъыбызны кърт атасы Кърчаны атын джазгъанлыкъгъа, бу юйде Аджиланы Алиса афендини джашы Мусса джашагъанды, аны асыры багъалатхандан Кърча деучен эдик, - дедиле биргемде адамла. – Юйге да, орамгъа да аны атын атагъанбыз. Мусса, джандетли болсун, кёб игилик этгенди Тюркде къарачайлылагъа. Элни тамадасы, афендиси, школну

директору болуб да ишлегенди. 1964 джыл ауушханды. Бу төгөрөкдө адамланы барын да ол окъутханды, тюз джолгъа салгъанды, алагъа къарачай адетлени сингдиргенди, деген да уллу джангыллыкъ тюлдю. Джамагъат ауузуна къарагъан адам эди. Аны аллы бла, тиширыула огъай, эркишиле да озмай эдиле. Аллай бир сыйын кёре эдик. Ёлюрюнден эки кюнню алгъа да, “быйыл джыл къыйын болургъа ушайды, сакъ болугъуз, бир-биринге къайгъырыгъыз”, дегенин эшитгенле энтда сау-эсендиле. Бюгюн-бюгече да аны юлгюге айтханлай турабыз

Конья шахарны тамадасыны заместители Баучулары Токъайны кабинетинде да иги кесекни олтуруб, ушакъ этдик. Талай джылдан бери да ол джууаблы къуллукъну сый бла баджарыб келеди. Къуру шахарда болуб да къалмай, саулай къралда болумну да иги билген, ангылагъан адам.

Къарачайлылары юслеринден хапар айтханына тынгылагъанымда, эшта, бу танымагъан адам болмаз, дерча болдум. Керек джерде табылады, оноу этеди, болушады. Кечди, эртдеди деб къарамай, джумушу болгъан къарачайлы ишине, юйюне да тартынмай барады. “Ол болушду”, “ол оноу этди”, “ол тюзетди”, деген сёзлени кёбледен эшитдим анга тюбегинчи, анга тюбегенден сора да. Кърал тамадала къарачайлылагъа иги къарагъанларын ол да айтды.

- Мындан алда президентибиз Америкагъа баргъанында, миллет джыйылгъан бир джерде: “Къарачайлыла бар эсегиз, берлакъ келигиз”, дегенди. Талай адам джууукълашхандыла. Ол, аланы къучакълаб, эркелетиб, джыйылгъанлары сейирсиндиргенди, - деб хапар айтды Баучу улу. Кёб болмай джыйырма бир адам президентде къонакъда болуб къайтханларын да айтды.- Алгъын къарачай делегация баргъан сагъатда аны юй бийчесине – Демирел Назмиягъа – къуру бармай, бир чепген элтген эдиле. Бизни келинибиз, Байкъуллары Халу, кесине да джетмиш джыл болгъан эди, чемер къарачай тиширыуладан талайына юретиб, кёргюзюб, тикдирген эди алгъынладача окъа чепген. Тюйме, кемар да табхан эдиле. Ол тиширыуну ёлчесин алыб тикгенча, алай джарашхан эди. Бу джол баргъанлагъа: “Къарачай чепгеними эм багъалы, эм сыйлы затымча сакълайма, кесин да тыш кърал тамадала къонакъгъа келселе, ала бла тюбеген кёзюулерибизде киеме”, - дегенди. Къарачайлыла ишлей да билген, кеслерин да тутхан, къралгъа керек заманда ёрге

да тургъан адамла болгъанлары себебли багъалатадыла. Эндиги тёлюлеге да ол затланы айыртыргъа кюрешебиз.

Врач Батчаланы Махмутну юсюнден толуракъ джазаргъа тыйыншлыды. Ол айтхан затла мында бир къауумланы эслерин бёлюрле, деб кёлюме келеди.

Махмут Мудалифни джашыды, аны атасы Шогъай, аны атасы Къара да Тебердидендиле. 1951 джылда Стамбулда мединститутну бошагъанды. Аскерде врач болуб тургъанды. Андан келгенли бери Коньяда ишлейди, юйдегиси бла бу шахарда джашайды. Къралда джорукъгъа кёре, адамла анга хакъ тёлөб, кеслерине къаратадыла. Мен аны бла олтургъан кёзюуде, уллу. гитче да талай къарачайлы келиб, тамакъларына, къулакъларына, бурунларына къаратыб кетдиле, ачха алыргъа унамады. “Была тюз къыйынлары бла джашагъан адамладыла, байыракъла берген да джетеди”, - деди ол. Алай болса да мен аны врачлыкъ ишине, адамлагъа джарагъанына, энчи джашаууна терен кире айланмай, 1942-1948 джыллагъа къайтыргъа излейме. Экинчи дуня къазауат бла байламлы хапарыны юсюнден барады сёз.

1942 джыл Тюркде джашагъан Салпагъарланы Муссагъа кюеуюнден письмо келеди. Ол аны Италиядан джазады. “Болушугъуз, джесирге тюшюб турабыз”, - деб билдиреди. Алгъаракълада Тюркден келген бир алим джашны хапарын басмалагъан эдик газетде. Ол да айтхан эди къазауатны джылларында Италиягъа тюшген къарачай джашланы юслеринден хапар. Не келсин, аланы атларын, тукъумларын чыгъаралмагъан эди. “Китаб этиб басмалай айланама, иерме”, - деб кетген эди. Мен бу джол анга тюберча болмадым, чыкъса, иерик болур. Махмут а бизни джашланы бир къауумуну атларын, тукъумларын да эсинде тутта эди. Алай болса да аллындан башлайым.

Мусса, кюеуюнден ол хапарны алгъанлай, эм алгъа къартла бла сёлөшиб кёреді. Барысы да бир оноугъа келедиле: ызларына барыр мадарлары джокъ эсе, къагъытла джарашдырыб, бери джыайыкъ, дейдиле. Тюз письмола джазыб, бери келигиз, деген бла иш битмезлиги белгили зат эди. Ол себебден, анда джесирде кимле болгъанларын билиб, хар ким “ол мени къарнашымды, бу мени кюеуюмдю, атамды” дегенча къагъытла джарашдырыб, къол салыб, аллай ишлеге къарагъан кърал органлагъа тилеб, аладан болушлукъ излеб тебрейдиле. Ол

Башюйюкню медпункту.

къагъытланы джарашдыргъан, джесирде джашланы кеслерине письмо джазгъан да Батчаланы Махмут болады. Къыркъынчы джыллада окъуулары болгъанла аз эдиле да, аны бла ишни аууру муну бойнуна тюшеди. Кёбюсюне джамагъатда айланыб сёлешгенле, ол къагъытлагъа къол салдыргъанла, мынга айтыб джаздыргъанла Байкъулланы Джаммолат бла Ахия, Салпагъарланы Мусса, Аджиланы Мусса, дагъыда башха къартла боладыла.

- Кюнюне джыйырма письмо джазгъанларым болгъанды, - деб эсине тюшюреди Батча улу. – Хар небиз умут этгенча терк тыныб къалмады. Талай джылдан келе тебретиле джашла биз джарашдыргъан ётюрюк документле бла. Кёб адам келди. Алай а мени эсимде барысы да къалмагъандыла. Байрамкъулланы Хасан, Байчораланы Идрис, Абайханладан Юсуф, Ахмат, Оку, Къочхарланы Мусса, Боташланы Къасым, Хубийланы Энвер, Мамчуланы Мухаммат, дагъыда башхала кёзюме кёрюне турадыла. Аланы арасында врачла да бар эдиле. Мында адамла келгенлеге къонакъбай болдула. Аланы бир къаууму былайлада тамал салдыла. Артда Америкагъа кёчюб кетгенле да болдула. Бу джыллагъа дери тюбей да туруучан эдик. Эшта, энтда кёбле сау болурла...

Батча улуну хапарына дери да Тюркге тюшген адамларыбызны бир излесек деб, эсеме келгенлей тургъанды. Энди уа ол

сагъыш бир такъыйкъаны эсимден кетмейди. “Къазауатда ёлдю, къабыры алайдады”, – деб къагъыт алгъанны иши башхады. “Башсыз болгъанды”, – деб а къаллай бир адамгъа билдиргендиле ол къан тёгюлген джыллада, андан сора да. Не къайтыргъа мында законланы къатылыкъларындан къоркъуб, не анда джесирликден ычхындырмай барамтагъа тюшген джашларыбызны юйлерине да “билмейбиз, башсыз болгъандыла”, деб билдириб къойгъанларына мени ишегим джокъду. Алай эсе уа, биз, ол –адамланы туудукълары, не мадар да этиб, аланы юслеринден толу хапар билирге борчлубуз. Сауларына да тюберге керекбиз, аланы сабийлерин, туудукъларын да табаргъа керекбиз. Бусагъатда да къазауатдан къайтмай къалгъан аталарындан, эрлеринден, къарнашларындан хапарсыз къаллай бир адам барды бизде. Аланы аналары уа ёлгендиле деб айтыргъа кёллери бармай, джолгъа къарай, кёз джауларын тауусуб, джыламукуллары кебмегенлей, дунияларын аман бла ашыргъандыла. Аланы балаларындан хапар билиу ол аналаны алларында да борчубузду.

Бюгюн ол борчубузну къалай толтурургъа боллукъбуз? Сиз да кёлюгюзге келгенни айтырсыз, мен ангылагъандан аны эки джолу барды. Биринчиси, республиканы тамадалары оноу этиб, къаллай бир джоюм кереклисин ачыкълаб, анга кёре ачха чыгъарыргъа тыйыншлыдыла. Экинчиси, бир къауум адамны къураб, предприятиеледен, мюкледен, табышлы джашларыбыздан ачха джыяргъа керекди. Ариу, банкада счёт ачыб, ары тюшерча этсек да, не башхасы барды. Андан арысында юч-тёрт адамны онбеш-джыйырма кюннге Тюркге ашарыргъа боллукъду. Анда джашагъанладан да эки-юч адамны джол устагъа алыб, бизни ахлуларыбыз болгъан джерлеге айланыб чыгъаргъа тыйыншлыды. Алай этсек, къазауатны джылларында, андан сора да Тюркге тюшген джюзле бла адамларыбызны барын да ачыкъларыкъбыз. Мени сартын, ол амалсыз этилирге тыйыншлы ишди.

Баракъланы Хасан баш билимли устазды. Халкъ окъууда кёбден бери ишлейди. Арт джыллада Конъяда орта школну директору болуб тургъанды. Алай а илму ишлени къолгъа алгъаны себебли, бош заманы кёбюрек болур ючюн, джангыдан устазлыкъгъа кёчгенди. Аны талай илму иши журналлада, газетледе чыкыгъанды. Асламысы халкъыбызны фольклоруна

аталгъанды. Бусагъатда кесини китабын бошай турады. Анда Къарачайны нарт сёзлерин тюрк тилли халкъланы нарт сёзлери бла тенгleshдиреди, аланы тамырларын излейди. Быллай ишлеринден тышында да, къарачай бла малкъар алимлени, джазыучуланы чыгъармаларын тюрк тилге кёчюрюб, анда бас-малайды. Сёз ючюн, Хабицланы Магометни, Байчораланы Сосланны илму статьяларын, Гуртуланы Мариямны таулу сабийлени оюнларыны юсюнден джазгъанын, дагъыда башхаланы анда окъуучулагъа саугъа этгенди Хасан. Аны библиотекасында бизде чыкъгъан суратлау эмда фольклорну юсюнден китабланы хазна къалмай барын кёрюрге боллукъду.

Былача белгили адамларыбыз аз тюлдюле. Аланы арасында “Дернек” деген обществону тамадасыны заместители Байкъулланы Хусейинни, эм уллу бизнесменлени бири, машиналаны алыу-сатыу ишлени бардыргъан Темирболатланы Хасан-ны, Башюйюк элни алгъыннгы тамадасы (раиси), бусагъатда да джамагъат ишлени алчысы Аппаланы Джелал бла аны джашы, “Къарачай-Малкъар” деген журналны чыгъарыб тургъан Адилханны, дагъыда башхаланы айырыб айтыргъа тыйыншлыды. Мен къуру танышханларымы, билгенлерими юслеринден айтама ансы, къралны башха джерлеринде да миллетибизни атын махтау бла айтдыргъан адамларыбыз дагъыда аз тюлдюле.

Бизни халкъны баш шартларыны бири джазыкъсынмакълыкъды, керек джерде болушууду. Адам болгъан джерде сакъатла да, къарыусуз джашагъанла да болмай мадары джокъду. Кърал джанындан этилген болушлукъ нелерине да джетиб бармагъаны хакъды. Алагъа къалай эс бёлгенлерин да сордум. Къарыусуз джашагъанлагъа, сакъатлагъа къайгъыргъанларын айтдыла. Сёз ючюн, битим джыйгъан сагъатда хар 40 центнерден бир центнерни, къыркъ къою болгъан да аланы бирин зекатха чыгъарады. Башха хайырдан да алай. Алагъа битирлерин да къошуб, чачадыла. Къайда, кимлеге тыйыншлы болгъаны белгилиди. Къолларында болгъан адамла ол затланы тышында да болушлукъ этер ючюн къалмайдыла. Алай а, энтда къайтарыб айтама, мен айланнган джерледе мынга садакъа тыйыншлыды, дерча къарачайлы кёрмедим.

Хапарымы аягъына джууукълаша, энтда талай затха эсигизни бёлюрге излейме. Башюйюкге баргъанымы ючюнчю

Башюйюк элни джамагъат къабырлары.

кюннюнде бизге джууукъ джетген бир киши бла ара орамгъа чыкыгъанлай, келе тургъан легковой машина къатыбызда тохтады. Андан адам ортасындан атлагъан биреу тюшюб, нёгери-ми къучакълады, мени да къолуму тутду. Сора саулук-эсенлик да сормай: “Келе-келе, тегерегиме къарагъанымда, къабакъ эшикледе кирит орунла кёреме, ол не болуб чыкъды?” – деб, бир уллу къыйынлыкъны юсюнден айтханча, тыйылыб-тыйылыб сёлешди. “Да кирит орунла болгъанлыкъгъа, кирит салгъан джокъду”, - деди мени нёгерим да. Бир кесек сёлешдиле, мени мындан баргъанымы билгенинде, талай затны да сорду. “Бу, Албанияда эки-юч джылны туруб, джангы келгенди”, - деди биргеме баргъан, ол джолуна кетгенден сора.

Меннге джууукъ джетген Аппаланы Джелалны бир арбазда эки юйю барды. Биринде кеслери турадыла, экинчисин да бара-баргъан заманда джарар деб ишлетгендиле да, ичине хапчюк-баш салгъанлыкъгъа, анда джашамайдыла. “Бир кюн эртенбла нени эсе да алайым деб ары киргенимде, экеулен орундукълада джарашыб джукълаб тура эдиле, - деб хапар айтды келинибиз Гюлшен. – Мен эшикни ачханымда, уяндыла. Бизге къонакъгъа кечигиб келгенлеринде, къозгъамайыкъ кечегиде деб, ары кириб, джатыб къалгъандыла. Машиналары да орамда”. Анга ушаш хапарланы башхаладан да эшитдим. Бир бош затны айтханча, магъана бермей эдиле. Бизде кёбле темир эшик-

ле этдириб, салдырыб кюрешген сагъатда, анда бош киритчикле да салынмагъанларына мен бек сейирсиндим, сукъландым.

Сатарым, алырым болмагъанлыкъгъа, мында сорсала деб, тюкенлеге кириб, багъалагъа да кёз джетдире айландым. Тюкенле уа бирери бирер адамныкыдыла. Аланы къайсы биринден да джукъ алгъан, ненча ачха тёленнгенине къагъытчыкъ излей эди. Кафеледе, ресторанлада да алай. Алыб ачханы этгенча, ич хурджунларына салыб бара эдиле. “Быланы нек аласыз, не этериксиз?” – деб сордум. Ала биз адамла ийнанмазча затны айтдыла. Не алсала да, къайда ашасала да, автобус бла къайры барсала да, тёлеген ачхаларына къагъытланы джыйыб туруб, юч айдан, элтиб, къралгъа ётдюредиле. Алайда ол къагъытчыкълагъа къараб, тергеб, саулай да ненча болгъанын ачыкълайдыла. Аны он процентин ол адамгъа ачха бла къайтарадыла. Нек десенг, аллай къагъытчыкъланы алмасанг, тюкенчиле, хант юйледе ишлегенле, автобусланы иелери ачханы хурджуннга уруб къоядыла, налог тёленнген сагъатда, къралгъа аз ачха тюшеди. Ненчагъа джукъ сатханыны юсюнден къагъытчыкълагъа къол салыб бергенле уа, джашыралмайдыла. Кърал да, “сен алай этиб, меннге быллай бир ачха тюшюрдюнг налогну юсю бла, ол себебден сеннге да тигим этеме”, дегенча, иги кесек ачханы ол джоюм этген адамгъа къайтарады. Алай а къуру аны ючюн джыймайдыла ол къагъытчыкъланы адамла. “Аллай затла бла ачха тюшмесе, эллени, сахарланы джарашдырыгъа, джолла ишлерге, пенсиягъа, дагъыда былача кереклеге кърал къайдан ачха табарыкды?” – дегенлеге мен кёб тюбедим. Быллай затланы ала бизден эсе терен ангылай болурламы, деб кёлюме келеди.

Анга ушуш дагъыда бир зат. Энтда къайтарыб айтама, мюрзеу эркинди. Мен танышхан адамланы бири быйыл къралгъа кеслерини ачха бла беш миллионнга джууукъ налог тёлегенин чертди. Мюрзеуден сатыб алгъаны уа экиджю миллионду. Беш миллион тёлегенине къагъытлары бла джаз аллай затланы юслеринден иш джюрютген кърал органнга барлыкъды. “Сау бол, къралынга, халкынга уллу хайырынг джукъгъанды”, – деб бергенини бир миллионун ызана къайтарлыкъдыла. Ол закон бла бегиген адетди. Мюлк джюрютююню джангы джоруукълары бизни джашауубузгъа синге тебреселе, быллай юлгюлени хайырландырыгъа керекбиз деб, актылым алайды.

“Бу Тюркге да, Тюркде джашагъан къарачайлылагъа да

быллай бир нек махтау салады, нек табынды, алай бла бизни сыйыбызны тюшюреди”, - дерикле да чыгъарла. Алай айтхан джангыллыкды. Бизни къралыбызда, адамларыбызда да махтарча кѣб зат барды. Биз Тюркде джашагъан ахлуларыбыздан чыкъмагъанбыз, ала Къарачайдан чыкыгъандыла. Анга кѣре културабыз да, адетлерибиз да мындагылада аслам сакъланганылары хакды. Мен гитче, уллу деб къарамай, хар неге эс бѣлгеними, магъана бергеними баш чуруму, ол къралда, ол адамлада мен кѣрген, мен эшитген иги затла бизге да кѣчселе деб, аны ючюндю. Кесибизде иги затла уа, Аллах айтса, бизден джукъгъа да кетмезле. Саулай Тюркде, анда джашагъан ахлуларыбызда хар не да алапатды, деген джангыллыкды. Аланы да барды кеслерини проблемалары. Мында кыйгыбыз башыбыздан озуб тургъанлай, мен ол затланы санагъандан магъана кѣрмейме, аны ючюн бизге да, алагъа да къошулукъ джукъ барды деб билмейме. Алай болса да мени сагъышландыргъан, мен онгсунмагъан затладан талайын айтыргъа излейме. Ала бизни ахлуларыбыз бла байламлыдыла.

Башюйюк элде джашагъанла къачда кюзлюклени урукъларын атадыла, джаз джер ашаула, дарманла себедиле, къачда чаладыла, басадыла. Андан сора асламысыны иши джокъду. Битим ёсдюрюуде да саулай бары урунмайдыла. Къыш шахаргъа кетгенледен, кърал къуллукълада ишлегенледен къалгъанла талай айны бошуна ашырадыла. Тиширыула уа тюз юй джумуш болмаса, джукъ бла кюрешгенча кѣрюнмейдиле. “Не кърал, не бизнесмен джашла былайда бир цех, фабрика, кыйдам, алача бир джукъ ачыб, бош айланмай, кеслерине да, аланы ачханлагъа да хайыр тюшюрюрча бир мадар къалай джокъду?”, - деген сорууну кѣблеге бердим. “Къралны да огъайы джокъду, бизден джашла да бир зат къуарарыкъ эдиле, асыры бошбоюн болгъанбыз да, кесибиз кыйгысын этмей турабыз”, - деб, бир къауумла ачыкъ айтдыла. Коньяда оноугъа къошулгъан адамларыбыз бла сѣлешгенимде, ол эслеринде болгъанын, джууукъ заманда ол джамагъатха тыйыншлы иш къуарар джанындан айланныкъларын айтдыла. Къарачайлыла, башха миллетледен адамлача, хар ишни да этиб барыргъа, не биреуге джал алыб урунургъа хазна излемейдиле, ыйлыгъадыла, тартынадыла. Бир джаны бла кеслерин алай тутханлары игиди. Ала излегенча бир гитче предприятие болса уа урунрукъ эдиле.

Кёбле кеслерини керт тукъумларын билмегенлерин башында да айтхан эдим. Мен аны эм уллу кемликге санайма. Мында джууукълары болмагъан адам джокъду Тюркде. Бусагъатда тукъумларын чыгъаралмагъанла, бир да къуруса да аталарыны, къарт аталарыны атлары бла тюзетирге боллукъдула. Мен хапарымы аллында Баракъны къабырын кёргеними, Баракъладанбыз деген адамлагъа тюбегеними айтхан эдим. 1909 джыл ауушхан Баракъ мындан уллайгъан адам болуб кетгени хакъды. Ансы аны атын, тукъум этиб да турлукъ болмаз эдиле. Къарачайдан ненча Баракъ кетгенди Тюркге? Аланы тергеб айтырыкъ къартларыбыз бардыла. Ол халда аны кимледен болгъанын ачыкъларгъа боллукъду. Къайгъысы этилсе, башхаланы тукъумлары да билинникдиле. Ол оюмну анда да айтдым. Тукъумларын билмегенле, къалгъанла да къабыл кёрдюле. Ол ишни къыйыры сизге джетсе, сансыз этмегиз деб, аны тилейме.

Дагъыда бир тилегим. Анда ахлуларыбызда сакъланыб, бизде тозурай баргъан бир къауум адетлерибизни айтыргъа кюрешдим. Тюркден къонакъгъа келгенлеге, бизде толу сакъланнган миллет шартларыбызны кёргюзюрге, айтыргъа, ангылатыргъа унутмагъыз.

Арт джыллада бизден къызла ары эрге чыгъа тебрегендиле. Мени сартын, анга бек къууанама. Андан да келинле алсакъ, артыкъ да разы боллукъ эдим. Нек десенг, аллай джангы юйдегиле кёб болсала, арада байламлылыкъ да иги боллукъду. Ол биринчиси. Экинчиси уа, бир кесек адам тыш къралда джюз джылны узагъына миллетлигин да, тилин да, адетлерин да хазна бузмагъанны орнунда сакълаб келгенди. Энтда джюз джылдан хал къалай болур? Аны сагъышын да этерге керекбиз. Тюркде джашагъан ахлуларыбыз ёмюрлени узагъына къарачайлай къалырча этер ючюн, кёб тюрлю мадарла, джолла табылырла, биз аланы излесек. Бюгюнлюкде уа баргъан-келген аслам болургъа керекди, ары къыз бергеннге, андан келин алгъаннга да энчи затхача тюл, саулай халкъыбызгъа магъанасы боллукъ затхача къарайыкъ.

1993 джыл.

Энтда ахлуланы юслеринден

Озгъан джылны аягъында мени “Тюркде ахлуларыбыз” деген статьям “Къарачай” газетни талай номеринде басмаланган эди, республиканы телевидениеси, радиосу бла да берилген эди. Статьяны анда адамларыбызны джашау-турмуш болумлары бла сизни шагъырей этер муратда джазгъан эдим. Аны бла бирге төрт затха эс бёлдюрюрге излеген эдим.

Биринчиси, бусагъатда уллу тыйгъыч болмагъаны бла хайырлана, эки араны не къадар иги байламлы этер джанындан кюрешсек, аны келир заманда уллу магъанасы боллугъуна.

Экинчиси, кёб джылланы узагъына бир-бирлерине термилиб тургъан адамла, андан бери келиб, мындан ары барыб, бири-бири бла тюбеширле, ёлгенлерини къабырларын кёрюрле, алай мадарлары болмагъанлагъа да адамларыны хапарларын айтайым, билдирейим деб анга.

Ючюнчюсю, Тюрк къралны, аны ичинде джашагъан къарачайлыланы да проблемалары аз тюлдюле. Алай а биз юлгю алырча затлары да кёбдюле. Аланы окъуучула да, республикабызны тамадалары да билсинле, ойлашсынла, бизде да алай болурча мадарланы этейик деб, ол дыгалас эди меннге статьяны джаздыргъан баш чурумланы дагъыда бири.

Төртюнчюсю, Тюркде джашагъан ахлуларыбызны энди бир элли джылдан-затдан табарбызмы, деген сагъыш эсимден кетмей, сизни да ол затха сагъайтыргъа излеген эдим.

Бусагъатда бизни кёбюбюз партиягъа, совет властха табхан-кирибизни къуябыз. Алай а совет властны джылларында бизде хар адамны паспортунда миллети джазылыб эди. Анга кёре, хар халкъны ана тилине, культурасына, литературасына, адетлерине магъана бериле эди, аланы сакъларгъа хар бири-бизни закон бла эркинлигибиз бар эди. Башха къралланы кёбюсюнде уа ол затла джокъдула. Тюркде ахлуларыбызгъа закон къарачайлылагъа къарагъанча къарамайды, ала тюрклю-

ле деб джазыладыла. Къралда аланы кимле болгъанлары белгилиди, оноучула да сѣлешген джерде айтадыла къарачайлы деб, тилигизни, адетигизни къоюгъуз, деб да киши къысмайды. Не келсин, тюркдегилени бары да закон бла бир халкъгъа саналгъанлары себебли, школла-зат ачыб, ана тилни, миллет шартланы сакъларча таблыкъ джокъду. Сау болсунла, кеслерин эсгериб, андагъыла бюгюннге дери къарачай халилерин, хауаларын сакълагъандыла. Мындан ары да алайлай къалыр ючюн, биз да къолубздан келген бла алагъа болушургъа кереклибизни чертерге излеген эдим. Ол статья басмаланнганы бери кѣзюуде талай письмо алгъанма, телефон бла, тюбешген джерде сѣлешгенле, соргъанла, оюмларын айтханла да болгъандыла. Мен айырыб чертген затлагъа эс бѣлгенлерине, магъана бергенлерине, аланы кѣбюсюню оюму да меникича болгъанына къууандым. Берилген соруулагъа джууаб халда джазама бу статьяны.

Бизни акъылман къартларыбыз, миллет кѣб джыйылгъан джерде къарай келиб, кимге болса да, ъмюрюнде кѣрмеген биреуге: “Сен бизни тукъумдан болурмуса?” – деб тохтайдыла. Ол затха мен кѣб кере сейирсиннгенме. Аны юсюнде джангылгъаннга да хазна тюбемегенме. Ол огъай, башха тукъумгъа джазылыб тургъанланы да тинте кетиб, ачыкълаб, керти тукъумуна кѣчерча этгенлени да билеме. Аны себебли: “Адамланы суратларын кѣбюрек келтир, бет тюрсюнлерине къараб, аланы бизден болгъанларын билирге боллукъбуз”, - дегенлени да аныглайма.

Адамла излегенлерин билгенча, суратланы кѣб келтирген эдим. Аланы талайы газетни бетлеринде чыкъгъанды. Бюгюн да кѣресиз бир къауумун. Бояулу суратланы берир мадар а джокъду.

Тукъумларын билмей, атауул тукъумларын неда аталарыны, къарт аталарыны атларын тукъумла этиб тургъанлагъа да тюбегеними джазгъан эдим. Аллайла аз эдиле. Кеслери да керти тукъумларын билирге бек излей эдиле. Сау болсунла, мында бир-бир къартларыбыз, ол затха магъана бериб, редакциягъа письмола ийгендиле. Аланы бири Терезе элден Шайлыланы Сюлемен былай джазады: “Тышында адамларыбызны юслеринден джукъ чыкъса, къачан да сюйюб окъуйма, бу джол да алай болдум. Тукъумларын билмегенле бардыла, дегенинге уа

бек кыйналдым. Бу затда чык айырлыкъла табылырла, деб ышанама. Мен да бирини юсюнден айтыргъа излейме.

Сен статьянда Къургъакъланы Рамазанны сагъынаса. Тюз айтаса, аллай тукъум бизде джокъду. Чам ат барды. Алай чыкъгъан эсе да, билмейме, Къургъакълары деб Лепшокъланы бир гитче атауулары барды. Терезеде алай айтычуларын билеме. Эшта, Къургъакълары дегенлеринг Лепшокъладан болурла. Мен жангыла эсем да тюзетирикле чыгъарла. Хар ким эшитгенин, билгенин айта келсе, ачыкъланыр. Сорайыкъ, излейик. Тукъумла орунларына кыйтыргъа керекдиле”.

Эшта, Шайлы ууну бу оюмуна огъай дерик болмаз, газетни Тюркде ахлуларыбызны юслеринден джазылгъан номерлерин ары ийиб барабыз. Тукъумладан хапарлы адамла, эринмегиз да, джазыгъыз. Газетде басмаланмаса да, письмо бла ары ашырыб турлукъбуз.

Къазауатдан сорагъы джыллада Тюркге тюшген джашланы толу хапарларын билирге излегенле артыкъ да кѣбдюле. Анга да сейирсинирча тюлдо. “Сыйлы топуракъгъа барабыз” деб, къарачайлыла ол джуртлагъа кетгенли джюз джыл болады. Ол кѣб заманды. Эллинчи джыллада ары тюшгенлени уа юй бийчелери, сабийлери, бир къауумуну атасы, анасы, къарнашы, эгечи да сау болурла. Кеслери да бизни республикада джашагъанлары хакъды. Стампулчуланы туудукълары, аладан туугъанла къалгъандыла. Артда баргъан джашланы уа иги кесеги энтда сау болгъанларын айтхан эдиле, газетде да аны юсюнден джазгъан эдим.

Эсигизде эсе да, талай тукъумдан атлары, тукъумлары басмаланган эди. Аланы окъуб, редакциягъа келгенле, башха джерледе тюбѣб, телефон бла сѣлешиб, хапар соргъанла да болдула. “Тукъумлары да, атлары да келишеди. Аталарыны атларын айтсанг”, - дедиле бир къауумла. “Ол мени къарнашым болургъа керекди”, - дегенле чыкъдыла. “Къарт атамды деб турама”, – деген джашла да болдула. “Сен талай адамны тукъумун, атын чыгъардынг газетде. Блокнотунгда джукъ къалмагъанмыды? Дагъыда кыйсы тукъумладан джашла баргъандыла ары къазауатдан сорагъы джыллада”, - деген сорууланы да эшитир ючюн къалмадым арт эки айда. Быланы барына да кысхасы бла джууаб берирге излейме.

Ол адамланы юслеринден материалла, хапарла джыйыу,

аланы излеу деген асыры улуу ишди, анга кёб заман керекди. Мен кесиме аллай борчну салмагъан эдим. Ол себебден, газетде басмаланнгандан сора, менде башха тукъум, ат джожьду. Джашланы бир къауумуну атларын да айта эдиле. Биз газетде чыгъаргъан сагъатда адамланы аталарыны атларын хазна джасмайбыз да, ол “ауруу” сингнгени ючюн болду дейме, анда анга эс бёлмей къойдум. Ол мени терслигимди, бек сокъуранам. Ол джашланы аталарыны атлары белгили болсала, сёзсюда, бир къауумла “башсызгъа” саналыб тургъан эт адамларындан хапарлы болургъа мадар табарыкъ эдиле.

“Тукъуму да, аты да келишеди, барыб, кесибиз излесек къалай болур?” – деб да сорадыла. Алай излеген ауур тиерикди. Баргъаннга, келгеннге да. анда джол уста тутханнга, айланнганнга, кече къалгъаннга, ашарыкъгъа улуу джоюм керек боллукъду. Аны барын да мында эсеблеб кёрюрге керекди. Ачхасы болгъаннга тыйгъыч джожьду. Ол джашланы юслеринден хапар айтырча адамланы талайыны адресин мен да берирге боллукъма. Анда къараншыбыз. атабыз, къарт атабыз болур. деб ишек этген талай адам, бирлешиб, юч-тёрт джашны къураб ийселе, ол таб болурму экен? Республика дараджада оноу этилиб, ача берилиб, ахлуларыбызны излеу алай башланса, эм игиси ол эди.

Озгъан ёмюрню арт джыллары бла бу ёмюрню ал джылларында Тюркге Къарачайдан ненча адам кетгенди? Аны тюз санын киши да биле болмаз. Алимлерибиз тергеб, сюзюб, аны бир джанына этерик болурла, мен а редакциягъа келген бир письмо бла байламлы башлагъанма бу сёзню. Анда айтылгъаннга кёре, стампулчула (кёчгюнчюле) 17 минг болгъандыла, мында къарачайлы болуб къуру 14100 адам къалгъанды.

Бир окъуучубуз а былай джазады: “Бусагъатда мында къарачайлыла 150 минг боладыла. Сен айтыудан, Тюркдегиле къуру джыйырма мингдиле. Ол джыллада, къалгъанладан эсе, кетгенле кёб болгъандыла. Тюркде бизни ахлуларыбызгъа къайгъыргъан хапарларын айтаса, энтда джашаулары игиди, дейсе. Сора бизде алай юйреб, анда мындан кетгенледен аслам болмагъанны орнунда нек къалгъандыла?» Бу письмону авруна мени джууабым былайды: 1905 джыл баргъанла, алагъа да алгъаракъда Тюркге тюшгенледен иги кесек адам къошулуб, Конья шахар таба айланнган сагъатларында 400-500 юйдеги (тюзюн айтыргъа къыйынды) болгъандыла. Хар бирин-

де, ортача тергесек, беш-алты адам дейик. Алай тергесек, не кёб чыгъарсакъ да, юч-тёрт мингден атларыкъ тюлдю. Ары дери Тюркге барыб чачылгъанла да, андан хазна кёб болмаз эдиле, деб кёлюме келеди. Айтыулагъа кёре, андан аслам кетген эсе да, джолда ачыгъанла, ажымлы ёлгенле да кёб болгъан-дыла.

Энди анда джарашхандан сора болумгъа да къарайыкъ.

Биринчи дуня къазауатны джылларында хар къарачай юйдегиден бирер-экишер джаш джоулгъанды. Ол джыллада да, артда 1938-1952 джыллада да, ачлыкъ, джаланнгачлыкъ джетиб, тюркюлени кеслеринден да, бизникиледен да кёб адам ёлгенди. Бу затланы эсге алыб, тергей тебресенг, аллай бир сакъланганына да къууанырынг келеди. Мен былайда эркишиле аз болуб, тиширыула, башха миллетледен адамлагъа барыб, ол миллетлеге джазылгъанларын-затны да айтмайма. Бюгюнлюк-де уа ёсюмлери бизден иги тюл эсе, аман тюлдю. Меннге джуу-укъ джетген юч юйдегини хар биринде бешишер сабий бар эди. Къалгъанлада да алайыракъ эди.

Анда къарачай бизнесменлеге, джети аталарына дери адам-ларын эслеринде тутханлагъа тюбеген эсенг, аланы юслерин-ден да айтсанг, разы эдик, дегенле да чыкъдыла. Бу эки сору-угъа да Темирболатланы Хасанны юлгюсюнде джууаб этерге боллукъду. Ол машиналаны алыу, сатыу бла байламлы ишле-ни джюрютгенини юсюнден статьяда джазгъан эдим. Биргеси-не онбир адам ишлейди. Былтырны тогъуз айында аны къолу бла онбеш миллион доллар багъасы машина ётгенди. Айтха-нына кёре, сынтычыды. Къарт атасы Илияс, аны атасы Тогъу-закъ Теберди ёзенден келгендиле Тюркге. Аланы аталары Ма-хамет, Тенгиз, Азнаур (андан ары да санагъан эди, мен джаз-магъанма) ата джуртларында асыралгъандыла. Бусагъатда Хасан Теберди джанындан келгенледен джюзден артыкъ джу-уукъну-тенгни биледи. Ала Коньяда, Измирде, Сарай элде, баш-ха джерледе джашайдыла.

Байкъулланы Хусейинни юсюнден да алгъын талай сёз джазгъан эдим, сураты да чыкыгъан эди. Ол, бачха, тахта кё-гетлени джетген сагъатларында сатыб алыб, кесини складла-рында, холодильниклеринде сакълаб, джылны узуну излем бол-гъан джерлеге, тюкенлеге ашырыб турады. Бир джолгъа он минг тоннадан аз болмайдыла муну предприятиесини юсю бла

алынган, сатылган кёгетле, гардош. Ол бизге былтырдан бери сакъланыб, энтда тюрленмей, бузулмай, чиримей турган затланы кёргюздю. Хар нени тюрлю-тюрлю кьауумлагъа айыргъан, джарашдыргъан, кьотаргъан, джюклеген дегенча ишлени ауурун машина кюч этеди, урунганла беш адамдыла. Кеслерини да алайда ашар, солур джерлери барды. Тепсиден кьобхан кёзюуде джукъ тёлемейдиле. Хар айны аягында аллыкъ джалларындан тыйылады ол. Аны да санасакъ, бир айгъа ол адамланы хар бирине Тюркде ачха бла 500 доллар багъасы тюшеди.

Мюлк джюрюте билгенле Коньяда, аны тёгерегинде элледен да бардыла. Стампулда, Анкарада саулай кьралда белгили бизнесменле болганларын айтдыла, алай ол адамладан киши бла ушакъ этмегеним себебли, сизге айтырча хапарым да джокъду.

“Башха ишим джокъду, джер-суу кёрюб келирге огъай демей эдим”, “сатыу-алыу этиб а кьайтырыкъ эдим, барыуну-келиуну таблыгъын билмей турама”, дегенле да болдула андан келгенден сора. Джол кьыйынмыды, тынчмыды, ары барыб тюшгенден сора, кьайда кече кьалыргъа боллукъду, дегенча затланы билрге излейдиле.

Мен джолоучулукъгъа ‘атланган сагъатда Минводдан да, Нальчикден да Тюркге самолёт учхан тохтаб тура эди. Ол себебден Ставрополдан “Янтарь” деген фирманы 25 адам сыйынган самолёту бла бардыкъ. Аны бла мындан бир кьауумну элтиб, алгъын барганланы алыб кьайтадыла. Хар беш кюнден барады. Муну игиси неди десегиз, ол беш кюнню турур, ашар джеригиз, аллындан хазырланыбды да, ол джаны бла джукъ излеб кьыйналмайса.

- Сизни республикадан Тюркню кёрюрге, сатыу-алыу этерге излегенле, Ставрополгъа келе да айланмай, Черкесскеден ишни аллын тындырыргъа боллукъдула, - деди мени бла ушагында фирманы тамадасы Кочарян Грета. – Ара сахарыгъызда юч джер барды адамланы джолоучулукъгъа хазырлагъан. Ачха тёледигиз, джыйырмадан аслам адам джыйылганлай, автобуса миндириб, Ставрополгъа келтирдиле, алайдан хазыр самолётха миндигиз да атландыгъыз. Бизни акционер авиакомпаниябыз 1990 джылдан бери ишлейди. Бусагъатда Тюркден сора да Эмиратлагъа, Сириягъа, Болгариягъа, Польшагъа, Румы-

ниягъа адамланы элтиб, келтириб турабыз. Узаймай Египетге, Тайваньга, башха джерлеге да рейсле ачыллыкдыла. Алай узакъгъа самолётланы элтирик лётчиклени не джаны бла да сынамларын, усталыкъларын соруб, сынаб алгъанбыз ишге. Тыш къраллагъа барыргъа излегенле бизни бла байлалылыкъ тутугъуз.

Башлары

Ал сёзю орнуна	3
Эбзеланы Шахарбий	4
Тин байлыгыбызда - тейри жарыкъ	24
Къууанчы, джарсыуу да миллети бла	55
Чам-шохлакъну тамалы	65
Къарангы кечелени джарыгъы	86
Юлгюге тыйыншлы джашау	99
Хубийланы Магомет	115
Джашауну къюзгюсюнде	122
Джарыкъ джулдуз дженгил джукъланады	134
Огъурлу къолла	147
Халкъыбызны махтаулу кызы	155
Ёмюрлюкге эсимде къалгъанды	165
Тауланы булбулу	172
Ижаланы Абдулла	182
Заполярьени джигитлери	191
Аты Рейхстагга джазылгъанды	203
Османлы тенглери	211
Юч аскерчи - юч тарих	221
Абайханланы Къочхар	237
Тюркде ахлуларыбыз	246
Энтда ахлуланы юслеринден	280

АППАЕВ Билял Добаевич

Крылья народа

Очерки на карачаевском языке

Редактор *Хубиев А.-Х.Х.*
Корректор *Эрикгенова А.У.*
Оператор компьютерной
верстки *Кочагина В.С.*

Подписано в печать 13.08.2008 г.

Формат 84х108^{1/32}. Бумага офсетная. Печать офсетная.

Усл. печ. л. 15,12. Тираж 900 экз. Заказ 1022.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополье»,
355035, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.